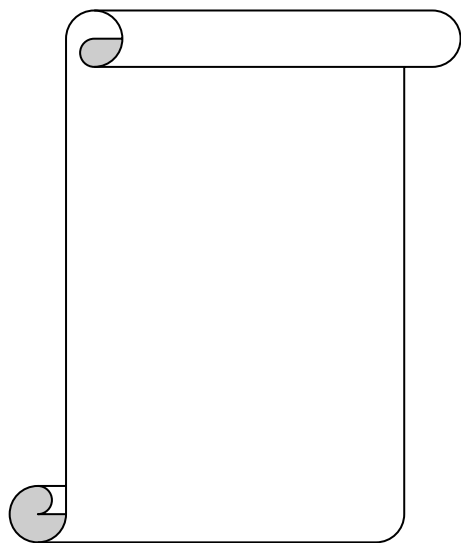

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

קונטרס

בירור חובת הכיפה

בירור כל הצדדים

לגבי חיוב כיסוי ראש לגברים

מאת: משה לייבוביץ

והגני להודיע שכל מה שכתבתי בחיבור זה היינו לפי מה שעלה לי מתוך לימוד ועיון רב, אך
אעפ"כ איני כדאי להורות לרבים, ומ"מ את דעתי כתבתי עם המקורות והטעמים יראה המעיין
וישפוט.

כל הזכויות שמורות ©

למחבר

מותר לצלם ולהעתיק חלקים מהספר שלא למטרה מסחרית

עיצוב הכריכה: מדלן קנציפר.

להשגת הספר,

להארות והערות ניתן לפנות:

לפלאפון: 055-553-9221

או לדוא"ל: moshe111moshe111@gmail.com

תוכן עניינים

9.....	פתח דבר
12.....	פרק א - האם יש חיוב עצמי לכסות את הראש
12.....	אות א – משמעות הגמרות והמדרשים
17.....	* בעניין הזכרת שם שמים בגילוי הראש
19.....	אות ב – דעת רבותינו הראשונים
30.....	אות ג – דעת רבותינו הב"י והרמ"א
41.....	אות ד – דעת רבותינו האחרונים
43.....	* בדעת המשנה הלכות
45.....	* בדעת הצאן יוסף
47.....	* בעניין הזכרת שם שמים בגילוי הראש
50.....	אות ה – מסקנא דדינא
50.....	* הליכה בגילוי הראש
52.....	* אמירת שם שמים
55.....	פרק ב – האם יש משום חוקות הגוים בגילוי הראש
55.....	* בחידושו של הט"ז
57.....	* קושיות על דברי הט"ז
68.....	* מסקנה דדינא

- פרק ג – האם יש בגילוי הראש משום דת יהודית 69.....
- * בדברי המהר"י ברונא 69.....
- * דחיית הסוברים שיש בגילוי ראש משום דת יהודית 71.....
- * מסקנה דדינא 73.....
- פרק ד – האם יש איסור בהליכה בגילוי הראש משום חשד 74.....
- * הטעמים שאין לאסור משום חשד 75.....
- * מסקנת האמור 78.....
- פרק ה – האם יש חובה לכסות את הראש משום מנהג 79.....
- * דעת הסוברים שיש משום מנהג בכיסוי הראש 79.....
- * דחיות הסוברים שיש בגילוי הראש משום לעבור על המנהג 81... 81.....
- * מסקנת פרק זה 88.....
- מסקנת המאמר** 90.....
- * **העולה מכל זה** 92.....
- נספחים** 93.....
- סימן א – איסור חוקות הגוים בדברים שיש בהם טעם** 94.....
- * א. דעת רבותינו הראשונים 94.....
- * ב. דעת רבותינו האחרונים 104.....
- * ג. לפסק ההלכה 109.....
- סימן ב – איסור חוקות הגוים בחוקים שאין בהם סרך ע"ז** 111.....
- * שיטות הראשונים שאין בחוקים אלו איסור מהתורה 111.....

- *שיטות הראשונים שיש בחוקים אלו איסור מהתורה 115
- *העולה מהאמור להלכה 117
- סימן ג – חוקות הגוים בחוקים המתחדשים במהלך הדורות 118
- *דעות הראשונים שעל הגוים שבכל הדורות האיסור 118
- *דעות הראשונים שרק על גוים קדמונים האיסור 119
- *העיקר להלכה 122
- סימן ד – חוקים שישראל נהגו בהם קודם לגוים 124
- סימן ה – חוקות הגוים בחוקים שהגוים הפסיקו לנהוג בהם 126
- סימן ו – חוקות הגוים בחוקים שהם בשב ואת תעשה 131
- סימן ז – החשש לחשד בממונות או באיסורים 135
- סימן ח – החשש לחשד הוא לגברא או למעשה 140
- סימן ט – בל יחל במנהגים מהתורה או מדרבנן 142
- *מנהג הוא כנדר מדרבנן 142
- *בדברי החתם סופר 145
- *העיקר להלכה 147
- סימן י – מנהג שלא נהגוהו על דעת לעשותו לעולם 148
- סימן יא – מוציא לעז על דורות ראשונים 150
- *שייך דווקא לגבי פסול בגיטין ודכוותיה 150
- *יש דעות שחוששים ללעז אף בשאר האיסורים 151
- *מסקנא דמילתא 153

- 154..... סימן יב – מנהג בקום עשה
- 154..... *נדרים הם דווקא על החפצא
- 157..... *יש מחמירים בנדרי קום עשה
- 158..... *העיקר להלכה
- 160..... הקדשות

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

פתח דבר

אחד הדברים הבולטים ביותר בזמנינו אצל הגברים השומרים תורה למצוות זה הכיפה שבראשם.

אמנם בתורה יש כמה מצוות המבליטות שהעושה אותם עובד א-להים הוא, וכגון מצוות הציצית שנאמר עליה (במדבר פט"ו): "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה' וגו'".

וכן מצוות תפילין שנאמר (דברים פרק כח): "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך וגו'". ודרשו בגמ' (מנחות לה:): שזה נאמר על תפילין שבראש.

וכמובן שיש גם את מצוות המילה שבגוף האדם ומצוות מזוזה שבפתח בית האדם¹.

ומ"מ כמדומה שבזמנינו הדבר ההכי בולט זה דווקא הכיפה שעל הראש. שכן את הציצית הרבה שמים תחת הבגדים או שרק הפתילות בחוץ². ולגבי התפילין אין מניחים אותם בלילות וכיום אף במשך היום אין רגילים להניחם. וכמובן שמצוות המילה אינה בולטת וכן מצוות מזוזה אינה בולטת כשאר האדם בביתו.

הלכך יש לחקור מהי החובה של כיפה בזמנינו. האם זה חובה מדינא או שמא מעלת חסידות ומידת צניעות.

ובזה עסקנו בקונטרס זה.

¹ ואמר' במנחות (מג:): ת"ר חביבין ישראל שסיבבן הקב"ה במצות תפילין בראשיהן ותפילין בזרועותיהן וציצית בבגדיהן ומזוזה לפתחיהן. ועליהן אמר דוד (תהילים פרק קיט) שבע ביום הללתיך על משפטי צדקך, ובשעה שנכנס דוד לבית המרחץ וראה עצמו עומד ערום אמר אי לי שאעמוד ערום בלא מצוה וכיון שנזכר במילה שבבשרו נתיישבה דעתו. לאחר שיצא אמר עליה שירה שנאמר (תהילים פרק יב) למנצח על השמינית מזמור לדוד על מילה שניתנה בשמיני. רבי אליעזר בן יעקב אומר כל שיש לו תפילין בראשו ותפילין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו הכל בחיזוק שלא יחטא שנאמר (קהלת פ"ד) החוט המשולש לא במהרה ינתק וכו'.

² וגם הציציות באיזור הרגליים וזה פחות ניכר מאשר כיפה שבראש.

בפרק הראשון חקרנו אם קיימת חובה עצמית לשים כיסוי לראש בהליכה או באמירת שם שמים. והבאנו סקירה של הרבה מקורות תלמודיים, של דברי ראשונים, ודנו מהי דעת השו"ע ושאר האחרונים.

בפרק השני חקרנו אם יש בהליכה בגילוי הראש משום חוקות הגוים. זה נובע בעיקר עקב מנהגם של הנוצרים להסיר את הכובע שעל ראשם וכפי שהתבאר באריכות בפרק זה.

בפרק השלישי דנו אם יש בגילוי ראש משום דת יהודית (בדומה לכמה מנהגי צניעות אצל נשים).

בפרק הרביעי חקרנו אם יש בגילוי ראש איסור משום חשד ומראית עין ומשום 'והייתם נקיים מה' ומישראל'.

בפרק החמישי חקרנו אם בזמנינו יש איסור להיות בגילוי הראש משום שזה נעשה למנהג ועובר על 'בל יחל דברו' מדרבנן.

המסקנה של הכל היא שחובת הכיסוי הראש לגברים אינה חובה גמורה מן התורה או מדברי חכמים, לא בעת הליכה וישיבה ואף לא בעת אמירת שם שמים.

אמנם אעפ"כ יש מידת חסידות בכיסוי הראש, ומעלות רבות יש בהקפדה זאת, ובפרט בזמנינו וכפי שנכתב בסוף הקונטרס במסקנת המאמר.

הדיון לגבי מהות חובת הכיסוי הראש הוא חשוב מעבר לעצם השאלה מה חומר האיסור למי שמהלך או אומר שם שמים בגילוי הראש, שכן יש גם הרבה השלכות מדיון זה.

וכגון במחלוקות הפוסקים בעניינים הנוגעים לכיסוי הראש אזי אם אומרים יש ללכת אחר המיקל, וספק דרבנן לקולא (וכש"כ ספק מידת חסידות). ואולי אף לגבי חובת כיסוי הראש אצל קטנים או אצל רווקות. וכן אם מועיל פאה נוכרית. וכשנצרך בגלל פרנסתו או שאר מקרי הכרח לגלות ראשו. הרי בוודאי שהדיון אם הליכה בגילוי הראש זה איסור מן הדין או רק משום מידת מחסידות הוא מהותי להכרעות בשאלות אלו.

והנה אעפ"פ שהמסקנה שלנו כאן, היא כפי מסקנת הרבה מאוד מהאחרונים (הובאו בעיקר בסוף פרק א, ובעוד מקומות). מ"מ היתרון

בקונטרס זה שהבאנו את כל הצדדים בצורה מסודרת, וכן דנו בכל הדיונים שיש בנושא וניסינו להכריע בזה. שכן מרבית השותי"ם והספרים שעסקנו בנושא דנו רק בחלק מן הדיונים שיש לדון בזה.

ואחר כתיבת הדברים אשא כפי, ועיני לשמיא נטלית, יהי רצון מלפני אבינו שבשמים שלא יארע דבר תקלה על ידי ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי ולא יכשלו חברי בדבר הלכה ואשמח בהם (ע"פ ברכות כח:).

קונטרס זה גמרתי לסדר ביום טז' לחודש סיון התשפ"ב.

דברי המחבר

משה לייבוביץ

טירת הכרמל

פרק א – האם יש חיוב עצמי לכסות הראש

אות א. משמעות הגמרא והמדרשים

יש לעיין האם לגברים יש חובה מדינא לכסות את הראש או שמא רק ממידת חסידות, וכן האם אסור לילך או להזכיר שם שמים בגילוי ראש.

בתנ"ך לא מוזכר על כיסוי ראש³, ומ"מ בגמ' מוזכר על כיסוי הראש בכמה מקומות.

³ לגבי יהודה ותמר, כתוב בבראשית (לח, יח): "ויאמר מה הערבון אשר אתן לך, ותאמר חתמך ופתילך וגו'". וכתב הרמב"ן (שם): "ואולי היה בידו סודר קטן אשר יעטוף בו קצת הראש לפעמים וכו' וכן תרגם יונתן בן עזיאל (ישעיה ג) המעטפות שושיפא שהם סודרים קטנים יעטפו בהם הראש ויפרשו אותם הנכבדים על המגבעות וכו' וזהו המנהג עודנו היום בארצות המזרח".

כתוב בשמות (יד, ח): "ובני ישראל יוצאים ביד רמה", ותרגם אונקלוס (וכן אחד הפירושים בפסיקתא זוטרית, שמות פרק יד): "ובני ישראל נפקו בריש גלי". וכתב על זה בספר מאוצרנו הישן (שמות, עמ' 72): "מה הפי' של בריש גלי, גילוי ראש נחשב במדינות אסיה לא רק כמידת של חוסר נימוס ודרך ארץ, אלא כסימן של פריקת עול, בשעת מרד מגלים את הראש בפני השליט וזה אות שאין מקבלים מרותו וכו' בראשים מגולים כאות למרד למהפכה ולחירות". ומ"מ עי' מש"כ על זה יצחק ריבקינד (ספר היובל ללוי גינצבורג, עמ' תא הע' 3).

ובשופטים (ה, ט) כתוב: "לבי לחוקקי ישראל המתנדבים בעם ברכו ה'". וכתב התרגום: "אמרת דבורה בנבואה אנא שליחא לשבחא לספרי ישראל וכו' וכדו יאי להון דיתבין בבי כנישתא בריש גלי וכו'". ואם נפרש גם כאן בריש גלי בראש מגולה, הרי שדבורה היתה משבחת את ישראל שיושבים בראש מגולה בבית כנסת.

ואולי זה קשור למש"כ בפירוש הרז"ה (שופטים ה, ב) שבעלי המסורת אמרו שסיסרא גזר על ישראל שיגלו ראשם.

ומ"מ פשטן של דברים שהיו יוצאים ממצרים בראש מורם ולא כגנבים בהיחבא, וכן דבורה משבחת שישראל יושבים בבית כנסת בראש מורם ולא בהיחבא כגנבים. וע"ע בס' אוצר הכיפה (לרב אריה וסרמן, ח"א, שער א פ"ג) שהביא כמה רמזים מהתנ"ך לכיסוי הראש.

איתא בקי' (לא.) אמר רבי יהושע בן לוי אסור לאדם שיהלך ד' אמות בקומה זקופה וכו' רב הונא בריה דרב יהושע לא מסגי ד' אמות בגלוי הראש. וכן איתא בשבת (ק"ח:) אמר רב הונא בריה דר"י תיתי לי דלא מסגינא ד' אמות בגלוי הראש.

לכאן' משמע מכאן שרק רב הונא היה מקפיד בזה, אך אין זה חיוב לשאר אנשים (שאם כולם היו מקפידים בזה, מה השבח פה). וכן יש לדייק משינוי הלשון שלגבי קומה זקופה אמרי' 'אסור' לילך בקומה זקופה, ואילו לגבי גלוי ראש אמרי' שרב הונא היה מקפיד שלא ללכת בגלוי ראש ולא נקטנו לשון אסור.

וכן משמע מהגמ' בקי' (ח.) דאמרי' אמר רב אשי לא אמרן אלא כגון רב כהנא דגברא רבא הוא ומבעי ליה סודרא, אבל כו"ע לא. ופרש"י (בד"ה דגברא): "דגברא רבא הוא, ולא אזיל בגלוי הראש". הרי שרק רב כהנא שהוא גברא רבא היה מקפיד לא ללכת בגלוי הראש ולא שאר אנשי⁴.

וכן משמע מהגמ' בקי' (כ"ט:) דאמרי' משתבח ליה רב חסדא לרב הונא ברב המנונא דאדם גדול הוא כו' חזייה דלא פריס סודרא א"ל לא פריס סודרא א"ל דלא נסיבנא אהדרינהו לאפיה מיניה א"ל חזי דלא חזית להו לאפי עד דנסבת כו'.

ופרש"י (בד"ה דלא): "דלא פריס סודרא, כדרך הנשואין שהיו רגילין לכסות ראשן". הרי שרק הנשואין היו מכסין את ראשן ולא שאר האנשים, ואפשר שאף כל הנשואין לא היו מכסין את ראשן אלא רק הת"ח הנשואין.

וכ"נ מהזוה"ק, דאיתא בפרשת פנחס (רמ"ה:): "עטיפ, צריך לאעטפא רישיה בגין דשכינתא על רישיה דהכי אוקמוה מארי מתני' אסור לת"ח למיהך ד' אמות בגלוי הראש משום מלא כל הארץ כבודו כל שכן בברכה ובאזכרת

⁴ וכן משמע בשבת בדף ע"ז: וברש"י שם (בד"ה סודרא) ובפס' קיא: בעובדא דבר קשא, ע"ש.

שמא דקודשא למהוי בגלוי הראש", הרי שרק לת"ח אסור ללכת ד' אמות בגלוי ראש ולא לשאר אנשים.⁵

איתא באבות דרבי נתן (נוסחא ב פ"ט): "מפני מה האשה מכסה את ראשה ואין האיש מכסה את ראשו וכו' כך קלקלה חוה וגרמה לבנותיה שיכסו את ראשיהן". וכע"ז איתא בבראשית רבה (פי"ז סימן ה): "שאלו את רבי יהושע וכו' ומפני מה האיש יוצא ראשו מגולה והאשה יוצאת ראשה מכוסה? א"ל לאחד שעבר עבירה והוא מתבייש מבני אדם לפי יוצאת וראשה מכוסה". הרי שדרך האנשים לצאת בגלוי ראש.⁶

⁵ וכן מהזוה"ק בפרשת ואתחנן (רס:): "תא חזי מאן דקאים בצלותיה וכו' ובעי לחפאי רישיה כמאן דקאים קמיה מלכא כו", משמע קצת שרק בעת התפילה צריך לכסות את הראש ולא בשאר הזמן (וע"ש בפ' מתוק מדבש).

וכן משמע מהזוה"ק בפרשת בלק (קפז): דאיתא שם: "לא יהך בר נש ד' אמות בגלוי ראשו וכו'", משמע מל' לא יהך שאין איסור מדינא ורק ממידת חסידות אין לעשות כן, ולכן לא כתבו ל' 'אסור למיזל' (וכן דקדק בס' אבן יקרה סימן ב).

אמנם בפרשת נשא (קכב): איתא בזוה"ק: "אסור ליה לבר נש למיזל ד' אמות בגלוי ראש וכו'", הרי שלכו"ע יש איסור לילך בגלוי ראש.

ונלע"ד דלק"מ, שהרי מבואר שם שהטעם שאסור ללכת בגלוי ראש הוא משום שהשכינה מעל ראשו של האדם, והתקשה על זה והלא לא כל האנשים ברמה הזו, ותירצו דאח"כ לאו כל אנפין שווים, אלא רק בשבת שכינה על ראשו של כל אדם, אך בשאר הזמן אין בראש כל אדם וממילא מותר לו לילך בגלוי ראש חוץ מת"ח שכל הזמן השכינה מעל ראש, כן נלענ"ד ליישב, ע"ש ודו"ק. וכן ס"ל ליביע אומר (ח"ט סימן א אות א) ע"ש, ומש"כ בס' אבן יקרה (שם) לענ"ד דחוק ביותר.

⁶ וביקרא רבה (פי"ט סימן ד) איתא: "'בעצלותים ימך המקרה' (קהלת פ"י) ע"י שהאדם מתעצל לכסות את ראשו כראוי ימך המקרה הרי הוא נעשה דאומטיקוס (חולה נוזלת ומצונן, כך פירשו במדרש רבה המבואר) 'ובשפלות ידיים' ע"י שהאדם הזה משתפל לקנה גופו כראוי יעלה גופו חטטין. ר"א פתר קרא באשה, ע"י שהאשה הזו מתעצלת מלכסות את עצמה כראוי ימך המקרה' הדא הוא דכתיב 'וגילה את ערוותה את מקורה הערה' וכו' 'ובשפלות ידיים' ע"י שהאשה משתפלת מלבדוק עצמה בעונתה וכו'".

ונר' שהביאור הא' של המדרש הוא שהפס' מדבר באיש שמתעצל מלכסות את ראשו מהצינה ואת גופו ממי הרחצה הרי שהוא יחלה. ואילו לפי הביאור הב' הפס' מדבר באשה המתעצלת בענייני צניעות וכן ביארו במדרש רבה המבואר, ע"ש.

וכן איתא בנדרים (ל:) דתנן הנודר משחורי הראש אסור בקרחין ובעלי שיבות ומותר בנשים ובקטנים שאין נקראים שחורי הראש אלא אנשים. ואמר' בגמ' מ"ט אנשים זימנין דמיכסו רישייהו וזימנין דמגלו רישייהו אבל נשים לעולם מכסו וקטנים לעולם מיגלו. הרי שאין דרך אנשים לכסות את ראשן אלא לעיתים מכסים ולעיתים מגלים⁷.

ובמסכת שמחות (פ"י) איתא: "נסתם הגולל מכסה את ראשו, בא לעמוד בשורה מגלה את ראשו ופותרן. יצא חוץ לשורה מכסה את ראשו, נכנס לתוך ביתו באו אחרים לנחמו מגלה את ראשו ופותרן". הרי שכאשר האבל היה בקשר עם אנשים הוא היה מגלה את ראשו, משמע שאין חיוב להיות בכיסוי הראש בכל עת.

וכן בירו' (מו"ק פ"ז הל' ה) אמר' "תרין בנוי דרבי נפקון חד רישיה מגלי וחד רישיה מכסי ולבש סנדלוי". הרי שאחד מבניו של רבי גילה את ראשו, הרי שאין חיוב לכסות את הראש.

ובילקוט שמעוני (ויקרא פ"י פסוק ו) איתא: "ראשיכם אל תפרעו אל תגדלו פרע יכול לא תפרעו מן הכובע וכו' מה פריעה האמורה להלן גדול שער אף כאן גדול שער". הרי שתחילה סברנו שהפסוק יחייב את האבל להיות עם כיסוי לראשו, וקמ"ל שאין לו חיוב כזה, ומשמע שיכול ללכת להיות בגילוי הראש, וכש"כ שאר אינשי, וע"ע במגן גבורים (שלטי הגבורים סימן ב ס"ק ד).

ובעירובין (פד:) אר"פ ודלמא כשרבים מכתפים עליו בכומתא וסודרא. ופרש"י (בד"ה בכומתא): "ומיהו לכומתא וסודרא חזו כשבני אדם עייפין

ונ"ל שיש לדייק מזה שהמדרש לא כתב שהאיש צריך לכסות את ראשו משום שיש חובה לכסות את הראש, משמע שאין לאיש חובה ללכת בכיסוי ראש.

⁷ ובמסכת זבים (פ"ד, מ"א) שנינו: "ר' יהושע או' נדה שישבה עם הטהורה במיטה כיפה שבראשה טמא מדרס", וכתבו שם המפרשים (רש"י, רא"ש, רע"ב ועוד) שהוא הדין בזב (שכל המסכת עוסקת בזב).

וכתב הרא"ש: "והאי דנקט נדה וכו' משום דבעי למימר כיפה שבראשה וכל אשה ראשה מכוסה". הרי שאין דרך אנשים לכסות ראשם, ועי' במשנה אחרונה עוד תירוצים בזה.

בימות החמה נוטלין כובעיהן מראשיהן עד שיפית הרוח בהן וכו", הרי שמשמע שדרך בני אדם להוריד את הכסוי ראש מראשיהן מפני החמה⁸.

איתא בתוספתא עירובין (פ"ה הל' יא): "מי שיצא לרה"ר ונזכר שיש תפילין בראשו מכסה את ראשו עד שמגיע לביתו". וקצת יש משמעות שראשו היה מגולה עד אז, אלא שאין כאן הכרח, ועי' בספר היובל ללוי גינצבורג (שם).

ומכל מקום מהגמ' בשבת (קנו:) חזי' שיש חשיבות לכסות את הראש, דאמר' שם: "דאימיה דר"נ בר יצחק א"ל כלדאי בריך גנבא הוה (בנך יהיה גנב), לא שבקתיה לגלויי רישיה א"ל כסי ראשך כי היכי דתהוי עלך אימתא דשמיא וכו' יומא חד קאגריס תותי דיקלא נפל גלימא מעילויה דלי עיניה חזא לדקלא אלמיה יצריה סליק פסקיה בשיניה" (הוא גנב את התמרים אחר שנפל הכיסוי מראשו). הרי שהכיסוי ראש מועיל ליראת שמים.

ואיתא בקי' (ל:) ר"ח בר אבא אשכחיה לריב"ל דשדי דיסנא ארישיה וקא ממטי ליה לינוקא לבי כנישתא וכו'.

ופרש"י (בד"ה דשדי): "דשדי דיסנא ארישיה, סדין שאינו ראוי לעטיפת הראש אלא כיסוי בעלמא שם על ראשו שלא לילך בגילוי ראשו וכו'", משמע ששמו כיסוי לראש בשביל מורא שמים.

וכן איתא במסכת כלה (הל' כג): "פעם א' היו הזקנים יושבים בשער ועברו לפנייהם ב' תינוקות א' כיסה את ראשו וא' גילה את ראשו, זה שגילה את ראשו ר"א או' ממזר, ר' יהושע או' בן נדה, ר"ע או' ממזר ובן נדה וכו' (ובסוף נמצא שר"ע צדק)", הרי שגילוי הראש מראה על עזות פנים וחוסר מורא שמים.

ובקי' (לג:) איתא: "רבי בונא הוה יתיב קמיה דר' ירמיה מדיפתי חלף ההוא גברא קמיה ולא מכסי רישא אמר כמה חציף ההוא גברא, א"ל דלמא

⁸ וכ"נ מהמדרש רבה שנביא בהמשך, שאין נהוג לשים כיסוי ראש כשמהלכים בדרכים.

ממתא מחסיא ניהו דגנו בהו רבנן". הרי שיש בזה חוצפה ללכת בגילוי ראש לפני ת"ח.

וכן איתא בסנ' (קא:) נאמר על ירבעם 'וזה הדבר אשר הרים יד במלך שלמה' אר"נ שחלץ תפילין בפניו, ופרש"י (בד"ה חלץ): "חלץ תפילין, אין נכון להיות בגילוי ראש לפני המלך כו'". הרי שזה עזות ומראה חוסר יראה להיות בגילוי ראש, ולכך אין להיות כן לפני מלך.

ובב"ק לב: מסופר שרבי ינאי היה מתעטף לקראת שבת. וכן מסופר על ר"י בר אלעאי (שבת כה:) ועל ר' חנינא (שבת קיט:). משמע מכאן שהם לא היו מעוטפים עד שבת, וכן משמע שזה היה הנהגה מיוחדת שלהם ולא שיש חובה בדבר, וכע"ז כתב בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 18 הע' 5)⁹.

ובעניין להזכיר שם שמים בגילוי ראש

איתא במסכת סופרים (פי"ד הל' טו): "פוחח וכו' או מי שראשו מגולה פורס את שמע, וי"א בכרעיו ובגדין פרומים פורס, אבל לא בראשו מגולה שאינו רשאי להוציא אזכרה מפיו כו'". הרי שלפי ת"ק מותר להזכיר שם שמים בראש מגולה, ולפי הי"א אסור¹⁰.

ומדברי הגמ' בברכות (ס:) מתבאר שהעיקר כת"ק, דאמרי' שם: "כי שמע קול תרגולא לימא ברוך אשר נתן לשכוי בינה וכו' כי פתח עיניה לימא ברוך וכו' פריס סודרא על רישיה לימא ברוך עוטר ישראל בתפארה וכו'", משמע להדיא שקודם שכיסה את ראשו כבר בירך כמה ברכות קודם והזכיר שם שמים¹¹.

⁹ אך רש"י (שבת קיט: בד"ה מתעטף) כתב: "מתעטף בבגדים נאים". הרי שמפרש עטוף בבגדים נאים ולא בכיסוי לראש.

¹⁰ עי' בשו"ת ויאמר מאיר (לרב מאיר ואעקנין, סימן ג) לגבי אם יש כלל סתם וי"א שבתוספתא אם ההלכה כסתם או כיש.

¹¹ ועי' ביביע אומר (ח"ו, סימן טו אות ו) ובאדרת אליהו (סימן נג) שהביאו הרבה ראשונים דס"ל שסדר ברכות השחר של הגמ' הוא בדוקא. וע"ע ביביע אומר (שם) שאף הסוברים שהסדר הוא לאו דוקא, מ"מ הם לא הוכיחו כן מדין זה של גילוי ראש. ומש"כ המצפה אריה (תניינא סימן ב) לדחות זאת, אין נר'.

וכן משמע מהגמ' בברכות (נא.) דאמר' שעשרה דברים נאמרו בכוס של ברכה וא' מהם הוא עיטוף. ואמר': "עיטוף רב פפא מעטף ויתיב רב אשי פריס סודרא על רישיה", משמע שחזן מכוס של ברכה לא בעי' לכסות את הראש.

ובירו' (סוף פ"ז בברכות) אמר': "ר' בא בריה דר"ח בר אבא אכל מהלך עומד ומברך וכו' אכל מיסב מתעטף ומברך, אם עשה כן הרי הוא כמלאכי השרת מה טעמא בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו". משמע שזה מעלה לברך מעוטף ודומים בכך למלאכי השרת¹².

ואיתא בויקרא רבה (פכ"ז סימן ו): "אר"י מלך בשר ודם משגר פרוטגמא שלו למדינה מה הם עושין? כל בני המדינה עומדין על רגליהם ופורעים את ראשיהם וקוראין אותו באימה וכו', אבל הקב"ה ית"ש או' לישראל קראו ק"ש פרוטגמא ידי הרי לא הטרחתי עליכם לקרותה לא עומדים ולא פרועי ראש אלא בלכתך בדרך אבל באימה וכו' מיהא צריך".

הרי שהקב"ה לא הטריח עלינו לקרות ק"ש אלא כשם שאנו מתהלכים בדרכים אף בלי פריעת הראש. וממילא עולה שמותר לקרות ק"ש בגילוי ראש, וכש"כ שמותר ללכת הגילוי הראש.

אלו הם עיקר המקורות בדברי חז"ל שמצאתי ושהובאו בפוסקים העוסקים בכיסוי ראש¹³, ומהפשט של כל המקורות נר' שאין איסור לילך בגילוי ראש, וכן שאין איסור להזכיר שם שמים בגילוי ראש.

אמנם מ"מ עולה מדבריהם שראוי לכסות את הראש שזה מועיל ליראת שמים, ובפרט ת"ח צריכים ביותר להקפיד על זה וכש"כ בזמן שהם מזכירים שם שמים.

¹² ואפשר שחומרא זו שייכת דווקא בברכת המזון שהיא מהתורה, עי' בתוס' מהר"א פולדא (שם בד"ה אכל). אולם אפשר שהירו' כלל לא עוסק כלל בכיסוי הראש אלא בכיסוי הזרוע והרגליים, עי' בעמודי ירושלים תנינא על הירו' הנ"ל.

¹³ הפר"ח (או"ח סימן צא ס"ק ג) הביא עוד כמה ראיות שמותר לומר שם שמים בגילוי ראש, (הובאו בהערה 68). אמנם אין ראיותיו מוכרחות כ"כ.

אות ב. דעת רבותינו הראשונים

כתב בעל האשכול (בהתחלה, ב.): "ומצינו י' מילי דחסידותא דהוה עביד רב ונהגי רבנן בתריה ולא יכלי כולהו שמעיה לאחזוקי בהון וכל חד מנהון אחזיק בחדא מנהון. חדא דלא הוה מסגי ד' אמות בקומה זקופה ונהג רב יהודה אחריו, שניה דלא הוה מסגי ד' אמות בגילוי הראש ונהג רב הונא אחריו וכו'", וכ"כ בתשובות הגאונים (שערי תשובה סימן קעח) ובס' האורה (בתחילתו). הרי דס"ל שההקפדה ללכת שלא בגילוי הראש היא מילי דחסידותא, ומכל תלמידיו של רב רק רב הונא הקפיד על זה, ואם היה איסור מדינא ללכת בגילוי הראש היאך שאר תלמידי רב לא הקפידו על זה, וכן הוכיח היביע אומר (ח"ט, סימן א אות ג).

וכן הרוקח הביא דין זה בהלכות חסידות, וז"ל: "שורש המידות בקש שלום ודובר אמת והצנע לכת וכו' אין קורין צנוע אלא הצנוע בבית הכסא וכו' ואין לילך בקומה זקופה ובגילוי הראש וכו'". הרי שזו מידת חסידות ללכת שלא בגילוי הראש.

ובס' החילוקים שבין אנשי המזרח ובני א"י¹⁴ (סימן מב) כתב: "אנשי מזרח (בבל) אוסרין שיברכו הכהנים לישראל וראשם פרוע ובני א"י מברכין לישראל וראשם פרוע". הרי שהיו נוהגים בא"י לברך ברכת כהנים בגילוי הראש (וכן ביאר מילר, שם בהערה 32), וע"ע במש"כ בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 18)¹⁵.

¹⁴ כנראה שהספר נכתב בימי הגאונים, ועי' מש"כ ד"ר מרדכי מרגלית במבוא לספר.

¹⁵ ובס' אבני חן (עמ' 202 הע' 37) הביא כתב יד שנמצא ושחתום ע"י כמה גאונים, וז"ל: "מצאתי בכתב יד הנמצא בירושלים שנת אלף תתנ"ו נעתק הספר וחתום עליו רבן יוחנן בן זכאי קיבל עליו מאליהו הנביא ז"ל כו' וציווה לכסות הראש בטלית בביה"כ בשעת התפילה מראש ועד סוף כו' ומי שאינו מכסה ראשו כלל בשעת התפילה נקרא גבעוני מפני שקודם החורבן היו צריכים הגבעונים לכסות ראשם בשעת התפילה כו' להראות שהם גבעונים וכו' וכשחרב ביהמ"ק פרקו הגבעונים הסודר מעל ראשם אפי' בשעת התפילה כדי שלא יכירום שהם גבעונים וכששמעתי אני יוחנן בן זכאי כו' קרעתי בגדי ונחותי בכל גלילות ישראל שיכסו ראשם עם הטלית בשעת התפילה, ומי שאינו מכסה מטעם מנהג אבותיהם המה מהגבעונים". הרי שבעבר לא היו מכסים את הראש אף בזמן התפילה (ומסתבר שגזרת ריב"ז לא שייכת בימינו).

ובב"ב בדף צח. אמרי' א"ר יהודה אמר רב כל המתגאה בטלית של ת"ח ואינו ת"ח אין מכניסין אותו במכיסתו של הקב"ה וכו'.

וכתב ר"ג (שם בד"ה כל המתגאה): "לא בטלית ממש קאמר וכו' אלא בסודר על ראשו כעין שהיו רגילין לעשות ת"ח וסודר אסור לפרוש כ"א לת"ח וקרא שמו סודר על שמו של ת"ח כדכתיב סוד ה' ליראיו".

הרי שסודר על הראש זה ממעלת ת"ח שאין שאר אדם רשאי לנהוג בה.

והרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג פנ"ב) כתב: "וגדולי חז"ל היו נמנעים מלגלות ראשם להיות השכינה מחופפת על ראשו של האדם ומסוככת אותו וכו'". הרי שכיסוי הראש הוא הנהגה של ת"ח ולא של שאר העם. וכן בספרו הגדול היד החזקה (פ"ה מהל' דעות הל' א, ו) כתב: "כשם שהחכם ניכר בחכמתו ובדעותיו והוא מובדל בהן משאר העם, כך צריך שיהיה ניכר במעשיו וכו' ובמלבושו וכו' צניעות גדולה נוהגים ת"ח בעצמן לא יתבזו ולא יגלו ראשן וכו'". הרי שרק הת"ח מקפידים על כיסוי הראש.

ובהלכות תפילה (פ"ה הל' א, ה) כתב: "שמונה דברים צריך המתפלל להיזהר בהן ולעשותן, ואם היה דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותן אינן מעכבין ואלו הן כו' ותיקון המלבוש כו' כיצד כו' ולא יעמוד לתפילה באפונדתו ולא בראש מגולה וכו'". הרי שיש להקפיד לעמוד לתפילה שלא בראש מגולה, ומ"מ אין זה מעכב. עוד עולה מדבריו שלפרוס את שמע מותר בגילוי הראש, שהרי רק בתפילה הוא כתב שיש להקפיד על ראש מגולה, והרי שהוא פסק כת"ק דמסכת סופרים (התבאר למעלה באות א), וכ"כ הלחם יהודה (על הרמב"ם הנ"ל) ובשו"ת מים חיים (חאו"ח סימן כג) בדעת הרמב"ם¹⁶. וכן הרדב"ש בס' הבתים (ש"ח סעיף ו) כתב כדברי הרמב"ם הללו, ובהלכות ק"ש הוא לא כתב שצריך לכסות ראשו ולא לאומרה בגילוי הראש.

האבודרהם (סדר השכמת הבוקר) אחר שכתב חלק מברכות השחר כתב את ברכת עוטר ישראל בתפארה, וז"ל: "כשמניח סדינו על ראשו מברך

¹⁶ והם ג"כ דקדקו מזה שהרמב"ם כלל את איסור ראש מגולה ביחד עם האיסור להתפלל באפונדתו, שמע מינה שאין איסור להיכנס לבית הכנסת ולברך שאר ברכות בראש מגולה כמו שהאיסור להיות באפונדתו הוא רק בעת התפילה.

עוטר ישראל וכו' והטעם לברכה זו לפי שהיו עוטרם מצנפת כדי שלא ילכו בגילוי הראש וכו' ובכל ארץ ישמעאל נוהגין לאומרה לפי שהם מניחים מצנפת על ראשם, אבל באלו הארצות אין נוהגים לאומרה כי אינם מניחים מצנפת". הרי שעד ברכת עוטר ישראל בירך בגילוי הראש ובארצות של האבודרהם לא היו שמים מצנפת ולפי' לא בירכו ברכה זו¹⁷.

ובשבולי הלקט (סימן ד) כתב: "מצאתי בתשובות שהסיר רב עמרם גאון זצ"ל עוטר ישראל בתפארה לפי שאין עטיפת סודר נוהגת במקומנו וגם רב נטוראי גאון זצ"ל לא כתב עוטר ישראל בתפארה".

וכע"ז כתב בס' המנהגות לרא"ש מלוניל (מובא בספרן של ראשונים עמ' 141, בד"ה ואחרי זאת): "ונר' בעיני שהמנהג שלנו שאין מברכין (ברכת עוטר ישראל) משום שאין כל ישראל מכסין ראשיהם והולכים בגילוי הראש".

ולמעלה (באות א וע' בהערה 11) הבאנו שלהרבה ראשונים סדר ברכות השחר הוא בדוקא ונמצא שבירכו כמה ברכות קודם ברכת עוטר ישראל בתפארה, ולכא' בירכו אותם בגילוי הראש.

המרדכי (חולין סימן תקעא) כתב: "כתב רבינו ברוך ראיתי בהלכות שחיטה שהביא רבי אלדד בן מחלי הבא מעשרת השבטים אמר יהושע מפי משה מפי גבורה וכו' ואם ישחוט בלא ברכה פגול הוא ולא יאכל וכו' ואם שחט ולא היה עליו סודר פגול וכו' וחומרא בעלמא הוא כל אלה הדברים ולא נהגי' כוותיה".

ולכא' משמע שאלדד הדני מדבר על לזבוח לקרבן, שהרי אומר שזה פיגול, ואולי היתה לו קבלה שכך היה דין הקרבנות, אך שחיטה רגילה אין לאסור לשחוט בגילוי ראש. וכש"כ לדידן דלא קי"ל כחומרותיו של רבי אלדד הדני וכמש"כ המרדכי, וממילא ניתן לשחוט בגילוי הראש.

ויש קצת לדייק שגם אין איסור בהליכה בגילוי ראש, שקשה לשחוט בהמות מבלי להלך כמה אמות, ויש לדחות דקדוק זה, וע"ע בס' אוצר הכיפה (ח"ב, שער ט פ"ה).

¹⁷ ע"י בצמח צדק (פסקים או"ח סימן ב אות ו).

הרבינו יונה בס' היראה (אותיות כא - כב) כתב: "ומעת קומו להתהלך בדרך יכפוף קומתו וישוח ראשו כי השכינה למעלה מראשו ולכן נכון לכסות את ראשו ולא יהא בגילוי הראש". הרי שכיסוי הראש זה הנהגה טובה ולא חיוב, וכלשונו "נכון לכסות וכו".

וכתב התשב"ץ הקטן (אות תקמט)¹⁸: "ואינו אסור לילך בגילוי הראש, ומה שיש בכל כתבי (שבת קיח:) תיתי לי דלא מסגינא ד' אמות בגילוי הראש זהו מידת חסידות", והביאו את דבריו הכלבו (ח"א סימן יא) והאורחות חיים (דיני תפילה אות מה)¹⁹, אלא שהם הוסיפו: "והר"ף (רבינו פרץ) כתב שיש למחות שלא להיכנס לביה"כ בגילוי הראש", ונר' שכוונת ר' פרץ שאע"פ שמדינא אין איסור לילך בגילוי הראש, מ"מ מכיון שיש בזה עזות לכן יש למחות שלא להכנס כך לביה"כ²⁰.

ואכן מהריטב"א (מגילה כ.) ומהר"ן (סוף פ"ק דמסכת ע"ז) מוכח שלשון 'תיתי לי' הכוונה שהאמורא היה מקפיד על הדבר למרות שמן הדין מותר שזה רק מידת חסידות²¹.

הטור באורח חיים (סימן ב) כתב את סדר הנהגת הבוקר, וכתב: "ויקום וילך בכפיפת קומה וכו' ויכסה ראשו וכו'", משמע קצת מלשונו שאין איסור לילך בגילוי ראש אלא שמ"מ ראוי לכסות הראש. ובסימן ח כתב

¹⁸ בחלק מהמהדורות נמצא באות תקמז.

¹⁹ ובפתיחה לאורחות חיים (אות ד) כתב: "ואל יהלך בקומה זקופה ולא בגילוי הראש". וברור שאין כוונתו שיש איסור מדינא לילך בגילוי ראש, אלא רק משום מידת חסידות הוא כתב כן, וכמבואר ממש"כ בדיני תפילה (שם), וכ"כ ביביע אומר (שם סוף אות ג).

²⁰ ולשון 'יש למחות' משמע שמדינא אין איסור בדבר (שאילו היה איסור היה לו לכתוב 'אסור להכנס כו'), ומ"מ לא מצאתי אצל שאר הראשונים שכתבו אזהרה זאת, ואדרבה האו"ז (יובא בהמשך) כתב שבצרפת היו קורין בתורה בגילוי הראש, ומסתמא זה היה בביה"כ, ואף הוא לא מחה על זה שקראו בביה"כ אלא רק גימגם על מנהגם להוציאו שם שמים בגילוי הראש. ואף הב"י (או"ח סימן קנח סעיף ו) כתב את דברי הר"ף ולא הביא לו חבר, וע"ש באליה רבה.

²¹ וכ"כ היביע אומר (ח"ט חאו"ח סימן א אות ג) ובס' יוקח נא (או"ח סימן צא אות ד), וע"ש שהביאו עוד ראשונים שס"ל כן.

בדרך עטיפת הטלית כתב: "ומכסה ראשו שלא יהא בגילוי הראש", ומפשט דבריו משמע שבעת עטיפת הטלית יש להקפיד שלא יהא בגילוי הראש, וממילא יוצא שעד אפשר להיות בגילוי ראש, וכן דייקו הד"מ (ס"ק ד) והפרישה (ס"ק ה), אך עי' בב"י ובב"ח שביארו אחרת את הטור ולפי ביאוריהם אין הכרח מדברי הטור האלו.

ומ"מ בסימן צא בתיקון המלבוש לתפילה כתב הטור: "ויכסה ראשו וכתב הרמב"ם לא יעמוד בתפילה באפונדתו ולא בראש מגולה וכו'", הרי שבשביל התפילה צריך לכסות את הראש, אך משמע שעד זמן התפילה ואחרי התפילה אין צורך בכך. וכבר דקדקנו מזה שהרמב"ם כתב שצריך להיות שלא בראש מגולה בתפילה שמע מינה שבשאר הברכות ובק"ש א"צ להקפיד על זה, וכן יש לומר בדעת הטור. ואף בזמן התפילה כתב הרמב"ם (התבאר למעלה) שאין זה מעכב, וכ"כ הטור (ריש סימן צא)²². וכן הטור בסימן מו כתב שמדין הגמ' היה ראוי לברך כל ברכה מברכות השחר בשעתה, שכשנאמר תרגול יברך הנותן לשכוי כו' וכתב עוד כמה ברכות ואח"כ כתב וכששם סודר על ראשו יברך כו', משמע שעד ברכת עומר ישראל היה בגילוי הראש.

וכן המטה אפרים (שם) כתב שיש לדייק מזה שהטור לא כתב שצריך לכסות את הראש בק"ש כמו שכתב לגבי תפילה, שנר' שדעתו שאין חיוב לכסות הראש בק"ש. ואף ניתן לדייק זאת מהטור בסימן פו שכתב שאין לקרות ק"ש כשמכוסה במים סרוחים, ולכאול' טעמו משום שאין לומר ק"ש בגלל המים הסרוחים (וכן מתבאר מהב"י והב"ח), אך אין בעיה לקרות ק"ש מזה שהוא ללא כיסוי לראשו.

א"כ עולה שדעת הטור שמדינא מותר לילך ואף להזכיר שם שמים בגילוי הראש, ומ"מ ראוי לכסות את הראש משום מידת חסידות. אך בתפילה אין לעמוד בגילוי ראש.

אמנם יש להקשות שבקיצור פסקי הרא"ש (ק' פ"א סימן מו) כתוב: "אסור לילך ד' אמות בקומה זקופה ובגילוי הראש", משמע לכאול' שזה איסור

²² ועי' בהערה 16 שמדויק מדברי הרמב"ם שמותר להיכנס לבית הכנסת בגילוי ראש, וכן יש לדקדק מהטור (שם).

לילך בגילוי ראש, וכ"כ המשנ"ה (ח"ח סימן ו) ושו"ת מים חיים (או"ח סימן כג).

אך נר' שאין מכאן ראיה, שהרי הגמ' כתבה שאסור ללכת בקומה זקופה, ואעפ"כ הרבה ראשונים (התבאר למעלה) ס"ל שאין זה איסור גמור אלא מילי דחסידותא, ועי' ביביע אומר (ח"ט, סימן א אות ג) ובקציני ארץ (סימן ב) שהביאו הרבה ראיות שאף אם כתוב 'אסור' אפשר שזה רק מידת חסידות, ובפרט כאן יש לפרש כן כדי שלא יסתור את דברי הטור.

ומה עוד שהרא"ש עצמו לא כתב לשון איסור, אלא רק כתב שרוב הונא אמר תיתי לי וכו', וכבר כתבנו שס' חיים שאל כתב בדעת הרא"ש שכל ל' תיתי לי משמע שאחרים לא היו נוהגים כן, ואכן הקציני ארץ (שם) כתב שאין דרך הקיצור פסקי הרא"ש להוסיף דברים שלא נזכרו בפסקי הרא"ש²³.

ואכן בספר אורחות חיים (לרא"ש, יום שלישי אות לח) מפורש זאת, וז"ל: "וכסה ראשך כשתזכור את ה'". הרי שאין חיוב לכסות את הראש בכל עת, אלא ראוי לעשות כן כשמזכירים את ה', וכע"ז דקדק בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 22).

וכן יש להוכיח מהרא"ש בברכות (פ"ז סימן לה) שהביא את הגמ' שי' דברים נאמרו בכוס של ברכה וא' מהם הוא עיטוף, דהיינו כיסוי ראש, ואמרי' על זה בגמ' שאנו אין לנו אלא ד' דברים (ועיטוף אינו אחד מהם), וכתב על זה: "וכל הנך רגילין האידנא אף בפריסת סודר שלא יברך בגילוי הראש וכו'". הרי שבימיו של הרא"ש היו רגילים בכיסוי ראש בזמן ברכת המזון, ומשמע שבזמן הגמ' לא היו מקפידים על זה, וממילא מוכח דס"ל שאין חיוב מדינא בכיסוי ראש. ולענ"ד זוהי כוונת ר' ירוחם (תולדות אדם וחוה, נט"ז דף קיח::) שרק בכוס של ברכה הצריכו כיסוי ראש, אלא שנהגו להחמיר בכל ברכה לא לברך בגילוי ראש, ועי' בב"י (או"ח סימן קפג) שהתקשה מאי רבותא בכוס של ברכה לפי שיטת ר' ירוחם²⁴.

²³ וכתב שיש לפרש שתיבת אסור מתפרנסת מדינא לגבי קומה זקופה וממידת חסידות לגבי גילוי ראש.

²⁴ ואף הטור (סימן קפג) כתב שבימינו רגילים לברך שלא בגילוי הראש.

וכן מתבאר מתשובות הרא"ש סימן כא (אות ג) שכתב: "ששאלת מבווי שיש בו עירוב אם יוכל אדם לטייל בו בשבת בלא כסוי ראשו ובלא סרבול כמנהג בחו"ל. תשובה: דבר זה תלוי במנהג וכו' והכל לפי המנהג וכו'".

הרי שהמנהג היה ללכת ללא כיסוי לראש, והרא"ש לא העיר על מנהג זה דבר, וכן העיר בספר היובל (שם הע' 46).

ומצאתי בתשובות ר"י בן הרא"ש (סימן כ אות ד) שנשאל אם צריך להיזהר בלימוד שלא ללמוד בגילוי הראש, וכתב: "טוב הוא שלא לישב בגילוי הראש בשעת הלימוד למי שיכול לסבול לפי שילמד יותר ביגיעה ולפעמים מפני כובד הראש אינו יכול לסבול (דהיינו ואז ניתן להקל וללמוד בגילוי הראש, ובגירסאות אחרות זה כתוב מפורש)".

ובחלק מהמהדורות נוסף: "כבר נהגתי בעצמי לישב בכובע של פשתן דק וכיוצא בו בעיתות החום לצאת ידי כולם". הרי שזה רק מעלה ללמוד שלא בגילוי הראש²⁵, ונר' שכש"כ שאין זה חובה ללכת שלא בגילוי הראש, ובוודאי שאין הוא יחלוק על אביו הרא"ש מבלי להזכיר זאת, אלא ע"כ אף דעת הרא"ש שמותר מדינא לילך בגילוי הראש.

בנד' בדף ל: אמרי' דאנשים לפעמים מגלים ראשם ולפעמים מכסים אותו, וכתבו שם התוס' (בד"ה אנשים): "ואע"ג דאסור לילך בגילוי הראש, מ"מ כמה פעמים מגלים ראשן וגם מותרין לגלות באקראי אפ' בפני כל העולם משא"כ הנשים (שאף באקראי אסור להן לגלות ראשן)". ולא ברור אם כוונת התוס' שמדינא אסור לאנשים לגלות ראשם או רק משום מידת חסידות, ובפרט שיש גירסה אחרת בתוס' שלא גורסת את המילים: "ואע"ג וכו' הראש". ומ"מ אף לפי הגירסה שלפנינו עולה שבאקראי מותר לגלות את הראש בפני כל העולם, ומשמע נמי שלא בפני כל העולם מותר לגלות הראש בשופי, וכ"כ בדעתם בס' צרור החיים (לר' אברהם לאנשטם, בשו"ת כסוי חטאה, דף נב:). וע"ש בפ"ה הר"ן (בד"ה מדלא) שמשמע שרוב האנשים דרכם לגלות ראשם²⁶, וע"ע במשנ"ה (שם סימן ה).

²⁵ וכן דקדק בשו"ת ים הגדול (סימן מד).

²⁶ וכן משמע מדברי הרא"ש (זבים פ"ד, מ"א) שהובאו בהערה 7.

ובספר חסידים החדש (לרב משה כהן, עמוד 12 בד"ה מאוד) כתב: "מאוד היזהר בכל כוחך מלישב בגילוי הראש שעה אחת כי מי שיושב בגילוי הראש אין לו יראת מלכות של מעלה וכו' ולמד מרב כהנא דזבן סודר בה' דינרין בפ"ק דקי' (ח., התבאר לעיל באות א)". משמע מדבריו שאין איסור בלהיות בגילוי ראש, אלא שיש לזה מעלה מצד יראת שמים.

ובס' המנהיג (דיני תפילה אות מה) כתב: "ומנהג שלא יתפלל בגילוי הראש מפני אימתא דשכינה שכנגדו וכו' שלא היה דרכם (בזמן הגמ') לכסות ראשם כשהם פנויים דמחזי כיוהרא אלא אחר הנישואין, וגילוי הראש עזות תקיפא היא וכו' ולכן יתכן לו לאדם ללכת בכיסוי ראש דרך צניעות וכו' כמנהג כל אנשי ספרד ויישר כוחם". הרי דס"ל שאין חובה מדינא ללכת שלא בגילוי הראש, ובזמן התלמוד הרוקים לא היו מכסים ראשם, אך בוודאי שזה מנהג טוב. אמנם בהמשך דבריו (אות מט) הוא כתב: "תניא המתפלל וכו' וצריך שיכסה את ראשו, ולא בשעת התפילה לבד אלא כל היום כולו כדאמרי' דאסור לילך בקומה זקופה ובגילוי הראש". לכא' משמע מדבריו שכל היום אסור לילך בגילוי הראש, וע"כ צ"ל שכוונתו שזה רק מידת חסידות וכדמוכח מדבריו לעיל, ומש"כ אסור לאו מדינא קאמר.

התרוה"ד (ח"ב סימן רג) נשאל על הגזרה שגזרו השלטונות של הגוים שכשיתחייבו היהודים בשבועה יצטרכו להישבע בשם ה' בגילוי הראש, וכתב: "ואיני יודע כ"כ איסור מפורש שלא להזכיר השם להדיא ובגילוי הראש לצורך שבועות וכו' שהא לאו הזכרה לבטלה הוא, ובגילוי הראש לא אשכחן קפידא להדיא לאיסור". הרי מפורש בתרוה"ד שלא מצינו איסור מפורש להזכיר שם שמים בגילוי הראש, וכש"כ שאין איסור ללכת בגילוי הראש. ועי' בתרוה"ד (ח"א סימן י) שדן בגדרי האיסור לילך בגילוי הראש²⁷, ומ"מ כבר התבאר בתשובה דלעיל שרק משום מידת חסידות יש להקפיד על כיסוי הראש, וע"ע במטה אפרים (ריש פ"ז מהל' ברכות) מש"כ ביישוב הסתירה הנראית לכא' בין ב' התשובות הללו.

ס' החסידים (סימן נג) כתב: "בכל המעלות זו היא החשובה הענווה וכו' לא ילך אדם בקומה זקופה ולא בגילוי הראש כי שכינה למעלה מראשו וכו'".

²⁷ והחיד"א (מחזיק ברכה ש"ח סימן ב אות ב) דייק שהתרוה"ד (הנ"ל) דן דווקא בהזכרת שם שמים בגילוי הראש, אך הליכה בגילוי הראש אפשר שפשוט שמותר.

הרי משמע שכיסוי הראש הוא משום ענווה והכנעה, ואינו חיוב ממש, וכ"נ שהבין במקור חסד (אות יא, ע"ש).

האו"ז (הל' שבת אות מג) כתב: "ונר' בעיני דצריך ליזהר שלא יקרא קטן בראש מגולה דדלמא הל' כי"א דקתני במסכת סופרים (הובא באות א) וכו' מי שראשו מגולה פורס את שמע וי"א וכו' בראש מגולה אינו רשאי להוציא אזכרה מפיו וכו' וכמדומה דבקריאת התורה גם ת"ק מודה וכו' הלכך נר' ברור דאין יכול לקרות קטן בתורה בראש מגולה וכש"כ גדול ואין נר' בעיני מנהג רבותינו שבצרפת שמברכים בראש מגולה ובשמחת תורה נהגו לקרות נשים או אנשים ומזכירים אזכרה בראש מגולה, ואיני יודע איך לקיים המנהג אם לא כת"ק דמס' סופרים". הרי שהמנהג של רבותיו שבצרפת של האו"ז היה לברך בראש מגולה והקטנים היו קורים בתורה בראש מגולה²⁸, וביאר האו"ז שנר' שטעמם הוא שהם סוברים שההל' היא כת"ק שמותר להזכיר שם שמים בראש מגולה, והוא ז"ל כתב כן לחומרא ולא ברור שהוא אכן פוסק כן מדינא, ומ"מ ללכת בראש מגולה פשיטא דס"ל דשרי (שהרי רק להזכיר שם שמים בראש מגולה ס"ל שיש להחמיר), וזה ברור.

כתב הראב"ן הירחי (מובא בספר עולם כמנהגו נוהג, עמ' 24 הע' 33): "ועוד היום מנהג צרפת בשעת ברכה (ברכת המזון) להיות המברך מתעטף בכסותו או נותן כובע בראשו". משמע שרק בעת ברכת המזון היו מכסים ראשם.

והראב"ה (ח"ב סימן תקיד) כתב: "ובשעת קידוש וברכת המזון הגון לכסות ראשו". מבואר שאין חיוב לכסות הראש אפי' בעת הקידוש וברכת המזון.

אולם ר' דוד בן יהודה חסיד (מובא בס' עולם כמנהגו נוהג, עמודים 23 - 22) כתב: "ויי לו ויי לנשמתו מי שעומד בבית הכנסת בגילוי הראש וכו', אבל מה שנוהגין מעט מאנשים שעומדים בביה"כ בגילוי הראש וזהו אומנות הגוים וכו' ויי למנהג הזה וכו' מנהג אנשי אשכנז ואנשי צרפת שאינם עוברים ד' אמות בגילוי הראש אפי' בשוק וכו' כי קבלה ביניהם מימי אבותיהם הקדושים שהיו מתנהגים בזה המנהג וכו'".

²⁸ וכן משמע מס' המנהיג (שם) שכתב שמנהג אנשי ספרד ללכת בכיסוי ראש, משמע שמנהג אנשי צרפת אינו כן (והרי ספרו מיוסד על רבני ספרד וצרפת בעיקר, וכמש"כ בפתיחה לספרו).

משמע מדבריו שהליכה ד' אמות ברשות הרבים איננה אסורה מדינא (אלא שבאשכנז וצרפת הקפידו על זה), ומ"מ בביה"כ יש חיוב לכסות הראש כיון שעומדים לפני המלך יש להראות שפלות. אלא שמדברי האו"ז והראב"ן הירחי ומשאר הראשונים שהבאנו לעיל מבואר שמנהג אשכנז וצרפת היה לא להקפיד על כיסוי הראש אף לא בביה"כ (והאו"ז אמר שאף בקריאת התורה לא הקפידו על זה). ואולי ר' דוד בן יהודה החסיד דיבר על איזור אחר באשכנז וצרפת.

המאירי (ק' לג. בד"ה ולא יהא) כתב: "ואם היה החכם יושב אסור לעבור לפניו דרך עזות ובגלוי הראש אא"כ באדם שיש לו עם החכמים שייכות וחברה". הרי שאין אסור בהליכה בעלמא בגילוי ראש, ואף אם עובד לפני חכם אין אסור אא"כ אין לו שייכות וחברה עם החכמים (וגם אז זה אסור משום שזה חציפות לגבי החכם, ולא מדינא).

אמנם המהר"י ברונא (סימן קסו) כתב: "יש רוצים לומר דלא איתסר למיזל בגילוי הראש כ"א לחסידים ולת"ח וכו' ונ"ל דלאו ראייה היא וכו' אלמא סודרא דווקא לת"ח אבל לאיניש אחריני סגי ליה בכיסוי בעלמא, ואף לת"ח דווקא לצאת בו לחוץ אבל תוך ביתו סגי ליה בכיסוי בעלמא וכו'". דהיינו הוא הביא שי"א שרק לת"ח אסור ללכת בגילוי הראש (וכן משמע דס"ל למהר"י ברונא גופיה בסימן לב, ע"ש), והוא דחה את ראייתם וס"ל שלת"ח צריכים סודר על כל הראש אך שאר אדם צריכים כיסוי בעלמא. וכן ס"ל שת"ח אף מחוץ לבית מקפידים על זה, בשונה משאר אדם שרק בבית מקפידים על זה. אולם בסימן לד משמע שדעתו כדעת הי"א, שבזמן הגמ' כיסוי הראש היה רק מידת חסידות.

ואף אם נאמר כן, מ"מ נלענ"ד שדעתו היא דעת יחיד וכמבואר למעלה מכל הגאונים והראשונים, ואף איהו גופיה לא ברירא ליה²⁹, ובפרט שאפשר שהוא סובר שרק משום מידת חסידות צריך כיסוי ראש וכוונתו לומר שהמידת חסידות היא לכו"ע ולא רק לת"ח.

א"כ התבאר שלפי רוב בניין ומניין הראשונים מותר מדינא ללכת בגילוי ראש, ואף להזכיר שם שמים מותר מדינא. אלא שממידת חסידות ומדרך

²⁹ שהרי כתב שאין ראייה לסוברים שא"צ כיסוי ראש, אך הוא לא הכריח שצריך. וכן מהסתירה בין סימן לד לסימן קסא.

הצניעות יש להקפיד על כיסוי הראש. ולדברינו כן דעת כל הראשונים ואין מי שיחלוק על זה.

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

אות ג. דעת רבותינו הב"י והרמ"א

דעת הב"י והשו"ע בעניין זה אינה ברורה, יש מקומות שמשמע שכיסוי הראש הוא חובה מדינא ויש מקומות שמשמע שרק משום מידת חסידות יש להקפיד על זה, ואכן האחרונים נחלקו בדעתו ונכחזי בהמשך.

באו"ח סימן צא כתב הטור שיש לכסות את הראש בזמן התפילה, וכתב על זה הב"י: "הכלבו בסימן יא כתב בשם הר"מ שאינו אסור לילך בגילוי הראש כי מה שאמרו בפרק כל כתבי וכו' שזו מידת חסידות, והר"פ כתב שיש למחות שלא להיכנס בבית הכנסת בגילוי הראש, ורבינו ירוחם כתב בסוף נתיב טז שאסור לברך בגילוי הראש, ובמסכת סופרים כתוב וכו' נר' שהוא מח' אם מותר לברך בגילוי הראש או אסור וכיון דר' ירוחם פסק כמאן דאמר אסור הכי נקטי".

הרי דס"ל שלברך בגילוי הראש אסור, אך משמע שללכת בגילוי הראש מותר מדינא וכדעת הר"מ, שהרי הוא לא הביא מי שחולק עליו, וכן מזה שהכריע כר' ירוחם רק בברכה משמע שבהליכה מותר בגילוי הראש מדינא.

וכ"נ מהשו"ע שהרי בסימן צא (סעיף ג) כתב: "י"א שאסור להוציא אזכרה מפיו בראש מגולה, וי"א שיש למחות שלא להיכנס לביה"כ בגילוי הראש". הרי דבאזכרת שם שמים נקט לשון 'אסור', וכ"כ בסימן רו (סעיף ג): "כל אלו הברכות כו' אם ליבו רואה את הערווה או שראשו מגולה אסור לברך", ואילו בסימן ב (סעיף ו) כתב: "אסור לילך בקומה זקופה, ולא ילך ד' אמות בגילוי הראש". הרי שלגבי קומה זקופה נקט לשון 'אסור', ולא לגבי הליכה ד' אמות בגילוי הראש וממילא משמע שאין זה

איסור גמור לילך בגילוי הראש אלא מידת חסידות בלבד³⁰, וכן דקדקו המחזיק ברכה (סימן ב אות ב)³¹ והיד אפרים (סימן ב).

וכן יש לדקדק מדכתב שיש למחות מלהיכנס לביה"כ בראש מגולה, ואילו לגבי הליכה בראש מגולה לא כתב שיש למחות, וכ"כ הב"י והשו"ע בסימן קנא סעיף ו.

ויש להוסיף שהשו"ע (יו"ד סימן א סעיף י) כתב: "ערום לא ישחוט לכתחילה מפני שאינו יכול לברך". ומשמע מדבריו שמשום היותו ערום לא יברך, אך אם אינו ערום אף אם ראשו מגולה, יוכל לשחוט ולברך. אלא שיש לדחות שה"ה שבגילוי ראש לא ישחוט ויברך, והא דנקט ערום, משום שערום מפורש שאינו יכול לברך כמו שלא ניתן לתרום ערום (תרומות פ"א מ"ו), ואכן הבאר היטב (שם ס"ק לה) כתב שגם הגילוי ראש אין לשחוט לכתחילה.

אמנם בסימן ח על מה שכתב הטור: "ומכסה ראשו כדי שלא יהיה בגילוי הראש", כתב הב"י: "ונר' דלאו למימרא שיכסה ראשו כדי שלא יהיה בגילוי הראש לגמרי שאין זה מעניין ציצית, ועוד היאך הלך לעשות צרכיו וליטול ידיו בגילוי הראש, אלא היינו לומר שאע"פ שראשו מכוסה דרך הצנועים להטיל סודר או טלית על ראשם וכדאיתא בפ"ק דקי' (ט:)) משתבח ליה ר"ח לר"ה ברב המנונא דאדם גדול הוא וכו' א"ל מ"ט לא פריסת סודרא א"ל דלא נסיבנא וכו' ופשיטא שלא היו הבחורים הולכים

³⁰ וכן משמע קצת מזה שלגבי קומה זקופה נר' מהשו"ע שאף פחות מד' אמות יש להקפיד לא ללכת, ואילו לגבי גילוי הראש מבואר בשו"ע שרק בד' אמות יש להקפיד. ולכא' למה לחלק בזה, והא בגמ' (קי' לא.) אמרי' בתרוויהו ד' אמות, אלא דס"ל לשו"ע שכיון שלא לילך היינו רק משום מידת חסידות לכך אין להחמיר יותר ממה שהחמירו בגמ' בהדיא (בשונה מקומה זקופה שמכיון שאסור מדינא יש להחמיר טפי), ועי' בב"ח (סימן ב) שכתב מעין זה [שהשו"ע השמיט דברי הטור 'ייכסה ראשו' בשביל שאין חובה לכסות אלא רק בהקפדה בלילך ד' אמות ולא בפח', ע"ש].

³¹ והוסיף המחזיק ברכה שרק באזכרה השו"ע כתב י"א שאסור, ואילו ר' ירוחם לא היה פוסק בהא שמא השו"ע לא היה אוסר (וכמבואר בב"י), וכש"כ שלגבי הליכה בגילוי ראש שלפי השו"ע לא יהיה אסור מדינא.

בגילוי הראש ממש, אלא ודאי היינו סודר או טלית שפורסין על הראש לצניעות³² וכו'".

ולכא' אם נאמר שהאיסור ללכת שלא בגילוי ראש הוא רק ממידת חסידות א"כ מהי קושייתו "היאך הלך לעשות צרכיו וליטול ידיו בגילוי הראש", נימא שהוא הלך בגילוי ראש מכיון שמותר מדינא. וכן מש"כ "ופשיטא שלא היו הבחורים הולכים בגילוי הראש ממש", וכי פשוט כ"כ שבחורים מקפידים על מידת חסידות³³. ואכן הד"מ (סימן ב ס"ק ב), הפרישה (שם ס"ק ו) והמחזיק ברכה (שם) כתבו שמהב"י הנ"ל משמע דס"ל שיש איסור מדינא לילך בגילוי הראש ולא רק ממידת חסידות.

ובאו"ח בסימן מו בעניין ברכת עוטר ישראל בתפארה, כתב הב"י: "ונ"ל שטעם ברכה זו לפי שאסור להלך בגילוי הראש כדמשמע בפרק כל כתבי, ואפי' לדברי המפרש שאינו אסור לילך בגילוי הראש מ"מ מודה דמידת חסידות היא שלא לילך בגילוי הראש כמו שיתבאר בסימן צא בס"ד, ובס' הזוהר ברעיא מהימנא בנשא (פרשת נשא קכב:) אסור למיזל ד' אמות בגילויא דרישא משום דמסתלקי חיי מיניה".

ולכא' משמע מדהביא קודם את דעת האוסרים מדינא לילך בגילוי ראש, ורק אח"כ הביא את הסוברים שזוהי מידת חסידות דס"ל שהעיקר כדעת האוסרים, וכ"כ המחזיק ברכה (שם).

אמנם לענ"ד נר' שאין זה דקדוק, שהב"י הביא קודם את דעת האוסרים מפני שלפי דבריהם אתי שפיר טפי ההסבר שלו לברכת עוטר ישראל בתפארה, ולא מפני דהכי ס"ל לדינא.

ונלענ"ד שהעיקר הוא שלפי דעת הב"י האיסור לילך ד' אמות הוא רק ממידת חסידות וכדמשמע מהב"י בסימנים צא ו - קנא, ומהשו"ע בסימן

³² ובסימן קסג כתב הב"י שמה שאמרו בברכות (נא.) שצריך עיטוף לברכת המזון היינו "סודר שפורשים על כובעיהם העומדים לפני הגדולים", ודלא כביאור ר' ירוחם שהביא, ע"ש.

³³ אמנם מעצם ביאורו שבגמ' בקי' מיירי שהיה עוד כיסוי נוסף בשביל צניעות אין ראיה, שאפשר שיש חסידים שהיו מקפידים יותר בזה, והרי הב"ח (סימן ח) ג"כ ביאר כך את הגמ' בקי', ואעפ"כ כתב שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש.

ב. ומה שהקשנו מהב"י סימן ח יש ליישב שהוא כתב רק בשביל שלא יקשה מהטור לדברי האוסרים שיסתדר אליבא דכו"ע.

אך יותר נ"ל שלמרות שהב"י ס"ל שהחובה היא רק משום מידת חסידות, מ"מ הא כתב באו"ח סימן שא שאין דרך בני אדם לילך בגילוי הראש³⁴, וממילא הקושיות של הב"י הן אינן משום שמין הדין אסור לילך בגילוי הראש, אלא משום דמסתמא אין הכוונה של הטור שהלכו ליטול ידיים ולעשות צרכים בגילוי הראש ודו"ק³⁵, ואח"כ מצאתי שכע"ז כתב המטה אפרים (פ"ז מהל' ברכות לרמב"ם) ושמחתי שכיוונתי³⁶.

וראיתי שבקציני ארץ (סימן ב) כתב שהב"י תמה 'היאך הלך ליטול ידיו ולעשות צרכיו', ולכאוף לא היה לו להוסיף 'וליטול ידיו' והוי יתור לשון, וכן אפשר שנטל ידיו ליד מיטתו סמוך למיטתו. ותרץ שעיקר קושייתו של הב"י היא היאך נטל בירך 'על נטילת ידיים' כשנטל ידיו, דס"ל לב"י שאסור לברך בגילוי ראש. ולדבריו מיושבת ג"כ הקושיא הב"י של הב"י, שבזדאי הקטנים נצרכים לברך במשך היום ולא שייך לומר שבירכו והתפללו בגילוי הראש, ודפח"ח.

והנה לגבי הדיוק שכתבנו מהשו"ע בסימן ב דס"ל דמותר מדינא לילך בגילוי הראש, כתב השלחן אברהם (סימן ב) שהוא אינו מוכרח. והמטה יהודה (סימן ב אות ז) והפתח דביר (שם אות ז) כתבו שאפשר שהשו"ע נקט לשון 'ולא ילך' ולא נקט לשון 'אסור ללכת' משום שנמשך אחר ל' הגמ' (רב הונא לא אזיל וכו'). והוסיף המטה יהודה שמזה שנקט השו"ע נקט בלשון שלילה ('ולא ילך') ולא נקט לשון חיובית ('ויכסה ראשו') משמע דס"ל שאסור מדינא לילך בגילוי ראש. וכע"ז כתב בנימין הצעיר (שם)

³⁴ ועי' בארצות החיים (סימן ח בארץ יהודה ס"ק ד) ובקציני ארץ (סימן ב) שדייקו מדברי הב"י בסימן שא דס"ל שאין איסור לילך בגילוי הראש.

³⁵ ובפ"י בנימין הצעיר על השו"ע (סימן ב) כתב שבלא"ה יש לדחות את הראיה מהב"י בסימן ח, שלכאוף היה לב"י להעמיד את דברי הטור דמירי שמקום הנטילת ידיים הוא פחות מד' אמות ואז לא יקשה כלל.

³⁶ והוא אף דייק שמש"כ הב"י שאין זה מעניין ציצית, כוונתו שאין שום שייכות בין כיסוי הראש לבין ציצית. שכן מותר להיכנס לבית הכסא עם ציצית, וממילא כש"כ שמותר ללבושה בהיותו בגילוי הראש.

שלפי' שינה השו"ע מלשון הטור (שהטור כתב 'ויכסה ראשו') משמע דס"ל לשו"ע שאסור מדינא לילך בגילוי הראש³⁷.

ובס' שיח יצחק (חדאד, סימן ב) כתב שמשמע מדברי השו"ע שהמילה 'אסור' דנקט בריש הסעיף ('אסור לילך בקומה זקופה') שייכת ג"כ לסוף הסעיף ('ולא ילך בגילוי הראש'), שהרי אם היה חילוק בין הרישא לסיפא היה לשו"ע לבאר דבריו ולא לכותבם א' אחר השני כאילו דינם שווה. ומה עוד שטעם שניהם שווה, הלכך בוודאי שדינם אחד הוא. וכן המהריט"ץ (שו"ת החדשות סימן ר) כתב שמזה שהשו"ע השווה בין דין גילוי הראש לדין קומה זקופה ש"מ שדינם שווה ומדינא הם אסורים.

אמנם את כל הדברים האלו יש לדחות:

א. דחוק לומר שהשו"ע כתב באותו סעיף ב' לשונות שונים בגלל שכן לשון הגמ'. ומה עוד שמצינו בסימן צא שהשו"ע כתב לשון 'אסור' לגבי אזכרה (למרות שאין זה לשון הגמ'³⁸) ממילא הו"ל למינקט בסימן ב' ג"כ לשון אסור אם דעתו שיש לאסור מדינא.

ב. מה שדייק המט"י מזה שהשו"ע נקט לשון שלילה, כבר כתב על זה המחזיק ברכה (שם) שהדיוק הזה הוא חלש יותר מהדיוק שכתבנו למעלה. ועוד נ"ל שכיון שבא להשמיענו שהדין הזה הוא רק בד' אמות לכך שינה מלשון הטור וכתב לשון שלילית, וכי היאך היה לו לכתוב 'ויכסה ראשו' רק אם ילך ד' אמות!? אלא ודאי ששינה מלשון הטור וכתב לשון שלילי בשביל לומר שהאיסור הוא רק בד' אמות. ועוד נ"ל שהשו"ע קיצר בלשונו, וכאילו כתב "ויכסה ראשו שלא ילך ד' אמות וכו'", עש"ה ודו"ק.

ג. מש"כ השיח יצחק שהמילה 'אסור' הולכת ג"כ על הסיפא אינו נר', דא"כ הו"ל לשו"ע לכתוב 'אסור לילך בקומה זקופה ובגילוי הראש' או

³⁷ והוא הוסיף שאף בכל הגוף אסור לילך בגילוי ממידת חסידות, ומאי הרבותא שבגילוי הראש, אלא ע"כ שיש חיוב מדינא ללכת בכיסוי הראש. אמנם נלענ"ד שאין פה קושיא, שלא בכל הגוף יש מידת חסידות הראויה לכל אדם לכסותו כמו בגילוי הראש. ולדבריו יקשה לכל הפוסקים שכתבנו למעלה שיש רק מידת חסידות לכסות את הראש (שאין קושיא זאת בדווקא על השו"ע), ויש עוד לדחות דבריו.

³⁸ שהרי במסכת סופרים הלשון 'אינו רשא', וכמובא בב"י בסימן צא.

לכתוב 'אסור לילך בקומה זקופה וכן אסור לילך בגילוי הראש' או לשון דומה לזאת. ולפי מה שכתבנו למעלה בקושיא הקודמת ג"כ נדחים דברי השיח יצחק.

ד. וממש"כ נדחים ג"כ דברי המהריט"ץ, שאע"פ שהשו"ע כתבם באותו סעיף, מ"מ מזה ששינה השו"ע בלשונו משמע דס"ל לחלק ביניהם. ומה עוד שאף בדין קומה זקופה לא ברור שדעת השו"ע לאסור מדינא³⁹.

סוף דבר נר' ברור שדעת השו"ע בסימן ב שרק משום מידת חסידות יש לילך בכיסוי הראש.

ולגבי הדיוק שכתבנו שמזה שהב"י (סימן צא) אסר רק לברך או להיכנס לבית הכנסת בראש מגולה ש"מ שלילך בגילוי הראש מותר, כתבו המט"י (שם), הפר"ח (שם), היפה ללב (ח"א סימן ב), השיח יצחק (שם) והתבואות שמש (ח"א סימן לב) שיש לדחות שהב"י הוסיף לאסור בברכה או בביה"כ אף אם רק עומד או יושב, ואילו הליכה בגילוי הראש אסורה רק בהולך ד' אמות⁴⁰.

והוסיף המט"י שלעניין ביה"כ י"ל שהב"י בא להוסיף שיש ג"כ למחות בנוהגים אחרת, או שמא הב"י בא להוסיף שאף אם המנהג באותו מקום לא להקפיד על כיסוי הראש, מ"מ בביה"כ יש להקפיד על זה.

והפתח דביר והיפה ללב הוסיפו שאפשר שהב"י בא להוסיף שאע"פ שמקבלים ירא"ש כשמברכים (או כשנמצאים בביה"כ), מ"מ יש חובה לכסות את הראש.

³⁹ עי' לעיל באות ב' שיש ראשונים שכתבו במפורש שאין בזה איסור מדינא, ו'אסור' דנקטו בגמ' היינו ממידת חסידות. ולדבריו הו"ל להוכיח ג"כ מהגמ' שסמכה בין שני הדינים הללו.

⁴⁰ אמנם הד"מ (סימן ב אות ב) גרס בדברי הר"פ: "והר"פ כתב שאסור לילך בגילוי הראש לביה"כ", אך מ"מ הב"י (סימן צא) גרס לא להיכנס לביה"כ בגילוי הראש, והם גרסו כב"י.

והתבואות שמש הוסיף שהב"י כתב כן לרבנות שאע"פ שהמברך נמצא תחת קורת גג, מ"מ אסור לברך בגילוי הראש (וכן להיות בביה"כ בגילוי הראש).

אמנם כל הדברים הללו דחוקים ביותר, שהרי הב"י בסימן צא הביא את דין הליכה בראש מגולה ומיד אחריו כתב את דין אזכרת שם שמים בגילוי הראש. אלא שלגבי דין הליכה הביא בשם הר"ם שזה רק מידת חסידות, ולגבי אזכרה הביא שיש אוסרים ופסק כן, וממילא נשמע ברור דס"ל שגם הדעה שאוסרת מדינא לברך בגילוי הראש סוברת שהליכה בגילוי הראש אינה אסורה מדינא אלא ממידת חסידות. וכן הב"י הביא את הכלבו שכתב שהליכה בגילוי הראש מותרת מדינא ושיש למחות על הליכה לביה"כ בגילוי הראש, א"כ מבואר דס"ל דלא פליגי אהדדי, עש"ה ודו"ק שזה פשוט. וע"ע בהערה עוד כמה גמגומים על דבריהם⁴¹.

והנה הפוסקים הסוברים שדעת הב"י והשו"ע היא שהליכה בגילוי הראש אסורה רק ממידת חסידות הם: המג"א (סימן צא ס"ק ג), הב"ח (סימן ב), היד

⁴¹ ע"י בהערה הקודמת. ועוד יש להקשות על מש"כ שהב"י בא לרבנות שאף בלא חילוק אסור לומר שם שמים, נר' שזה דחוק, שהעיקר חסר מן הספר, שבוודאי היה לב"י לומר את החידוש הזה להדיא.

ולגבי מש"כ המט"י שהרבנות היא שיש למחות, ע"י בשו"ע סימן קנא (סעיף ו) שהשו"ע הביא את האיסור הזה ולא כתב שיש למחות. ועוד יש לתמוה על הסבר זה, שאם אסור ללכת מדינא למה לא למחות בנהגים אחרת, מה החילוק בין זה לבין הליכה בגילוי הראש בביה"כ (ואולי ס"ל שמשום בזיון ביה"כ יש למחות), וקושיא זו יש להקשות ג"כ על מש"כ המט"י שהרבנות היא שאף כשהמנהג אחרת יש למחות. וג"כ יש לתמוה על זה שאם האיסור מדינא למה לא למחות בנהגים אחרת.

ולגבי מש"כ הפתח דביר והיפה ללב שהרבנות היא שאע"פ שמקבל יראת שמים בברכתו ובהיותו בביה"כ אפי' הכי בעי כיסוי ראש, ע"י ברש"י בסנ' (קא); התבאר לעיל באות א') שמוכח שסברתו הפוכה (שאדרבה במקום שיש קדושה יותר יש יותר להקפיד על כיסוי הראש). וכן סברתם לא ברורה למה באמירת שם שמים יש תוספת ירא"ש.

ולגבי מש"כ התבואות שמש שהרבנות היא שאע"פ שזה תחת קורת גג אפ"ה אסור בגילוי הראש, ע"י בב"י ולא תמצא זכר לסברא זו, ורק הרש"ל הזכיר חילוק זה, ויש עוד לדקדק על דבריהם.

אפרים (שם), המחצה"ש (שם), הברכי יוסף והמחזיק ברכה (שם), המאמר מרדכי (סימן ב), הארצות החיים (סימן ב במאיר לארץ ס"ק מג), המטה אפרים (פ"ז מהל' ברכות), השיח יצחק (שם), היוקח נא (סימן צא אות ד), הלחם יהודה (על הרמב"ם פ"ה מהל' תפילה ה"ה), הקרני ראם (סימן רכב), הקריית דוד חנה (ח"ב חאו"ח סימן לד), הזקני יהודה (סימן כא), הקציני ארץ (סימן ב), האמרי נעם (לר' ישעיה דיין, סימן ב), העולת התמיד (סימן ב אות ה), האור לציון (פ"ז הלכות תפילה סי"ג) והמאיר אור (בבאר שבע טו:).

והנה הפוסקים הסוברים שלדעת הב"י והשו"ע איסור הליכה בגילוי הראש הוא מדינא: הד"מ (שם)⁴², הפרישה (שם), הגר"א (סימן ח ס"ב), המט"י (שם), פתח הדביר (שם), המהריט"ץ (שם), שו"ת לך שלמה (חאו"ח סימן ז) והתבואות שמש (שם, ובשמש ומגן ח"א סימן טז)⁴³.

הרי לנו שיש אחרונים רבים בכל צד במח' זו, ומ"מ נר' שהעיקר כסוברים שדעת מרן היא שחובת כיסוי ראש היא רק ממידת חסידות, שהרי דחינו את כל ראיות הסוברים שמרן אוסר מדינא, וכן העלה היביע אומר (ח"ט סימן א) והיחזה דעת (ח"ד סימן א) וטעמו שלמרות שמהב"י משמע הכי והכי, מ"מ מכיון שמהשו"ע משמע שהאיסור רק ממידת חסידות יש לפסוק כן, שהעיקר כדברי השו"ע כשסותר את הב"י⁴⁴. ואף המנחת ראובן (סימן ב אות ח) העלה כן, ומטעם שיש לנו לילך אחר משנה אחרונה, דהיינו אחר הב"י בסימן צא שנכתב אחרון, וכע"ז כתב הקציני ארץ (שם) שנר' שהשו"ע בסימן צא (ובסימן שא) חזר בו ממש"כ בסימנים ח ו - מו.

ויש לי להוסיף שיש לנקוט כדעה הזאת משום שהיא השיטה האמצעית והמכרעת, שהרי הלחם יהודה (שם) ס"ל שלפי השו"ע אף להגיד שם שמים מותר בגילוי הראש מדינא ורק משום מידת חסידות יש להקפיד על

⁴² והרמ"א לא הגיה כלום על השו"ע בסימן ב משום דס"ל דלא מבואר בשו"ע שהאיסור הוא מדינא, וכמש"כ למעלה.

⁴³ ועי' בחלקו של ידיד ובשערי ציון (שניהם מובאים באוצר הפוסקים הספרדי על שו"ע סימן ב).

⁴⁴ ע"ש שהביא מקורות לזה.

זה. ואע"פ שאין דבריו נראים⁴⁵, מ"מ הרי שהדעה שמותר מדינא לילך בגילוי הראש היא הדעה האמצעית. ובפרט שכל הספק כאן הוא האם יש איסור מדרבנן לילך בגילוי הראש הוא שזה רק מידת חסידות, א"כ יש לילך אחר המיקל.

ובשו"ת מים חיים (או"ח סימן כג) כתב שהר"י קארו לא הכריע בסוגיא זו, ולכן הוא רק הביא את הדעות, ואיש הישר בעיניו יעשה⁴⁶.

עוד נר' שמכיון שיש להסתפק מהי דעת מרן⁴⁷ הלכך בכה"ג לא שייך לומר קבלנו הוראות מרן, שהרבה אחרונים⁴⁸ כתבו דלא אמרי' קבלנו הוראות מרן אלא רק כשכתב בפירושו את דעתו.

⁴⁵ עי' בדבריו ובמה שכתבנו למעלה ודו"ק, וע"ע בס' יוקח נא (סימן צא אות ג) שכתב לדחות את דבריו.

⁴⁶ ובשו"ת לך שלמה (חאו"ח סימן ז) כתב שאין דרכו של השו"ע להביא הפוסקים ולתת בחירה כמי לנהוג, אלא דרכו לפסוק ברור.

⁴⁷ שהרי יש כמה משמעויות בדבריו וכמו שהתבאר, ולכן יש מח' אחרונים גדולה בדעתו. וכ"כ הנוה שלום (סו"ס ב) שמרן לא הכריע בזה ולכך הוא נקט בלשון סתום. ועי' בשו"ת לב נשבר (סימן ה, דף כא.) שכתב: "דלא נקרא הכרעה אלא כשיאמר בזה"ל ולעניין הל' וכו' הכי נקטי' וכו' או שכותב כן נ"ל עיקר וכו' ברם השתא הכא (בנידון דידיה) דרק העתיק מרן דעת ז"ל לבד ואילו הוא ז"ל לא הוסיף מדיליה כלום ולא הודיענו מאי דעתו והסכמתו בזה לעניין דינא בגם דמסתמא השכל נותן ומחייב חומר דס"ל למרן ז"ל כרוב הראשונים כו' מ"מ לא הכריע בפ' מקרי וכו'", ע"ש, ולכא' הדברים שייכים גם בנידו"ד.

⁴⁸ כ"כ המהרי"ט אלגאזי (שמחת יו"ט סימן ג), וז"ל: "דמה שאנו תופסים עיקר דברי מרן לעניין הל' הוא בדבר שנודע לנו בבירור שעמד מרן בעיקר הדין ודעתו דעת עליון הכריח לפסוק כן, אבל בדבר שלא הוברר לנו אם עמד מרן בעיקר הדין בעניין דין זה וכו' אינו מן הראוי לפסוק בפשטות כדעת מרן מאחר שלא נודע לנו שעמד מרן בעיקר סברא זו כו'". והביאו את דבריו בס' כל החיים (לר' חיים פלאג', מערכת י' אות מח), שערי רחמים (לר' רחמים פרנקו, חאה"ע סימן יג, דף כג.) והיביע אומר (ח"ז חאו"ח סימן נג אות ז. וח"ה חיו"ד סימן כג אות ח). והוסיף בס' כל החיים: "והגם שכתב שהיא טעם בהצטרפות לעד"ן דיש לומר כן בפרטות, וק"ל", וכע"ז כתב התעלומות לב (ח"ג בקנ' הכללים, דף קז.) והובא ביביע אומר (ח"ב חיו"ד סימן יט אות ה).

יתר על כן, מכיון שדעת מרן איננה ברורה הרי שלהולכים אחר מרן יש לומר שיש ללכת אחר דעת הרמב"ם הסובר שאין איסור מדינא ללכת בגילוי הראש (וכמו שהתבאר באות ב), שהרי דעת הרבה אחרונים שיש ללכת אחר הרמב"ם כאשר אין דעת מרן ברורה⁴⁹.

וכן הברכ"י (או"ח סימן תצו אות ה) כתב: "וכיון דמספקא לן בדעת מרן נקטי' כוותיה דרבנן בתראי כו", וכע"ז הוא כתב בחיים שאל (ח"א סימן כו בד"ה ואני), וכ"כ התעלומות לב (ח"ד סימן ז, דף טז.), שמן המר (חחו"מ סימן יג, דף קד.), ויקרא אברהם (לר' אברהם אדאדי, חחו"מ סימן טל, דף עז:), שואל ונשאל (ח"א חיו"ד סימן יג), שמחת כהן (חחו"מ סימן סא), לב נשבר (שם, דף כג.), חוקות החיים (סימן נא, דף סז:), השדי חמד (כללי הפוסקים אות לב), העין יצחק (ח"ג סעיף נב), וכ"נ מהמשאת משה (חחו"מ סימן לד.).

⁴⁹ כ"כ בשו"ת חיים לעולם (ח"ח חאה"ע סימן מ, דפים פח:–פט.), וז"ל: "הגם דמרן ז"ל לא ביאר דעתו כו' מ"מ סתמו כפירושו דכיון דכתב דלהרמב"ם כו' בוודאי כך דעתו נוטה דרוב הוראותיו הם ע"פ דעת הרמב"ם ז"ל דמהאי טעמא הוא מה שקבלו הראשונים לדון ע"פ מרן ז"ל כיון דמקודם כבר קבלו כל המקומות לדון ע"פ הרמב"ם ז"ל כו' אם תמצא לומר דאין ברירה בדעת מרן ז"ל איך פסק יש לנו לפסוק כסברת הרמב"ם ז"ל כו' דקבלת סברת הרמב"ם ז"ל בערי המערב וא"י קדמה לקבלת סברת מרן ולא שבקו סברת הרמב"ם אלא מחמת הכרעת מרן דעינו ראה סברות רבות ובאיזה מקומות הכריע דלא כוותיה, אבל במקום שלא פירש דעתו דלא כוותיה חזר הדין דהקבלה ראשונה לפסוק כהרמב"ם במקומה עומדת וכו'". וכ"כ בשו"ת פני יצחק (ח"א חיו"ד סימן ט, דף לז:) ובשו"ת חוקות החיים (סימן נא, דף סח.).

וכן האריך ביביע אומר (ח"ז חאה"ע סימן ח אות ו), וז"ל: "ומבואר באחרונים שאם אין הדבר מבורר בדעת מרן נקטי' כדעת הרמב"ם שהוא מרי דאתרין וקבלו הוראותיו בא"י ובארצות ערב והמערב וכו' (ע"ש שהביא כמה אחרונים דסברי הכי) וע"י בשדי חמד (כללי הפוסקים אות ג) שהביא מש"כ השלחן גבוה שדרך מרן לפסוק כהרמב"ם אפי' נגד הרי"ף והרא"ש וכו' (והביא את דברי חיים לעולם דלעיל)", וע"ע ביביע אומר בח"ג (חחו"מ סימן ד אותיות ה – ט). וכ"נ מדברי היד מלאכי (כללי הפוסקים אות ג) ממש"כ בשם הכנה"ג (אה"ע סימן קיט הגה"ט אות מח) והביאו את דבריו החיים לעולם (שם, דף פז:) והתעלומות לב (ח"ד סימן כ אות ג).

ויעויין עוד במשאת משה (ח"ב חחו"מ סימן לד, בד"ה והנה) שכתב: "דכיון דמרן חלוק על הרמב"ם בעיקר הדין בזה דאיכא צדדים כדכתבי' הוה מצי מסמיך הנתבע בנדו"ד ע"פ דעת מרן לאוקמי ממנו אפי' באתרא דמרי ניהו רבא הר"מ ז"ל כשמ"כ בענייני במק"א אכיו"ב בנדו"ד, דכיון דקבלו בהני אתרוותא לדון כדבר שניהם מאן דסמיך על דעת א' מהם לא משתבש". והגם שאין דבריו מוסכמים (ע"י בגינת ורדים חחו"מ כלל ג סימן כט, וביביע אומר שם), מ"מ היינו במקרה שדעת מרן ברורה, אך היכא שאין דעת

והנה דעת הרמ"א בזה מבוארת, וז"ל (בד"מ סימן ב אות ב): "כתב הכלבו בשם הר"מ דאינו אסור לילך בגילוי הראש כי מה שאמר רב הונא כו' זה היה מידת חסידות, והר"פ כתב שאסור לילך בגילוי הראש לביה"כ, ובפסקי מהרא"י כו' כתב וכו' לישבע בגילוי הראש לא מצאנו בזו שאסור בהדיא, אמנם בב"י וכו' משמע דאסור לילך בגילוי הראש, אך פשט דברי רבינו הטור כו' משמע כדברי הר"ם כו' וכ"מ לקמן בסימן צא דשרי בלא זמן תפילה". הרי מבואר דס"ל שמותר מדינא לילך בגילוי הראש (ורק מידת חסידות יש בזה), אלא שבזמן תפילה יש להחמיר בזה (או בהליכה לביה"כ).

וכן בד"מ בסימנים ח (אות ד) וקפג (אות ב) מבואר שמותר מדינא לילך בגילוי הראש. ובסימן צא (אות ג) מבואר שאסור מדינא לברך או להתפלל או לקרות בתורה בגילוי הראש⁵⁰.

א"כ דעת הרמ"א היא שמותר מדינא לילך בגילוי הראש ורק מידת חסידות יש בדבר. ובדעת הב"י והשו"ע כתבנו שיש מקומות שמשמע שאסור מדינא לילך בגילוי הראש ויש מקומות שמשמע שזה רק מידת חסידות, ושהאחרונים נחלקו בדעתו (יש הרבה אחרונים בכל צד), ומ"מ בעניות דעתי כתבתי שנר' שהעיקר שדעת מרן שרק מידת חסידות יש בהליכה שלא בגילוי הראש.

ולגבי אמירת שם שמים בגילוי הראש, הרי שדעת השו"ע והרמ"א שיש לאסור מדינא, וכן ביארו כמעט כל האחרונים מלבד הלחם יהודה בדעת השו"ע.

מרן ברורה כנדו"ד, הרי שדבריו מוסכמים שיש ללכת אחר דעת הרמב"ם. ואין להאריך בזה עוד.

⁵⁰ וכ"נ מזה שהרמ"א לא חלק על השו"ע בסימן צא, וע"ע בהע' 40 ו 42.

אות ד. דעת רבותינו הפוסקים האחרונים

בדברי האחרונים מצינו את כל הדעות האפשריות, חלקן מאוד מקילות חלקן מחמירות ביותר וחלקן ממוצעות. להביא את כל דעות האחרונים זה א"א דהוי כמים שאין להם סוף, ומ"מ ליקטתי כ 40 אחרונים, ואלו הם.

ראשית לכולם הלוא הוא המהרש"ל (שו"ת המהרש"ל סימן עב) שדעתו בזה שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש. ועיקר סמיכתו הוא מהגמ' בשבת (ק"ח:) שנקטה לשון תיתי לי שהוא לשון של מילי דחסידותא, והרי חזי' שרק ר"ה הקפיד על זה.

והרי שהב"ח (סימן ב), הט"ז (סימן ח ס"ק ג, עש"ה), האליה רבה (סימן ב אות ד, וע"ע סימן קנא אות י), המגן גיבורים (בשלמי גיבורים סימן ב ס"ק ד) והקרני ראם (סימן רכב)⁵¹ פסקו כן בעקבות דברי המהרש"ל. וכן המג"א (סימן צא ס"ק ג)⁵², הפרישה (סימן ב ס"ק ו, וסימן ח ס"ק ה), הרע"א (סימן צא סעיף א), השו"ע הרב (סימן ב סעיף ו, וסימן צא סעיף ג) והשבות יעקב (ח"ג סימן ה) ס"ל כן, אלא שהם לא הביאו ראיה לדבריהם.

ובשו"ת זקני יהודה (סימנים כא–כב) לר' יהודה ממדינה שחי לפני כ - 400 שנה ג"כ העלה שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש⁵³, וכתב שכ"פ הר' פרוינצא לממנטובה והר' עזריאל מאלאנטיני ועוד כמה גאונים. וכתב שבני אטליה נהגו ללכת בגילוי הראש⁵⁴. ועיקר סמיכתו בפסק הזה הוא מדברי הרמב"ם והשו"ע שסוברים שדין כיסוי הראש הוא רק בתפילה, וכן סמך על פסק הרש"ל. ועל אשלי רברבי אלו סמכו לפסוק להל' ג"כ

⁵¹ והוא ס"ל ג"כ שמותר ללמוד בגילוי הראש,

⁵² וע"ע במג"א סימן ב (ס"ק ו), וכן עי' במחצה"ש וביד אפרים על המג"א הנ"ל, ובשו"ת ירושת הפליטה (סימן חי).

⁵³ בס' אבני חן (עמ' 209, הע' 59) כתב שגם מהתמונה של הרב יהודה ממדינה שנכתבה שנמצאת בספרו רואים שהוא היה בגילוי הראש. ועי' בספר היובל ללוי גינצבורג (שם) שדן באריכות בכל דברי הזקני יהודה.

⁵⁴ ואף בס' עולם כמנהגו נוהג (עמודים 30 – 28) כתב הביא כמה מקורות שבאטליה ובמקומות הסמוכים לה לא חששו כלל להלך בגילוי הראש.

העולות תמיד (סימן ב ס"ק ה), הנטע שורק (סימן ב), הלחם יהודה (פ"ה מהל' תפילה ה"ה) והירושת הפליטה (סימן חי).

הגאון מוילנא (סימן ח ס"ב) האריך ברוב גאונותו ובעוצם בקיאותו להוכיח שמדינא אין איסור לילך בגילוי הראש, אלא כיסוי הראש הוא רק מידת חסידות לקדושים העומדים לפני ה'. וראיותיו התבארו באות א⁵⁵.

ואחריו בא הפר"ח (סימן צא אות ג) והוסיף להוכיח בראיות חדשות⁵⁶ שכיסוי ראש שלא בתפילה הוא רק מידת חסידות⁵⁷.

ואליהם הצטרף האוצרות חיים (בארץ יהודה סימן ח אות ד) שמלבד הראיות שהובאו למעלה הוא הוכיח ג"כ מהירו' בבר' (פ"ב) ומהגמ' בסנ' (קיא.) ומק' (לג.), ע"ש.

ובנוסף לכל הפוסקים הנ"ל ג"כ רבינו החיד"א (ברכי יוסף ומחזיק ברכה סימן ב סעיף ו) ס"ל שמהש"ס נר' שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש, והוכיח זאת ג"כ מדברי הראשונים⁵⁸.

ובס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 34 הע' 74, ועמ' 36 הע' 91) כתב שהרש"ר הירש התיר ללמוד לימודי חול בגילוי הראש, ושכן נהגו בכמה מקומות. ועוד כתב שהרבה יהודים אוקים מארצות המזרח לא היו מכסים את ראשם יום יום, ע"ש שהביא מקורות לזה.

⁵⁵ שבת (קיה.; קמז.; קנו.); קי' (ח.; כט.; ל.; לא.), נד' (ל.); מסכת כלה (פ"ב ה"א) ומדרש ויק"ר (פי"ט סימן ד).

⁵⁶ ראיותיו הובאו בהערה 68, ולא הבאנו את ראיותיו באות א מפני שהם אינם מוכרחים וכמו שדחה אותם היביע אומר (ח"ו האו"ח סימן טו), ומ"מ לפי הפשט דבריו נראים צודקים.

⁵⁷ הוא הוכיח לגבי אמירת שם שמים בגילוי הראש, וכש"כ שלדבריו יהיה מותר ג"כ ללכת בגילוי הראש.

⁵⁸ רמב"ם, טור, ר' יונה, כלבו ומעוד ראשונים שסוברים שלשון 'תיתי לי' הוא מידת חסידות.

וכן בעל הבאר שבע (סנ' קא:), המטה אפרים (פ"ז מהל' ברכות), המהר"ם בריסק (ח"א סימן ח), הקריית דוד חנה (ח"ב חאו"ח סימן לד) והמשנת בנימין (לרב אברהם בנימין בערבערג, סימן יח) כולו ס"ל שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש ומהטעמים שהובאו למעלה.

ונחתום בזאת בב' אחרוני זמנינו שהאריכו הרבה בזה הלוא הם הקצינו ארץ (סימן ב) והיביע אומר (ח"ט, חאו"ח סימן א). היביע אומר הוסיף להוכיח בנוסף על כל הראיות שהובאו למעלה מהמדרש ב"ר (פ"ז) ומהזוה"ק (ע"י באות א), ומעוד ראשונים (או"ז, ארח"ח ותוס' ר"י הזקן). ובנוסף לזה הביא ג"כ הרבה ראשונים דס"ל שלשון 'תיתי לי' הוא לשון חסידות, וכן הוכיח מסדר הראשונים לברכות השחר (התבאר שם), ואחריו נמשך בנו בספרו ילקוט יוסף (סימן ב סעיף טו).

הרי לפנינו מעל 20 אחרונים הסוברים שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש.

ומנגד מצינו כמה אחרונים החולקים וסוברים שיש איסור מדינא לילך בגילוי הראש.

בדעת המשנה הלכות

המשנ"ה (ח"ח סימנים ה – ו) העלה שאסור מדינא ללכת בגילוי הראש. ועיקר ראייתו היא מהזוה"ק, והוכיח ג"כ מהמהר"י ברונא, מקיצור פסקי הרא"ש, מהתוס' בנד' (ל: ומס' המנהיג).

אמנם אחר המחילה לעד"ן שאין דבריו ברורים כלל.

א. מש"כ שדעת הש"ס לא מכרעת ולכך יש לפסוק כהזוה"ק. לפי מה שכתבתי באות א מתבאר שדעת הש"ס מכריעה בהחלט שאין חובה מדינא לילך בגילוי הראש, וכמו שהוכיחו הגר"א, המלבי"ם ויתר האחרונים. ויש לתמוה היאך התעלם מכל הנך ראיות וכתב בפשטות שאין דעת הש"ס מכרעת.

ב. מש"ב שדעת הזוה"ק תכריע, יש לתמוה היאך התעלם מדברי הזוה"ק במק"א שמבואר היפכא ונקט בפשטות כפי מקום א' שמשמע כדבריו, עיין למעלה (בהערה 5) שיש סתירה לכאו' בדעת הזוה"ק. ואם כתב שדעת הש"ס לא מכרעת כש"כ שאין דעת הזוה"ק מכריעה. ומה עוד שיש כמה

מהאחרונים⁵⁹ שביארו היפכא בזה"ק, ועי' בהע' (שם) מה שיישבנו בדעת הזה"ק.

ג. לגבי שאר ראיותיו, עי' באות ב' שהוכחנו מאותם הראשונים⁶⁰ דאדרבה דעתם הוא שכיסוי הראש הוא רק ממדת חסידות.

ד. ביותר יש לתמוה על הפסק שלו, היאך שבק את שאר הראשונים והפוסקים שמבואר בהם שאין חיוב מדינא לכסות הראש, והביא רק הראשונים שיש מקום להסתפק קצת בדבריהם.

והנה בפתח הדביר (סימן ב אות ו) האריך הרבה בעניינינו, והעלה שאסור מדינא לילך בגילוי הראש. ונסמך בדבריו על הרמב"ם, המהר"י ברונא, ארח"ח, לבוש, קי' פסקי הרא"ש, ב"י, זוה"ק ועוד ג' אחרונים⁶¹. ואחריו נמשכו היפה ללב (סימן ב אות ז) והתבואות שמש (ח"א סימן לב, ובשמש ומגן ח"א חאו"ח סימן טז).

אמנם לפי מה שנתבאר למעלה אין להם על מה להישען, שהרי ביארנו באות ב' שדעת הראשונים הנ"ל שאין איסור ללכת בגילוי הראש. ומה שכתבו שכך היא דעת הב"י, עי' באות ג' שהתבאר בארוכה דעת הב"י והשו"ע, והעלנו שגור' שהעיקר בדעת מרן הוא שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש, ושכן דעת רוב האחרונים. ומה שכתבו שכן דעת הלבוש, הרי שאע"פ שבסימן ב (סעיף ו) הוא כתב שאסור לילך ד' אמות בגילוי הראש, מ"מ עי' בסימן מו (סעיף ב) שמבואר מדבריו שלא הכריע בזה, וכתב התבאר באות ב' שאין הכרח מלשון 'אסור' שהכוונה שאסור מדינא, ועי' בזקני יהודה (שם) שכתב שמהלבוש בסימן מו נר' שדעתו שאין איסור מדינא אלא רק מידת חסידות יש בדבריו.

⁵⁹ היביע אומר (שם), המאורי אור (שם) והכף החיים (סימן ב אות טו).

⁶⁰ חוץ מדעת המהר"י ברונא, ומ"מ כתבנו שהוא דעת יחיד.

⁶¹ ומה שהוא כתב להסתפק בדעת החיד"א, אינו ברור שאין כלל מקום להסתפק בדעתו, ששפתיו ברור מיללו שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש, וכמו שכתבתי למעלה. וע"ע בס' כסא רחמים לחיד"א (מס' סופרים פי"ד הל' טו, בתוס'), ודו"ק.

וכן דעת המטה יהודה (סימן ב אות ז) שיש איסור מדינא ללכת בגילוי הראש. ונסמך על השו"ע. ומ"מ הוא חזר בו בלחם יהודה (שם) והעלה שזה רק מידת חסידות ושכן דעת השו"ע.

וכן המהריט"ץ (החדשות סימן ר), הנחלת בנימין (סימן ל), הצרור החיים (לר' אברהם לאנשטם, בשו"ת כסוי חטאה, מדף נב:), האות חיים ושלום (או"ח סימן כה ס"ק ה) והגור אריה יהודא (חאו"ח סימן עב) ושו"ת לב אברהם (ח"א סימן א, וע"ש שדבריו תמוהים) ס"ל שאסור מדינא לילך בגילוי הראש מהטעמים דלעיל, וכ"נ שנוטה הצמח צדק (פסקים חאו"ח סימן ב)⁶².

ועי' במשנ"ב (סימן ב ס"ק יא, סימן צא ביאור הל' בד"ה וי"א), בערוה"ש (סימן ב סעיף י, סימן צא סעיף ו) וביריעות שלמה (לרב שלמה אולמאן, סימן יז הע' א) שנר' שהם לא הכריעו בזה. וע"ע בכה"ח שבסימן ב (אות טו) העלה שלכל אדם זה רק מידת חסידות, אך לת"ח אסור מדינא (כך הוא הבין בדעת הזוה"ק), אלא שבסימן צא (אותיות יב – יג) כתב להחמיר יותר, אך לא ברור אם החמיר משום דס"ל שזה אסור מדינא או מטעמים אחרים (כגון איסור בחוקותיהם).

בדעת הצאן יוסף

בשו"ת צאן יוסף (לר' יוסף חיים בן נאים, סימן קי) האריך בעניין זה, ועיקר דבריו לחדש שבכל המקומות שכתבו בגמ' ובראשונים גילוי ראש, אין כוונתם לגילוי ראש ממש, אלא כוונתם לסודר העליון, אך מ"מ הראש עדיין מכוסה הוא⁶³. וע"ש שהוא האריך לפרש ולתרץ את הגמרות, הרמב"ם ועוד ראשונים.

ולפ"ז הוא העלה להל' שבגילוי ראש ממש יש לאסור ללכת מדינא, ויש עוד מידת חסידות ללכת עם סודר עליון, ע"ש שהאריך.

אולם אחר המחילה אין דבריו נראים לענ"ד כלל, והנה כמה קושיות:

⁶² אך כתב שאולי יש מצוה בכיסוי ולא איסור.

⁶³ ורמז לזה השער זקנים (ח"ב דף קפ: בד"ה ועי"ל).

א. דחוק מאוד לומר שהגמרות, המדרשים והראשונים שכותבים בכל מקום 'ראש מגולה' או 'גילוי ראש', אין הם מתכוונים האמת לראש מגולה, אלא לראש מכוסה רק בכיסוי אחד.

ובוודאי שאם הראשונים היו סוברים כך היה להם לכתוב כן בהדיא ולא למיסתם סתומי. ובפרט יש לדייק כן מדברי בעל ס' החילוקים וממה שכתבתי לעיל (הע' 15).

ב. ז"ל המדרש בבראשית רבה (הובא לעיל אות א): "ומפני מה האיש יוצא וראשו מגולה והאשה יוצאה וראשה מכוסה".

והרי אם נאמר כדברי הצאן יוסף שראש מגולה הכוונה לכיסוי הנוסף, א"כ יהיה כוונת המדרש שנשים יוצאות ב – 2 כיסויים, וזה אינו נר'.

ג. הגמ' בנדרים (ל; והובא לעיל שם) קראה לגברים שחורי ראש מכיון שהם יוצאים וראשם מגולה. והרי אם יש כיסוי על הראש, אין שערות ראשם בולטים שנקרא להם שחורי ראש⁶⁴.

ד. הגמ' בעירובין (פד; הובא לעיל שם, לפי ביאור רש"י) כתבה שנוהגים להסיר את הכובע כדי שיפוח בהם הרוח. והרי אם יש עוד כיסוי על הראש עדיין אין הרוח יכולה להפיח בהם, וע"ע במה שהקשה הגר"א (או"ח סימן ח ס"ק ו) על הב"י.

ה. בתשובת הר"י בן הרא"ש (הובא לעיל באות ב) כתב: "כבר נהגתי בעצמי לישב בכובע של פשתן דק וכיו"ב בעיתות החום לצאת ידי כולם". הרי שאם שמים כובע דק יוצאים ידי חובה לכו"ע אף בזמן לימוד תורה, והרי לפי הצאן יוסף דבר זה נחשב לגילוי ראש, שהרי אין כיסוי עליון.

ו. התרוה"ד (הובא לעיל באות ב) דן על גזירת השלטונות להישבע בגילוי הראש, והעלה שאינו יודע איסור מפורש להישבע בשם ה' בגילוי הראש. ובוודאי שכאשר השלטונות מחייבים להישבע בגילוי הראש, כוונתם לגילוי ראש לגמרי בלי אף כיסוי.

⁶⁴ ומש"כ הצאן יוסף לדחוק בזה, אינו נר' כלל, ע"ש.

ז. בסימן הבא (סימן ב) יתבאר שהרבה אחרונים דנו אם יש לאסור ללכת בגילוי הראש משום חוקות הגוים. וע"כ הם התכוונו לראש מגולה ממש, שכן אם יש איזה כיסוי (אף קטן ביותר) סוף סוף אין דמיון לגוים שמהלכים ללא אף כיסוי ראש.

ת. כל הראיות שהביא הפר"ח (יובאו לעיל בהע' 68) מוכיחים שמדובר בראש מגולה ממש, ע"ש ודו"ק.

א"כ מבואר מכל זה שכוונת הגמ' והראשונים באומרם ראש מגולה לראש מגולה ממש ללא אף כיסוי נוסף⁶⁵. ואכן בשו"ת מים חיים (שם) כתב שפשוט שבכל מקום שכתוב ראש מגולה הכוונה לראש מגולה ממש, וזה נר' פשוט.

בעניין אמירת שם שמים בגילוי ראש

והנה כל זה לגבי הליכה בגילוי הראש, אמנם לגבי אמירת שם שמים בגילוי הראש מצינו שחלק מהאחרונים אע"ג דס"ל דמדינא מותר ללכת בגילוי הראש, מ"מ ס"ל שאסור להגיד שם שמים בגילוי הראש מדינא. ויש מהאחרונים דס"ל שאין חילוק בין ללכת בגילוי הראש לבין להגיד שם שמים בגילוי הראש, ששניהם מותרים מדינא.

והנה המהרש"ל באותה תשובה כתב שאינו יודע (מקור) לאיסור לברך בגילוי הראש. והביא ראיה לזה ממדרש ויק"ר (פכ"ז סימן ו), התבאר לעיל

⁶⁵ וכן משמע מהגמ' בשבת (בדף קכ). שלא היו רגילים ללבוש סודר מתחת לכובע. שכן שנינו שם את ה – 18 בגדים שניתן להציל מפני הדליקה, והבגדים של הראש הם כובע ומעפורת. ופרש"י (בד"ה מעפורת): "מעפורת, לעטוף ראשו".

ובשבת ט: אמרי' מאמתי התחלת רחיצה משיערה מעפרתו ממנו, ופרש"י (בד"ה משיערה): "סודרו הוא ראשו להפשטת בגדיו".

הרי שהמעפורת לא היתה מתחת הכובע (שאם היתה מתחתיו היה צריך קודם להסיר את הכובע ואז את המעפורת).

וכל זה לרש"י, אך לרמב"ם בפ"י המשניות (שבת פ"א, מ"ב) שפירש שמעפורת זה בגד תחתון, וממילא נמצא שעל הראש היה רק כובע, ולא היה כיסוי נוסף.

(באות א). ואכן עוד כמה פוסקים כתבו להוכיח ממדרש זה⁶⁶. ומ"מ יש פוסקים שכתבו לדחות את הראיה הזאת, עי' בשבות יעקב (שם), במגן גיבורים (שם), בגור אריה יהודא (שם) ובאליה רבה (שם).

וכן הגר"א (שם) העלה דמדינא אין איסור להגיד שם שמים בגילוי הראש, וראיתו העיקרית היא מהגמ' בברכות (ס:), התבאר באריכות לעיל (אות א, ושם בהערה 11). ואף הארצות חיים (שם) והיביע אומר (שם, ובח"ו חאו"ח סימן טו) פסקו כן בגלל הראיה הזאת, וביביע אומר הוכיח ג"כ מהראשונים שסדר הברכות בגמ' הוא בדווקא לפי הרבה מהראשונים⁶⁷. ולענ"ד זוהי ראייה חזקה ביותר, ולא מצאתי אף דחייה לראיה זו.

וכן הפר"ח (שם) כתב עוד כמה ראיות שמותר להזכיר שם שמים בגילוי הראש⁶⁸, ואע"פ שניתן לדחות את ראיותיו בדוחק, מ"מ כבר כתב היביע אומר (שם) דחזי' שפשט דברי הש"ס להתיר לברך בגילוי הראש.

⁶⁶ גר"א, פר"ח, יביע אומר ועוד.

⁶⁷ ואף הראשונים דס"ל שהסדר הוא לאו בדווקא, מ"מ הם לא הוכיחו כן מהטעם של הגילוי ראש (אלא מברכת נטילת ידים), ע"ש.

⁶⁸ ואלו הן ראיותיו:

א. איתא בברכות (כד:) היה ישן בטליתו ואינו יכול להוציא ראשו מפני הצינה חוצץ בטליתו על צווארו, והא לא קתני שיכסה ראשו.

ב. וכן לגבי בעל קרי שיוּרד לטבול שנינו (שם כב:) יתכסה במים ויקרא, והא לא תני' ויכסה ראשו. והביא ראיה זו המנחת יוסף (ח"ב סימן א בד"ה ועוד יותר מזה), ועי' בויאמר מאיר (לרב מאיר ואעקנין, סימן ד) שכתב לדחות ראיה זאת בדוחק גדול.

ג. איתא בבריתא (שם כה:) מים צלולים ישב בהן עד צווארו וקורא, והא לא קאמר שיכסה ראשו.

ד. שנינו (שם כד.) האשה יושבת וקוצה חלתה ערומה מפני שהיא יכולה לכסות פניה של מטה אבל לא האיש, והרי בוודאי שמשמע שהם ערומים לגמרי אף מכיסוי ראש, ואף האיש אילו יכל לכסות עצמו היה מותר לו לברך אע"פ שראשו מגולה.

ה. איתא בסוכה (י:) הישן בכילה ערום מוציא ראשו חוץ לכילה וקורא ק"ש, והרי לא קתני ויכסה ראשו.

ואף דעת הזקני יהודה (שם) שאין איסור מדינא לברך בגילוי הראש. ועיקר ראייתו מהרמב"ם שסובר שכיסוי הראש הוי דין בתפילה. וכ"ה דעת המטה אפרים (שם) והוכחתו מכמה ראשונים (טור, כלבו ועוד).

ואף הלחם יהודה (שם) הוכיח כן מהרמב"ם, והוא אף הגדיל לכתוב שכן היא ג"כ עיקר דעת השו"ע, אך עי' לעיל (אות ג) שכתבנו שאין נר' כן מהשו"ע⁶⁹.

ואף מהחיד"א בספרו כסא רחמים (מס' סופרים פי"ד הט"ו, בתוס') נר' דס"ל שאין איסור מדינא להזכיר שם שמים בגילוי הראש, וכ"כ היביע אומר (שם) בדעתו. אך יש לפקפק על זה טובא ממש"כ החיד"א בברכ"י ובמחזיק ברכה (שם).

ואחרון המתירים הוא היביע אומר (שם) שהאריך הרב בזה, וכתב שיש סמך גדול להקל חוץ מכל מש"כ למעלה, הרי שאף התרוה"ד ורבני האו"ז ס"ל שאין איסור להזכיר שם שמים בגילוי הראש.

ומאיך גיסא, הרי שכל האחרונים שהבאנו למעלה דס"ל שאסור מדינא ללכת בגילוי הראש כש"כ דס"ל שאסור להזכיר שם שמים בגילוי הראש. ועליהם נוספו ג"כ הפרישה (שם), שו"ע הרב (שם), העולת תמיד (שם), שו"ת וילקט יוסף (לרב יוסף שוורץ, ח"י סימן קפד), הברכת ה' (ח"א פ"ז סעיף מג, ובהע' 158), הקרית דוד חנה (שם), הויאמר מאיר (לרב מאיר ואעקנין, סימן ד), הקרני ראם (שם), וכ"נ מהט"ז (שם), העטרת זקנים (סימן ב), המשנ"ב (שם) והערוה"ש (שם). ונר' שעיקר טעמם הוא מכיון שכ"פ הב"י בסימן צא בעקבות פסקו של ר' ירוחם (התבאר באות ג), ואף היביע אומר (שם) כתב שזה מח' פוסקים שהרי לדעת ר' ירוחם, או"ז, שו"ע ועוד כמה אחרונים זה איסור מדינא.

ו. איתא בפס' (ז): טובל ועולה בעלייתו או' אשר קדשנו כו' על הטבילה, והרי לא אמר' שיכסה ראשו קודם.

⁶⁹ וע"ע שם בהערה 45.

ה. מסקנה דדינא

הליכה בגילוי הראש

ולפסק הלכה נר' ברור שהעיקר הוא שאין איסור מדינא ללכת בגילוי הראש, ומכמה טעמים :

א. באות א' התבאר באריכות שמדברי הגמ' (הבבלי והירו') והמדרשים נר' ברור שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש ושכן נר' דעת הזוה"ק.

ב. באות ב' הבאנו שמדעת הגאונים (הר' עמרם גאון, הר' נטוראי גאון ותשובות הגאונים) עולה ברור שאין איסור מדינא לילך בגילוי הראש. וכן כתבנו שכן דעת הרבה מאוד מהראשונים⁷⁰.

ג. באות ב' כתבנו שמנהג הצרפתים היה ללכת בגילוי הראש. וכ"כ שנר' שכן נהגו בזמן הגאונים, ובס' החילוקים כתב שכן נהגו בא"י, והבאנו מכתב יד קדמון שכן נהגו בימי בית שני! ובאות ד' כתבנו שכך נהגו בני איטליה (לפני כ – 400 שנה), וכן הרב יצחק מולכו (אורחות יושר, פ"א מהלכות תפילה) כתב שמנהג מקומו (סלוניקי) להתפלל לעיתים בגילוי הראש⁷¹.

הרי שרבים נהגו ללכת בגילוי הראש, והיאך נאמר שכל אלו היו עוברים על איסור ח"ו, אלא ע"כ שזה רק מידת חסידות.

ד. לעיל באות ג התבאר שדעת הרמ"א שאין איסור מדינא ללכת בגילוי הראש, ושכן נר' העיקר בדעת מרן השו"ע.

⁷⁰ הרמב"ם, הראב"ד, הרוקח, הר' יונה, התשב"ץ, האבודרהם, השבולי הלקט, הריטב"א, הר"ן, הר"י בן הרא"ש, הטור, התרוה"ד, הר"פ, הכלבו, האור"ח, האו"ז, המנהיג ועוד.

⁷¹ ובספר הפלשים (עמ' 18) כתב: "הפלשים (יהודי אתיופיה) אינם מכסים את ראשם אף בשעת תפלה, מלבד הכהנים החובשים תרבוש לראשם".

ה. לעיל באות ד התבאר שדעת הרבה מגדולי האחרונים⁷² שאנו נמשכים תמיד אחר הפסקים שלהם⁷³ סוברים שאין איסור מדינא ללכת בגילוי הראש, וכן הכריעו כמה מאחרוני זמנינו⁷⁴.

ו. נר' שרוב האחרונים מקילים בזה, וכמש"כ לעיל באות ד, וע"ש שדחינו את הראיות של החולקים המחמירים⁷⁵.

⁷² הרש"ל, המג"א, הב"ח, הט"ז (וע"ע לקמן בסימן הבא), הפרישה, הגר"א, הפר"ח, החיד"א ועוד, ע"ש.

⁷³ והיות ובדעת השו"ע ראינו שיש להסתפק בכוונתו (התבאר באריכות לעיל באות ג), לכן יש לומר לבני ספרד שהיות ודברי החיד"א והפר"ח מפורשים להקל (כמבואר לעיל באות ד), א"כ יש לקבל הוראות דברי החיד"א והפר"ח במקום שלא נתפרש במפורש שהשו"ע חולק.

וכ"כ בשו"ת מפי אהרון (חחו"מ סימן יב, בדף נח: בד"ה וכלל): "וכלל גדול מסור בידינו שקיבלנו לדון כמין הק', ובמקום שלא נתבאר דבריו סמכי' לדברי מופה"ד הרב חיד"א ז"ל ועבדי' כוותיה כו".

ובשו"ת זבחי צדק החדשות (סימן צט) כתב: "דאנחנו אין לנו אלא דבריו ז"ל (של החיד"א) שכן נהגו בארץ הצבי ובכל הארצות וכן אנחנו פה בגדאד כו' אינן זזים מדבריו וזה ידוע". עוד כתב (זבחי צדק, ח"ב סו"ס כט): "שכל מנהגינו הוא ע"פ החיד"א וכו' שקיבלנו דבריו קבלת דברי מרן ז"ל ואין לנו לזוז מדבריו".

וכע"ז כתב השמחת כהן (חיו"ד סימן סד בד"ה ובעניין) בשם ספר וידבר משה, אלא שאח"כ כתב בשם ספר הלכה למשה שאנו סומכים על הוראותיו של החיד"א, אך לא קיבלנו הוראותיו. ובנר מצוה (לר' יהודה סיד, סימן יא דף קפו. בסוד"ה דאני) כתב שדברי החיד"א חביבים עליו כא' מהראשונים, ע"ש.

ולגבי פסקי הפר"ח, כתב בשו"ת ישיב משה (לר' משה שתרוג, ח"א סימן לד): "ובדבר שלא נתבאר בדברי מרן יש לילך אחר דעת הפר"ח ז"ל שכל דבריו סולת נקייה חוץ מן המעט שכמעט שחלקו עליו כל האחרונים".

וע"ע בעין יצחק (ח"א עמ' תקל ועמ' תקלז) שהביא עוד מקורות לקבלת דברי החיד"א או לקבלת דברי הפר"ח. ומסקנתו שכל שלא נתפרש שהשו"ע חולק יש ללכת אחר דעת החיד"א והפר"ח.

⁷⁴ הקציני ארץ והיביע אומר.

ז. בספר מחקרים בתולדות יהודי אשכנז (מעמ' 135) הביאו הרבה יצירות של יהודים שציירו את הגדולים בגילוי ראש⁷⁶. וכתבו שמה: "ברור וכו' כי הדמויות מתוארות כדמויות תנכיו"ת אינן משקפות את הלבוש התנכ"י אלא את הלבוש בתקופה שבה צוירו וכו' העובדה שדמויותיהם של גיבורי התנ"ך הנחשבים לאבות האומה היהודית מצוירות גלויות ראש, יש בה ללמד ככל הנראה שכיסוי ראש לא היה חלק מהלבוש שאפיין את היהודי וכו'".

ח. יש להוסיף, שאם היה אסור מן הדין ללכת בגילוי הראש ומשום שיש בזה חוסר יראת שמים וקלות הראש, א"כ היה להקפיד בזה גם לנשים, והרי כידוע אין המנהג שנשים (שאינם נשואות) מקפידות לא ללכת בגילוי הראש. ומשמע שתפסו שזה רק מידת חסידות שגברים נהגו להקפיד בה. אך אם היה איסור מן הדין, לכו"ע היה להתחייב בה.

ט. אף אם נתייחס לזה כמחלוקת שקולה, מ"מ הרי שהמחלוקת היא בדין דרבנן, והספק אם האיסור מדרבנן או ממידת חסידות, לכן בודאי שיש ללכת אחר המקילים.

אמירת שם שמים

ולגבי אמירת שם שמים בגילוי הראש, נלע"ד שהעיקר להל' בזה הוא שאין איסור מדינא להזכיר שם שמים בגילוי הראש, ומכמה סיבות:

⁷⁵ ויש להוסיף, שאם מעיינים בראיותיהם של המקילים ובראיותיהם של המחמירים, נר' ברור שראיות המקילים הרבה יותר ברורים ומוכרחים.

⁷⁶ למשל ציורי בית כנסת של משה רבינו, שמואל הנביא, דוד המלך ועוד בראש מגולה. מחזור תפילה אשכנזי מלפני כ 600 שנה שמצוירים בו אברהם ויצחק בגלוי הראש. כמו כן הובאו שמה כ 15 הגדות מלפני כ 600 שנה שבהרבה מהם האבות או משה רבינו ועוד גדולים מצוירים בגילוי ראש. ע"ש במאמר המלא, שמובא בסופו גם תמונות הציורים.

א. לעיל באות א הבאנו כמה ראיות מדברי חז"ל שאין איסור מדינא להזכיר שם שמים בגילוי הראש, וחזק מדעת י"א במסכת סופרים לא מצאנו מי שאסר (ות"ק חלק על הי"א).

ב. לעיל באות ב התבאר שמבואר בהרבה ראשונים⁷⁷ שאין איסור מדינא להזכיר שם שמים בגילוי הראש, ולעיל (אות ג) התבאר שכן דעת הרבה מגדולי האחרונים⁷⁸. ואע"פ שיש מהראשונים מי שחולק על זה, וכן יש הרבה מהאחרונים ובראשם השו"ע והרמ"א דס"ל שאסור מדינא להזכיר שם שמים בגילוי הראש, וכמו שהתבאר באות ג', מ"מ מסתברא שאילו הם היו רואים את כל הראשונים שהתירו (שאף הרמב"ם ביניהם) היו חוזרים ופוסקים שאין איסור מדינא⁷⁹.

ואף אם לא נאמר כן, מ"מ מכיון דהוי מח' פוסקים אם האיסור הוא מדרבנן או מחסידות הרי שבודאי שיש לילך אחר המקיל, ובפרט שרוב הראשונים ס"ל להקל.

ג. כבר כתבנו למעלה שבהרבה מקומות היו הולכים בגילוי הראש, ובוודאי שהיה נקרה להם במהלך היום איזה ברכות לברך, ומשמע שהיו מברכים בגילוי הראש (עי' בפר"ח שדייק דומה לזה). וכן לעיל (אות ב) כתבנו שהיו מקומות שהיו נוהגים לברך ברכת כהנים בגילוי הראש, והיו מקומות שקראו בתורה בגילוי הראש. א"כ בוודאי אין לנו לעשות את כל אלו האנשים לחוטאים ח"ו, אלא ע"כ שזה רק מידת חסידות בלחוד.

ד. אם היה איסור מן הדין להזכיר שם שמים בגילוי הראש, הרי שהיה לאסור גם על נשים להזכיר שם שמים בגילוי הראש. והרי ע"פ הנראה אין המנהג כן ברוב המקומות, ומשמע שתפסו שאין זה איסור מן הדין, ולכך נשים (שאינן נשואות) לא נהגו להקפיד עליו.

⁷⁷ רמב"ם, טור, רדב"ש, תרוה"ד ועוד.

⁷⁸ הרש"ל, ר' יהודה ממדינה, הגר"א, הפר"ח (מעיקר הדין ס"ל להתיר), המטה אפרים, המלבי"ם, החיד"א, היבי"א ועוד.

⁷⁹ ומה עוד שבאות ב' דחינו את ראייתם לאסור מר' ירוחם, ע"ש.

ה. הט"ז (או"ח סימן ס"ק א) כתב סברא שאולי לומר ק"ש בגילוי ראש קל יותר מללכת בגילוי הראש. שכן יש באמירת ק"ש אימא ורתת, משא"כ בהליכה בגילוי ראש שצריך יותר להקפיד על כיסוי ראש להראות אימת שמים⁸⁰.

ולפ"ז לכאן אף אם אומר שם שמים בברכה או בלימוד וכדו', אם עושה זאת בדרך אימא אזי יהיה להקל לדברי הט"ז יותר מאשר בהילוך בגילוי ראש (שהעלנו לעיל שאין חובה מעיקר הדין).

אמנם אע"פ שהעיקר לדינא שאין איסור מדינא להזכיר שם שמים בגילוי הראש, מ"מ נר' שיש להחמיר יותר בזה מאשר בהליכה בגילוי הראש. ולפי' נר' שיש להכריע כהכרעת הגר"א (שם), וז"ל: "כללא דמלתא אין איסור כלל בראש מגולה לעולם, רק לפני הגדולים וכן בעת התפילה אז נכון מצד המוסר ושאר היום רק לקדושים שעומדים לפני ה' תמיד".

⁸⁰ בקובץ תלפיות (שנה א, עמ' 234) הקשה על הט"ז הרב שמואל מירסקי, דהיפכא מסתברא: "ומה במקום שא"צ באימה כו' אמרו שאסור בגילוי הראש משום קלות ראש, במקום שיש צורך באימה כו' על א' כמה וכמה".

ואפשר שכוונת הט"ז שהאדם צריך שתמיד יהיה עליו יראת שמים, ולפי' בהליכתו ובישיבתו ישים כיסוי לראשו שיועיל לזה, וכשאומר ק"ש יאמרנה בדרך יראה ואימה, וממילא יש לו ירא"ש, ותוספת כיסוי ראש לירא"ש למה לי, שהרי כל מה ששמים כיסוי לראש אינו גזרת הכתוב שנאמר שאף שבטל הטעם בטלה התקנה, אלא הכל מהטעם של ירא"ש, וכל היכא שהאדם נמצא כבר בירא"ש א"צ לכיסוי הראש.

פרק ב – האם יש משום חוקות הגוים בגילוי הראש

בחידושו של הט"ז

כתב הט"ז (או"ח סימן ח ס"ג ג): "ובעניין עיקר הדבר אם יש איסור להיות בגילוי הראש וכו' ולי נראה שיש איסור גמור מטעם אחר, דהיינו כיון שחוק הוא עכשיו בין העכו"ם שעושין כן תמיד תיכף שיושבין פורקין מעליהם הכובע וא"כ זה נכלל בכלל ובחוקותיהם לא תלכו כש"כ בחוק זה שיש לו טעם דכיסוי ראש מורה על יראת שמים וכו'".

דהיינו הט"ז ס"ל שמכיון שמנהגם של הגוים שבדורו היה לפרוק את הכובע בעת שיושבים, לכך אסור להיות בגילוי הראש שזה בכלל חוקות הגוים.

באחרונים מצאנו כמה ביאורים לעניינו של חוק זה:

א. השלשלת קבלה (לר' גדליה אבן יחיא, דף קא:) כתב: "התחיל חכם א' באטוניה (אולי כוונתו לאתונה ביוון) שבראותו הכהן עושה עבודתו אמר בליבו שאינו מהראוי להיות כל העם שוין ועומדים כמו הכהן המשרת לאלוק ולכן דרש והתחיל לנהוג שיסירו הכובע מעל הראש בעת העבודה. וי"א כי המנהג הזה התחיל הרומני בתחילת הנהגת הזקנים מטעם אחר והוא שבהיות הראש איבר יותר נכבד מכל איבר הגוף ראוי להסיר כובע מראשו להראות שהוא מוכנע ומשועבד אליו, וכן נתפשט המנהג גם בין האנשים שהפחות מחבירו מכניע עצמו אל הגדול ממנו בזה הדרך".

דהיינו הגוים רצו להבדיל בין הכהנים שלהם לבין המון העם לכך התחילו לנהוג שהמון העם מגלים ראשם והכמרים מכסים ראשם. ואכן ניתן לראות אף בימינו שהכמרים של הנוצרים שמים כיסוי על ראשם, ולפי דרגת הכמורה כך משתנה צבע הכיסוי⁸¹.

ב. מדברי השלשלת קבלה הנ"ל מבואר ג"כ שטעמם של הגוים מפני שסוברים שגילוי הראש מראה על הכנעה, וכ"כ הצמח דוד (דף טו, והובא דבריו בפתה"ד, או"ח סימן ב סעיף ו).

⁸¹ יש להם בצבעים שחור, אדום ולבן.

ג. כתב המנחת אהרון (כלל ג סעיף ו): "שגוי ניכר הארץ ההולכים פרועי ראש טעם יש להם להראות זה לזה המים הרעלים שמשליכים בראשם סמוך לצאתם לאויר העולם, ולפי' זהו כבודם זה לזה כשמגיעים האהובים לגלות ראשם שמתוך כך מורים זה לזה כמוני כמוך".

דהיינו הגוים היו מסירים את הכובע להסיר את הזיעה, שע"י כך מראים אחד לשני כמוני כמוך.

ד. כתב בספר פתה"ד (שם) בשם ספר מפיבושת בן יונתן (דפים כט – ל) שהעתיק מספר ברוך (ספרים חיצוניים, אגרת ירמיהו פס' ל) מכתב שכתב ירמיהו הנביא שהכהנים היו יושבים לפני אליליהם בגילוי הראש, ובשם ספר אחר כתב שהיה לעובדי ע"ז חובה לגלות ראשם בזמן שמקריבים קרבנות.

ה. הרמב"ם (בתשובות סימן תמח) כתב: "ומרקוליס עבודתו ברגימת האבנים וכמוש עבודתו בפריעת הראש ושלא ילבש בגד תפור וכו', אבל הישמעאלים היום אומרים זה שנפרע ראשנו ושלא נלבש בגד תפור בתפירות הוא כדי להיכנע לפני האל יתעלה ולזכור היאך יקום האדם מקברו כו'".

הרי כמה טעמים לחוקם של הגוים להיות בגילוי הראש. אולם נר' ברור שאין כוונת הט"ז לאסור מא' מהטעמים האלו. שכן טעמים א, ב ו – ד הם חוקים שהיו בסוף זמן בית ראשון או בתחילת בית שני, והרי הט"ז מדבר על זמנו, וכלשונו: "כיון שחוק הוא עכשיו בין העכו"ם שעושין כן תמיד". הרי שהוא מדבר על זמנו ולא על זמנים קדומים (כזמן ירמיהו הנביא או כזמן היוונים), ואף הטעם ה' מדבר על זמן קדום בהרבה מזמנו של הט"ז.

ומה עוד שהט"ז כתב שהגוים עושים כן כשהם באים לשבת, והרי לפי כל הטעמים שכתבנו עולה שאין המנהג דווקא בעת שהגוים באים לשבת.

עוד יש לדייק כן, כמש"כ האגרו"מ (חיו"ד סימן יא אות ג) שזה נראה לעינינו שהגוים מהלכים בגילוי הראש להנאת עצמם, ולא משום איזה חוק דתי. והרי אף גוים שאינם נוהגים שום דבר דתי, מ"מ הולכים בגילוי הראש.

ובוודאי שאם הט"ז היה בה לאסור מאחד מהטעמים דלעיל הוא היה מזכיר בדיוק את המנהג הקדמון שבגללנו הוא בא לאסור. וכן היה

לגאונים או לראשונים ג"כ להזכיר דבר זה. ואף הרמב"ם גופיה שכתב שזה היה מנהג של ע"ז, מ"מ הוא לא כתב לאסור ללכת בגילוי ראש מטעם זה⁸².

הלכך נר' ברור שהטעם של החוק שכתב הט"ז הוא שמנהג הגוים היה לפרוק ראש בעת שיושבים הוא משום הנאת עצמם, שלא יכבד עליהם החום⁸³, ולא משום עניין דתי.

קושיות על דברי הט"ז

אמנם נר' שיש להקשות טובא על דינו של הט"ז:

א. היות ויש טעם שכלי להסרת הכיסוי מהראש (בגלל הנוחות, החום, מהירות הלבשה, בשביל הכבוד וכן הלאה עוד טעמים). א"כ נמצא חוק זה הוא חוק עם טעם ואין אסור משום חוקות הגוים אלא חוקים ללא טעם שכלי, וכפי שהתבאר באריכות בנספחים (סימן א), שכן הוא דעת כל הראשונים ורוב הגדול של האחרונים שדברים עם טעם שכלי אינם אסורים משום חוקות הגוים.

וכ"כ להקשות על דברי הט"ז הזקני יהודה (סימן כא), המטה אפרים (לר' אפרים ארדיט, פ"ז מהל' ברכות הל' טו, בסופו), הצרור לחיים (לר' אברהם לוונשטאם, כסוי חטאה, סימן א), המים חיים (או"ח סימן כג), האגרו"מ (חיו"ד ח"ד סימן יא אות ג), הקציני ארץ (סימן ב) והיבי"א (ח"ט חאו"ח סימן א אות ה)⁸⁴.

הפתה"ד (סימן ב סעיף ו) כתב שאין לומר שאין חוקות הגוים בהליכה בגילוי הראש משום שזה חוק עם טעם, שכן אף אם האדם הולך בגילוי הראש משום שסובר שיש בכך הכנעה, מ"מ מכיון שלפי האמת אין הליכה

⁸² ולעיל בפ"א אות ב הבאנו מהרמב"ם שסובר שאין איסור בהליכה בגילוי ראש.

⁸³ ומעין מש"כ רש"י בעירובין (פד: בד"ה בכומתא): "כשבני אדם עייפין בימות החמה נוטלין כובעיהם מראשיהם עד שיפיה הרוח בהן כו".

⁸⁴ ואף הבכור שור (שבת קיח: בסוד"ה תיתי לי) כתב שפשוט שאם מגלה ראשו לצורך כגון להקר שר' מתוך מעשיו דלאו כחוקותיהם מותר בזה.

בגילוי הראש נחשבת להכנעה (בשונה ממה שהגוים חושבים שזה מראה הכנעה) לכך הטעם בטל וזה נחשב לחוק בלי טעם.

אולם דבריו אינם ברורים, שכן אף אם נאמר שהטעם של הכנעה בטל, סוף סוף יש עוד כמה טעמים שכליים אחרים (כגון לנוחות, לנעימות ועוד), ואין לנו צורך לטעם של הכנעה, וכבר הקשה זאת הקציני ארץ (שם)⁸⁵.

ויש עוד להוסיף, שלכאן' היה מקום לומר שלפי הגר"א (התבאר בנספחים, שם) אין כאן היתר, שכן לדבריו אף חוקים עם טעם בכלל האיסור.

אך נר' שבאמת אף לגר"א יש להתיר, שכן גם לפי הגר"א (ע"י היטב ביו"ד סימן קע"ח ס"ק ז') אם זה מלבוש שעמ"י היה לובש אף בלי שהגוים היו לובשים אותו אזי אין בו איסור, אף אם אין פסוק בתורה להתיר את אותו מלבוש.

והיה בוודאי שהליכה בגילוי הראש אף מבלי ללמוד מהגוים היו הרבה מישראל שהולכים בגילוי הראש, וכפי שראינו לעיל (סימן א') שכן היה המנהג ללכת בהרבה מקומות, ומשום שיש בזה יותר נוחות והקלה מהחום.

בנוסף לכך, הרי הגר"א גופיה (או"ח סימן ח ס"ב) סובר שאין איסור משום חוקות הגוים בהליכה ובאמירת שם שמים בגילוי הראש, ונמצא שאף אם נבוא להחמיר לחוש כדעת הגר"א היחידית, הרי סוף סוף הגר"א עצמו מתיר, ומכוח מאן ניזיל להחמיר.

⁸⁵ וגם עצם דבריו של הפתה"ד צל"ע, שכן אם האדם עושה דבר בשביל טעם מסוים ולא בשביל להידמות לגוים, אזי גם אם הוא טועה בסברתו, הרי סוף סוף אין כוונתו להידמות לגוים וכו"ע יודעים שאין כוונתו להידמות, ולמה לאסור זאת. וכי אם הגוים ילבשו איזה בגד מסוים בשביל שסוברים שהוא מחמם יותר, ובאמת אנו יודעים שאין הוא מוסיף חום, וכי נאמר שישראל שלובש את הבגד הזה לתוספת חום עובר על חוקות הגוים, אין מסתבר כן.

ובלאו הכי כבר התבאר בנספחים (שם) שהעיקר להל' דלא כדעת הגר"א,⁸⁶ ע"ש.

ב. כפי שביארנו למעלה הט"ז שכותב שיש לאסור ללכת בגילוי הראש משום חוק הגוים אין כוונתו לחוק לשם ע"ז, אלא כוונתו לסתם חוק כחוקים של הבל ושטות. וממילא נכנסנו למחל' ראשונים אם חוק שאינו של ע"ז אם יש בו משום חוקות הגוים מדאו' או מדרבנן, ודבר זה התבאר באריכות בנספחים (סימן ב) שלפי הרבה מהראשונים (בעלי התוס', הרא"ש, היראים, המאירי ועוד) חוקים שאינם של ע"ז אסורים רק מדרבנן ולא מדאו'.

ואע"פ שיש ראשונים (רמב"ם, ר"ן ועוד) הסוברים שאף חוקים שאינם של ע"ז אסורים מדאו', מ"מ העלנו (שם) שלהל' יש להתייחס לחוקים אלו כס' דאו' ס' דרבנן, ונפ"מ בהצטרף עוד ס' הרי שיהיה לנו ס"ס ויהיה מותר.

ואכן יש בנידו"ד עוד כמה צדדים להקל (כמבואר לעיל ולקמן), ובפרט שבנידו"ד לא רק שזה לא חוק של ע"ז, הרי שזה גם לא חוק הבל ושטות, אלא זה חוק עם טעם (כפי שהתבאר בקושיא א), ובוודאי שיש להתיר.

ג. החוק שכתב הט"ז (ישיבה בגילוי הראש) איננו מוזכר לא בגמ' ולא בתוספתא, והרי התבאר בנספחים (סימן ג) שדעת כמה מהראשונים (היראים, ההגמ"י ועוד) שרק בחוקים המוזכרים בגמ' או בתוספתא יש לאסור משום חוקות הגוים.

ואע"פ שהעלנו שם שהעיקר להל' דלא כשיטה זו, מ"מ כתבנו שבהצטרף עוד ס' להקל יש לצרף את השיטה הזאת ולעשות ס"ס להתיר.

ובנדו"ד יש כמה צדדים להתיר (וכפי שמתבאר בפרק זה) ובוודאי שיש לצרף את השיטה הנ"ל להתיר. וכ"כ היבי"א (שם), ועי' בפתה"ד (שם) שכתב שאע"פ שלפי היראים יש להתיר, מ"מ לא פוסקים כוותיה. אולם לפי מה שהעלנו בנספחים בהצטרף עוד צד להקל יש להתיר.

⁸⁶ ובכך נדחים דברי הצאן יוסף (סימן קי) שכתב שלפי הגר"א כש"כ שיש לאסור מש"כ הט"ז. והרי לפי מש"כ הגר"א סובר שמותר ללכת בגילוי הראש מדינא.

ד. במהלך כל הדורות מימות האמוראים, הגאונים, הראשונים והאחרונים היה המנהג בהרבה מקומות להיות בגילוי הראש (עי' לעיל בפרק א אות ה, בקושיא ג), א"כ אף אם הגוים החלו לנהוג בדבר בתור חוק (שאינו חוק לע"ז, כמו בנידו"ד) אין לאוסרו, וכפי שהתבאר בנספחים (סימן ד) שדבר שישראל נהגו קודם שהגוים עשאוהו לחוק עליהם (חוק שאינו לע"ז) אין בו משום חוקות הגוים דלאו מינייהו גמרי'.

ובקובץ תלפיות (שנה א, עמ' 234) כתב הרב שמואל מירסקי שהמדרש (ויקרא רבה פרשת אמור סימן כז) כותב: "אמר ר' יצחק משל למלך ששלח פרוזדוגמא שלו למדינה מה עשו בני המדינה עמדו על רגליהם ופרעו את ראשיהם וקראוה באימה וביראה ברדת ובזיע וכו'". הרי שהמדרש כותב שמנהגם של הגוים לפרוע ראשיהם, ואעפ"כ אין המדרש כותב לאסור משום כך.

ה. המנהג שהט"ז כתב הוא מנהגם של חלק מהנוצרים, אולם בנספחים (סימן ה) התבאר שרק במקומות שהגוים נוהגים באותו החוק יש לאוסרו, אך אם במדינות שאין הגוים נוהגים באותו החוק, הרי שאין לאוסרו שם.

וממילא בא"י שרובה הגדול הם יהודים, ואף רוב הגוים שבה אינם מדת הנצרות, א"כ אין לאסור הליכה בגילוי הראש בא"י ובמקומות שאין רובם נוצרים.

אלא שמ"מ הסתפקנו (שם) שמא בזמה"ז שיש הרבה תיירים נוצרים והשיירות מצויות מא"י ולמדינות נוצריות, ויש הרבה ידע על חוקי ומנהגי הנצרות אף בא"י⁸⁷, א"כ שמא אין להקל מטעם זה.

ומ"מ עדיין נר' שיש לצדד סברא זאת להקל, היות והרבה אחרונים כתבו שאין לאסור אם אין מנהג הגוים באותו מקום כן, ולא חילקו בסברא שכתבנו, וצ"ע.

ו. הליכה בגילוי הראש היא בשב ואל תעשה, והרי בנספחים (סימן ו) התבאר שאם חוק הגוים הוא בשב ואל תעשה והנוהג באותו החוק אינו או' שעושה כן משום אותו החוק והדבר לא מוכרח שהוא עושה כן משום

⁸⁷ מהספרים, תקשורת וכדו'.

החוק, הרי שאין בזה משום חוקות הגוים. וסברא מעין זו כתב השואל בשו"ת בני בנים (ח"ב ריש סימן ל')⁸⁸.

ז. למרות שהמון העם הנוצרי מגלים את ראשם, מ"מ אנשי הדת הנוצרית מקפידים דווקא להיות עם כיסוי בראשם, והכיסוי לראשם אף מראה על הדרגה שלהם בדת⁸⁹.

נמצא שאי אפשר לומר שהחוק שלהם הוא להיות בגילוי ראש שניתן לומר ההיפך צא ולמד מהכמרים שלהם לע"ז שחוקם לכסות ראשם (ויותר היה מסתבר לאסור ללמוד מאנשי הדת הנוצרית מאשר מהמון העם הנוצרי).

ובשו"ת וילקט יוסף (לרב יוסף שוורץ, ח"י סימן קפד) כתב שיש חוק לגוים במקומו (כמדומני גרמניה) להישבע בשם השם בכיסוי ראש בדווקא (ההיפך ממנהג המלכות שכתב התרוה"ד, ח"ב סימן רג, להישבע בדווקא בגילוי ראש).

ומה עוד שניתן לראות אנשי דתות אחרות שמקפידים ביותר בכיסוי ראשם (כגון אנשי דת האיסלאם⁹⁰).

הלכך נר' שאין לאסור גילוי הראש משום מנהגם של המון העם הנוצרי לגלות ראשם, שא"כ אדרבא היה לנו לאסור לכסות הראש משום אנשי הדתות האחרות.

⁸⁸ הבני בנים כתב לדחות את דברי השואל מדברי הט"ז, שהרי הט"ז אסר כי כשיושבים מסירים את הכובע, א"כ הוי מעשה של הסרת הכובע. אלא שכבר חלק עליו בס' ובחקתיהם לא תלכו (סימן ז' הע' ז) שאף הליכה הגילוי הראש כתבו כמה אחרונים לאסור, ובזה א"א לתרץ כתירוצו של הבני בנים.

⁸⁹ כיפה שחורה לכמרים, אדומה לבישופים ולבנה לאפיפיורים. ובכנסייה הקתולית המזרחית הנזירים מכסים את ראשם בכיסוי הנקרא סקופיא (וגם לזה משתנה הצבע לפי הדרגה בדת).

⁹⁰ כמה מדינות באפריקה (בעיקר במערבה) נוהגים לכסות ראשם בכיסוי הנקרא בובו.

וכעין סברא זו מצאתי שכתב הבית שער (חיו"ד סימן רלו) לגבי המנהג של הגוים במקומו לגדל את שפמם. והעלה בתשובתו שאין לאסור לעשות כן, שלמרות שהמון העם הגוי נוהג כן, מ"מ אנשי דתם (הכמרים והגלחים) מקפידים לא להשאיר את שפמם, וה"ז כנידונינו.

וכן הכהונת עולם (סימן עה בד"ה נקט') כתב, וז"ל: "דע"כ לא פליגי וסברי דכל חוק הבל ושטות אסור אלא דווקא בחוק שמחזיקים כולם כא', אבל הכא שאין מחזיקים כולם כא' דהא הרגליים הולכים באדומות והחכמים שלהם בשחורות הא ודאי דלאו חוק שלהם מקרו וכמש"כ המהרי"ק בלבישת הקאפ"ה דכיון שלא היו נוהגין כולם כא' אלא החכמים שלהם שרי דלאו חוק מקרי וכו'".

דהיינו אע"פ שמנהג המון העם של הגוים היה ללכת באדומות, מ"מ מכיון שהחכמים שלהם היו הולכים בשחורות לכך לא נקרא חוק של הגוים, שרק אם כל הגוים נוהגים בו באחידות נקרא חוק לענין חוקות הגוים.

אולם הסברא הזאת צל"ע, שכן מצאנו מצוות התורה השייכים רק לכהנים או ללוויים, ואעפ"כ מצוות התורה נקראו חוקים⁹¹. א"כ כשם שמצוות רק לכהנים נקראו חוק כך גם חוקים של הכמרים לע"ז יקראו חוק לענין חוקות הגוים.

ואולי יש לחלק, שהחוקים לכהנים ניתנו להם עקב חשיבותם ומעלתם, אך חוק שבה להמון העם ואינו מחמת חשיבות, אינו חוק. ובאמת לכאור' לא מצאנו בתורה חוקים רק להמון העם⁹², וצ"ע.

יש עוד להוסיף מש"כ בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 25): "ראשית יש להסתייג מן הטענה החד משמעית ולפיה הלכו הנוצרים בראש גלוי, באקלים הקר של צפון אירופה חבשו מסדרי הנזירים וכמרי הכנסייה

⁹¹ כתוב בויקרא (פרק יח): "כמעשה ארץ מצרים וכו' לא תעשו ובחקתיהם לא תלכו. את משפטי תעשו ואת חקתי תשמרו וגו'". משמע שדבר חוק לעניים חוקות התורה שווה לגדר חוק של חוקות הגוים.

⁹² ולסברא זו כש"כ שיש שאין ללמוד מהמון העם הנוצרי לאסור לגלות הראש, שהרי מעשיהם אינם יכולים להיחשב לחוק, אבל מעשיהם הכמרים שמכסים ראשם אדרבה היה לכאור' להישמר מלעשות כמעשיהם שלכאור' יש להחשיב מעשיהם לחוק.

כיסויי ראש מסוגים שונים, ולמעשה ע"פ מקצת טקסי הכנסייה חייבו כיסוי ראש. זאת ועוד בני האצולה הנוצרית החילונית חבשו כובעים וכיסויי ראש וכו' בנוסף לכך הלבוש היהודי במאה השלוש עשרה לא היה שונה שינוי של ממש מלבוש של הנוצרים באותה תקופה וכו' אין להתפלא איפא שהאפיפיור וכו' הפנה את תשומת ליבם של כו' הנוצרים לאפשרות שהם עלולים לטעות ולבטא כבוד כלפי יהודי מתוך שיחשבוהו לאיש הכנסייה משום שכיסוי הראש של היהודים היה דומה לזה של הכמרים וכו' (ע"ש עוד מקורות לזה)".

ח. הכרך של רומי (סימן א בד"ה באינו) כתב שהאיסור ללמוד מן הגוים הוא דווקא אם עושים באותו אופן שהם עושים את אותו החוק, ולכן אם למשל הגוים יעשו מצבה לחוק כדי לשבת עליה אזי לא יהיה איסור במצבה אלא לשבת עליה, אך לא לעשות איתה פעולות אחרות.

א"כ לפ"ז מסתבר שיש להתיר ללכת בגילוי הראש, שהרי הט"ז כתב שמנהגם של הגוים הוא להסיר את הכובע בעת שמתיישבים, וממילא לא יהיה איסור ללכת בגילוי ראש, ואף אם אח"כ יבוא לשבת בגילוי הראש לא יהיה בזה איסור, שהרי אין הוא מסיר את כובעו, אלא הוא לא היה מלכתחילה עם כובע⁹³.

ט. הנטע שורק (חאו"ח סימן ב) כתב שרק דברי מצווה יש לאסור משום חוקות הגוים ולא דברי רשות. ולפ"ז לא שייך לאסור ישיבה והליכה בגילוי הראש משום חוקות הגוים.

ומשו"ת ירושת הפליטה (סימן יח) משמע שסמך עליו לדינא. ועי' בתורת יקותיאל (לר' יקותיאל רוזנברג, מהדו"ק חאו"ח סימן יב) שהביא את דברי הנטע שורק, אלא שלבסוף העלה שלמעשה יש להחמיר. ואולי אף צרור החיים (שם) סובר כנטע שורק, ע"ש.

⁹³ ולפי מש"כ הרמב"ם שעבודת כמוש בגילוי הראש ובלי ללבוש בגדים תפורים, א"כ שמא י"ל שאם מי שמגלה את ראשו שאם מי שמגלה את ראשו עושה זאת עם בגדים תפורים, הרי שהוכיח מבגדיו התפורים שאינו עובד את כמוש כדרך עובדי ע"ז, וממילא לא יהיה בזה משום חוקות הגוים. וזה דלא כמש"כ היד חנוך (סימן נה) שלפי הרמב"ם יש לאסור זאת.

ומ"מ נלענ"ד שאם כוונתם לחילוק שכתבנו בנספחים (סימן ב), וכוונתם שאם זה לא דברי מצווה אז אסור מדרבנן ולא מדאורי, אזי אתי שפיר. אך אם כוונתם שאין איסור כלל בחוקים שאינם של מצוות, הרי שדבריהם יהיו נסתרים מכל חוקות האמוריים שהגמ' והתוספתא מביאים, וכן מכל הדינים המפורשים בפוסקים שאוסרים גם דברי רשות.

הלכך נר' שמה שיש להקשות מכאן על הט"ז זה שמהט"ז משמע שבא לאסור מדאורי (שהרי כאן שזה איסור גמור ובכלל בחוקותיהם לא תלכו), ולסברא זו רק מדרבנן עכ"פ שייד לאסור.

י. החת"ס (חאו"ח סימן קנט) דן אם יש בכלל חוקות הגוים בגילוח הזקן, וז"ל: "והנה זה ברור ונכון כי אילו היה תחילת מנהגו באיסור היה משום חוקי הגוים, אבל אחר שכבר נהגו ישראל לגלח תו אין בו משום נדנוד ופקפוק כלל אפי' ריח איסור אין בו כו".

ולגבי המנהג שהיה בזמנו להיות במסנאי אוכמי, כתב (שם): "אבל הך דמסנאי אוכמי לא ידעתי איך נתפשט ע"כ צריכין ללמד זכות ולומר שנתפשט ג"כ בתחילה בהיתר וכיון שהותר הותר".

א"כ אף אנו נאמר ללמד זכות על עמ"י, שהמנהג ללכת בגילוי הראש שמא הוא החל להתפשט בהיתר, וכיון שהותר הותר. ולא רחוק לומר שהיתה איזה סכנה (בגוף או בממון) בהליכה עם כיסוי בראש (שכך הובלט היהדות)⁹⁴, וכיון שהחל בהיתר ניתן להמשיך ולעשות זאת אף אחר שבטלה הסכנה.

יא. האגרו"מ (שם) כתב שאף אם נסכים לדינו של הט"ז, מ"מ בימינו לא יהיה איסור חוקות הגוים בזה. שכן דווקא בזמנו ובמקומו של הט"ז היו הולכים תמיד בכיסוי הראש ומשום דתם⁹⁵, משא"כ בימינו אין המציאות כן, שהגוים (אף הנוצרים) הולכים תדיר בגילוי ראש, נמצא א"כ שבטל מנהגם של הגוים.

⁹⁴ ואף בזמנה"ז יש מקומות (בעיקר בחו"ל) שיש סכנה ללכת עם כיפה על הראש, ואף בא"י יש מקומות שיכול להיות הפסד ממוני בעקבות זה.

⁹⁵ לעיל כתבנו שגם בזמנו של הט"ז מסתבר שמנהג זה לא נבע משום עניין דתי בדווקא, אלא משום הנוחות.

ואכן בנספחים (סימן ה) שהתבאר שאם הגוים הפסיקו לנהוג איזה חוק, הרי שהדבר נעשה למותר, וכ"כ היב"א (ח"ג חיו"ד סימן כד) וכע"ז כתב הצרור החיים (שם).

וז"ל הזקני יהודה (עי' בס' עולם כמנהגו נוהג, עמ' 28): "והנה לפי המלבושים שנוהגים בני מזרח וגלוח ראשם והמצנפת ודאי שגם הוא יורה להם עזות מצח וכו', אבל לנו בני איטאליה שלבושנו באופן אחר וכו' איך יחשב כו' חוצפה וכו'".

דהיינו אפשר שלפי שינויי האקלים ומנהג המלבושים ישנה החובה לכסות הראש, ולכך אפשר שהט"ז אסר רק במקומו (פולין) ובשעתו (לפני כ – 350 שנה). וע"ע בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 27) שאפשר שהט"ז החמיר בזה בגלל הפוגרומים שהיו בזמנו, ע"ש.

יב. עוד כתב האגרו"מ (שם) שבזמנו מוכח שהישראלים שהולכים בגילוי הראש אין עושים זאת משום חוקות הגוים, שכן אף במקומות שאין מנהג הגוים ללכת דווקא בגילוי ראש יש ישראלים רבים ההולכים בגילוי ראש.

ויש לי להוסיף, שבימינו הכיפה נעשתה לסימן היכר לשייכות לקבוצה מסוימת⁹⁶, ואלו שהולכים למשל עם כיפה שחורה מקפידים ביותר לא ללכת עם סוג כיפה אחר, וכן הלאה בשאר סוגי הכיפות. וניתן לראות שדבר זה נהיה עניין חברתי, וממילא אף ההולכים בגילוי ראש אפשר שעושים כן משום שאין רצונם שיחשיבום לשייכים לקבוצה אחרת.

ונר' להוסיף שכשם שאין נזיר עובר על חוקות הגוים בהיותו מגדל שערו (עי' ביו"ד סימן קעח, במש"כ הטור והשו"ע 'ולא יגדל ציצת ראשו כציצת ראשם', שלרוב המפרשים הכוונה לאריכות השיער), ולכאן היינו משום שכולם יודעים שאין כוונתו ורצונו להידמות להם. כך גם ההלך בגילוי הראש כו"ע יחשבו שסביר להניח שמחמת סיבות הנוחיות, הקהילתיות והחברתיות אין הוא מכסה ראשו. ועי' בכהונת עולם (סימן עה בד"ה ונקט") שכתב סברא כעין זו (על מנהג אחר).

⁹⁶ כמו שיש האומרים אלו מקבוצת הכיפות הסרוגות, אלו מהשחורות וכן הלאה. ואף ההולכים בגילוי הראש לעיתים קוראים להם בעלי הכיפות השקופות.

ובקובץ תלפיות (שם עמוד 237, הע' 30) כתב הרב שמואל מירסקי שיש ארצות כארצות הישמעאלים שכיסוי ראש נחשב לבגד של כבוד, ויש ארצות שכיסוי הראש נחשב למשא ואין מחשיבים אותו לכבוד ולא לנוי. והוא כתב זאת בדברי האבודרהם. וממילא אם אין בזה כבוד, ממילא אפשר שבזמה"ז אין הגוים מתייחסים למנהג הגלוי ראש בתור כבוד וחשיבות.

יג. כתב הכהונת עולם (שם בד"ה ונקט'): "עוד אפשר למצוא היתר בנידו"ד וכו' דע"כ לא אסרי' אלא בדבר שמחזיקין הם לבדם ואין מניחין אחר שאינו מבני דתם להחזיק במנהג זה אמרי' דאיכא סרך דתם ואסור וכו', אבל הכא בנידו"ד וכו' דאנו רואים שמניחין ללבוש אלה הבגדים לעולים הבאים ממלכות אחרת וכו' ואם איתא דהוה ביה משום סרך דתם הא ודאי לא היו מניחין לערלים ולטמאים ללבוש וכו'".

ולכא' סברתו שייכת אף בנידו"ד שאין הגוים מקפידים שישראל לא ילכו בגילוי הראש. ומ"מ עיקר חידושו צ"ע מגליה הא.

יד. ניתן לשים לב, שהט"ז כתב: "שחוק הוא עכשיו בין העכו"ם שעושים כן תמיד תיכף שיושבין פורקין מעליהו הכובע וכו'".

ולכא' לפ"ז יש לומר שרק בישיבה כוונתו לאסור ולא בהילוך או בעמידה בגילוי הראש.

אולם המהר"י ברונא (אות לד) ג"כ כתב על מנהג הגוים להיות בגילוי הראש, אלא שכתב שמנהג הגוים הוא ההיפך ממה שכתב הט"ז, וז"ל: "אנן דדיירי' בין האומות ואינהו אזילי בגילוי הראש וכו' ואגב זה אמינא דווקא הליכה אבל ישיבה בגילוי הראש ליכא קפידא שכן דרך לישב להקל מעליו וכו' אמנם הכל לפי עניין הישיבה".

הרי שדווקא בהליכה בגילוי הראש יש צד לומר שיש ללמוד מן הגוים, ולא בישיבה בגילוי הראש, וכ"כ המטה אפרים (שם) שלפי הט"ז יש לאסור דווקא בישיבה, וכ"כ הפתה"ד בשם הבית עובד.

א"כ נמצא שאין ברור מהו מנהגם של הגוים ואין אחידות דעים בזה. ומ"מ נר' שהעיקר כמש"כ הפתה"ד שהכל תלוי במנהג אותו מקום ובאופן שנוהגים באותו מקום⁹⁷.

ובנוסף על כך, הרי שהרמ"א (יו"ד סימן קעח) פסק כמהרי"ק (שורש פח) שרק בדברים שיש בהם משום פריצות או ע"ז יש לאסור.

ואם נאמר שגילוי ראש מראה על פריצות, ולכך אסור ללמוד מן הגוים, א"כ אין לחלק בין הליכה לישיבה. שהרי בכל האופנים יש להיות בצניעות, וכפי שהקשה היפה ללב (ח"א סימן ב אות ז), ע"ש שהאריך להוכיח זאת.

טו. יש להוסיף את מש"כ הרב משה חאגיג (אלה המצוות, מצווה רסב) על הקולא של המהרי"ק (עי' סימן א שהתבאר באריכות), וז"ל: "דבדבר שיש להקל מקילין כי אין דרך החכמים האמיתיים להחמיר אלא במקום שיש להחמיר וראוי להחמיר וחובה להחמיר, אמנם היכא דאיכא להקל⁹⁸ וגדולי הדור רואין את בני דורם שאינם דומין יפין ובאין להקל הן בעצמם יותר טוב נכון להורות להם החכמים הראויים להורות להקל אם יש צד להקל ולא שיבואו הם בעצמם להקל ח"ו על בלי הודע".

וכש"כ בנידו"ד שיש הרבה צדדים להקל, ואם נחמיר נמצא שהרבה מעמ"י עוברים איסור כל יום⁹⁹, הלכך מסתבר שראוי יותר להקל כאן מאשר להחמיר.

⁹⁷ וכפי שהמהר"י ברונא סיים דבריו: "אמנם הכל לפי עניין הישיבה".

⁹⁸ בנדפס הגירסא: "למקל", ונר' דט"ס הוא.

⁹⁹ בימינו יש הרבה ההולכים בגילוי ראש, ואם נאמר להם שהם חוטאים בזה, שמא הם יבואו להימנע מלחזור אל הקודש (שלהרבה מהם קשה דבר זה יותר מהרבה מצוות). אך אם נאמר שאין בזה כ"כ עוון, הרי שהם ישמרו את המצוות שיותר קל להם לשומרם, ונרוויח שיקיימו כמה מצוות.

מסקנה דינא

א"כ נמצא שחידושו של הט"ז שיש איסור חוקות הגוים בהליכה בגילוי הראש, קשה הן מחמת הגדר של איסור חוקות הגוים הן מבחינת המציאות והן מבחינת המנהג ודברי הפוסקים.

ואם ניקח את כל הפוסקים שהובאו בקושיות, שחולקים על דברי הט"ז הללו, נמצא שיש הרבה מאוד פוסקים (ראשונים ואחרונים) החולקים על דין זה¹⁰⁰.

והיות ודברי הט"ז הם חידוש שלא נמצא בדברי הפוסקים הקדמונים יותר¹⁰¹, הרי שעל המחדש להכריח את חידושו. ומכיון שאין חידושו מוסכם, ויש עליו הרבה גמגומים והרבה חולקים, ואף י"א (התבאר בקושיות לעיל) שבזממה"ז הדין ישתנה. הלכך נר' ברור ופשוט לענ"ד שלדינא אין לחוש כלל לאיסור חוקות הגוים בהליכה בגילוי הראש.

¹⁰⁰ ואע"פ שיש פוסקים שהסכימו עם דינו של הט"ז, מ"מ שמא דווקא בזמנם ובמקומם הם החמירו, עי"ה בלשון השו"ע הרב (מהדו"ת סימן ב ס"ו) ובמעשה ניסים (או"ח סימן ב ס"ו).

¹⁰¹ דברי המהר"י ברונא יתבארו בפרק ג.

פרק ג – האם יש בכיסוי הראש לגברים משום דת יהודית

בדברי המהר"י ברונא

כתב המהר"י ברונא (אות לד): "אע"ג דאמרי' בפ"ק דק"י לא אמרן אלא רב כהנא דגברא רבה הוה, ופרש"י דלא אזיל בגילוי הראש, אבל כו"ע לא אלמא דאין קפידא וכו' ה"מ לדידהו דבא"י הוה והוה מסגי בהכי, אנן דדיירי' בין האומות ואינהו אזילי בגילוי הראש וחשיב כחוקות הגוים ולא מיכר ביניהון אלא בכיסוי הראש **חשיב השתא כעובר על דת יהודית וכו'.**"

דהיינו המהר"י ברונא סובר שלמרות שמעיקר הדין אין איסור ללכת בגילוי הראש, מ"מ היות ומנהג הגוים ללכת בגילוי ראש, ואם נלך בגילוי ראש לא נהיה ניכרים ביניהם, לכך אין ללכת בגילוי ראש שזה נהיה דת יהודית¹⁰².

וכע"ז כתב הנחלת בנימין (סימן ל בד"ה ואחר כל), וז"ל: "נלענ"ד להל' דודאי איסור גילוי הראש דת יהודית היא, דבפרק המדיר וכו' והא מדינא ליכא איסור (בקלטה) רק משום שנהגו בנות ישראל ואע"ג דלא כתיבא וכו' והכא נמי הא ודאי בנ"י קדושים נהגו כו' שלא לילך או לישב בגילוי הראש ותופסים אותו לקלות ופריצות ודאי לבניהם אחריהם היא דת יהודית".

א"כ דעת המהר"י ברונא והנחלת בנימין שיש משום דת יהודית בכיסוי ראש לגברים, אלא שהמהר"י ברונא הדגיש (שם): "דווקא הליכה, אבל ישיבה בגילוי הראש ליכא קפידא שכן דרך לישב להקל מעליו וכו'". ואילו הנחלת בנימין סובר שאף בישיבה בגילוי ראש יש לאסור משום דת יהודית¹⁰³.

¹⁰² מדברי המהר"י ברונא מתבאר שאין כוונתו לאסור משום איסור בחוקותיהם לא תלכו, אלא משום דת יהודית. ומש"כ שזה חשוב כחוקות הגוים, כוונתו שבכלל דת יהודית נכללים מנהגים שישראל נוהגים בהם ולא הגוים, ע"ה ודו"ק.

¹⁰³ ועי' בצי"א (חי"ג סימן יב) שכתב שבזמנה"ז יש להחשיב אף ישיבה בגילוי ראש לדת יהודית.

בשו"ע הרב (או"ח, מהדורה בתרא, סימן ב סעיף ו) כתב: "ועכשיו בזמן הזה שכולם דרכם לכסות ראשם לעולם אסור לילך או אפי' לישיב בגילוי הראש משום צניעות שהרי זה כמגלה ראשו". ואף באפרקסתא דעניא (ח"ד סו"ס שסב) כתב מעין זה, ע"ש.

ולכאוף אף הוא סובר שזה מנעשה כדבר צניעות וכדת יהודית.

והנה יש לדייק מדבריהם שאין האיסור מדאורי' (שמפורש בגמ' שדת יהודית זה לא מדאורי'¹⁰⁴). ואף יש להסתפק אם דת יהודית זה איסור מדרבנן או שאין זה איסור ממש אלא שזה מנהגם של ישראל.

הראשונים¹⁰⁵ הגדירו את דת יהודית מנהג (צניעות) שנהגו בנות ישראל, ולא כתבו שיש איסור דרבנן בזה, ומשמע קצת שזה רק מנהג, אא"כ נאמר כמו שהסתפק ביוצרות (קובץ תש"ע, עמ' 186) שמשום המנהג זה נעשה לאיסור דרבנן.

ואף מדברי הגמ' יש לדייק שאין כאן איסור, שלפי ר"ש גם הקולנית בכלל דת יהודית, ואמרי' בגמ' (שם עב:) מאי קולנית כו' במתניתא תנא במשמשת בחצר זו ונשמע קולה בחצר אחרת, והקשו על זה בגמ' וניתנייה גבי ממון, ולכך דחו בגמ' את דברי המתניתא.

הרי שבמתניתא כללו דבר שהוא מום בכלל דת יהודית, והרי בדבר שהוא מום לא שייך איסור כמובן. ויש לדחות ראיה זו.

ואכן מסתבר שאם היה איסור דרבנן בכל הדברים המנויים בכלל דת יהודית, היה לגמ' לראשונים ולפוסקים לכתוב במפורש שיש איסור בזה, ולא רק לכתוב שאם אישה עשתה אותם שמפסידה כתובתה.

¹⁰⁴ דאמרי' בכתובות (עב.) ואיזוהי דת יהודית יוצאה וראשה פרוע, ומתמהינן בגמ' ראשה פרוע דאורי' היא וכו' ומשני' דאורי' קלתה שפיר דמי, דת יהודית אפי' קלתה נמי אסור.

¹⁰⁵ רש"י (שם בד"ה דת יהודית), הרמב"ם (פכ"ד מהל' אישות הל' יב), הר"י מלונל (בד"ה דת יהודית), פסקי הרי"א¹⁰⁶, הארחות חיים (הלכות כתובות סימן לג), העזרת נשים (שער ז) והשטמ"ק (שם).

דחיות הסוברים שיש בגילוי ראש משום דת יהודית

ומ"מ נר' שיש להקשות כמה קושיות על דברי המהר"י ברונא והנחלת בנימין:

א. האגרו"מ (ח"א, חאה"ע סימן נז) כתב על דת יהודית שאם יש איזה ספק בדת יהודית, אמרי' ספק דרבנן לקולא, וכתב שאולי דת יהודית זה רק מנהג ולא איסור, וממילא יש להקל איפה שלא יתפרש במפורש לאסור.

ולפ"ז אף בנידו"ד אין לומר שיש דת יהודית בראש מגולה (לגברים), שכן לא מפורש דבר זה בשום מקום, ובוודאי שיש כמה ספקות בדין זה (וכדלקמן) וספק דרבנן לקולא, ועי' בפרק ה (בדחייה הראשונה) לגבי ספק מנהג.

ב. היות ודת יהודית זה מנהג שנהגו בנות ישראל, א"כ יש להסתפק האם המנהג נקבע בכל דור ע"פ הנהוג באותו הדור או שמא חז"ל קבעו מה הם המנהגים של בנות ישראל ואף אם המנהגים ישתנו במהלך הדורות, מ"מ המנהגים במקומם עומדים.

ובדבר זה דנו האחרונים בארוכה¹⁰⁶. ואם נאמר שחז"ל קבעו את המנהגים והם אינם משתנים לפי שינוי הדורות, הרי שמכיון שחז"ל קבעו את המנהגים והם אינם משתנים לפי שינוי הדורות. הרי שהיות וחז"ל לא קבעו שיש בראש מגולה (לגברים) משום דת יהודית, א"כ אף אם נאמר שבדורנו החלו לנהוג היהודים כן, מ"מ אין זה בכלל דת יהודית.

ואף אם נאמר שדת יהודית נקבעת לפי המנהג של אותו הדור הרי שרחוק מלומר שמנהג הדורות באחרונים להקפיד על זה, וכדלקמן.

ג. כתב הזקני יהודה (סימן כא): "שיהא אסור משום ערוה לא מצינו, שהרי אמרו ז"ל שער באשה ערוה וכו' אבל שער האיש לא ראיתו ולא מצאתי שיהא אסור להראותו משום ערוה, ואילו היה כך לא צוה ה' לנזיר גדל פרע שער ראשו ולא נתן כח לשמשון בשערו וכו'".

¹⁰⁶ עי' ביבי"א (ח"ג חאה"ע סימן כא אות ו), בס' את צנועים חכמה (מאמר יג), ותרנז הארץ (פ"א), ותשקט הארץ (מעמ' 13), חן וכבוד (מעמ' רלב) ובשדי חמד (מערכת דת יהודית).

ויותר מזה כתב בס' עולם כמנהגו נוהג (עמ' 25) שהמושג דת יהודית הוא מוגבל רק לנשים, אך לא מצאנו שהמושג הזה מובא גם לגברים.

ד. יתר על כן, נר' שעיקר דבריהם שמנהג היהודים להיות בכיסוי ראש אינו המציאות. שכן עי' לעיל (פרק א, אות ה בקושיא הג') שהתבאר שבהרבה מאוד מקומות היהודים לא הקפידו על דבר זה.

ה. עניינה של דת יהודית זה מנהגים שישראל נוהגים בהם משום צניעות. ונר' שאין לומר שהכיסוי ראש שמכסים הגברים בימינו בא בשביל צניעות. שהרי אם המנהג היה להחשיב את השיער למקום שצריך לכסותו, א"כ היה צריך שהכיפה תכסה את כל השיער, ככיסוי ראש של הנשים. אך במציאות רואים שאין מקפידים על זה רובא דעלמא, ואין הכיפה מכסה כל השיער¹⁰⁷, ואין זה כדברי הרמב"ם (פ"ה מהל' דעות הל' ו) צניעות גדולה נוהגים ת"ח וכו' ולא יתגלו ראשם כו", שזה לכאן' כיסוי ראש גמור. א"כ נר' שאין ההקפדה על הכיפה באה מטעמי צניעות כמו המנהגים של דת יהודית.

ו. מלבד המהר"י ברונא והנחלת בנימין לא מצאנו אף ראשון ופוסק קדום שכתב שיש בגילוי ראש (לגברים) משום דת יהודית, ונר' שיש לדייק דלא ס"ל כן¹⁰⁸.

ז. ישנם עוד מנהגי צניעות שנוהגים בהם הרבה מישראל (כגון שרוולים ארוכים, מכנסיים ארוכים, לבישת גרביים ועוד), ולא מצאנו שהפוסקים חייבו את הגברים בזה. ואע"פ שבוודאי יש בזה תוספת צניעות, מ"מ לא כתבו הפוסקים שזה בכלל דת יהודית.

ח. המהר"י ברונא כתב שרק בהליכה יש להחמיר משום דת יהודית. ולכאן' אם זה מנהג צניעות, הרי שיש להקפיד על צניעות בין בהליכה ובין בישיבה, וכדמשמע מהרמב"ם (שם) שהצניעות בלכסות הראש היא

¹⁰⁷ ומסתבר שלא שייך לומר רובו ככולו, שא"כ אף בשאר מלבושים נאמר כן (למשל, מכנס שמכסה את רוב הרגל) ואף לגבי כיסוי ראש לנשים.

¹⁰⁸ שאם היו סוברים כן היה להם לכתוב ולהדגיש כן כשדנו בנושא (ובפרקים א – ב הראנו שהרבה ראשונים ואחרונים דנו בעניינים אלו).

בכל האופנים, וכפי שדייק היפה ללב (ח"א, סימן ב אות ז), וע"ש שהביא עוד ראיות לזה.

ט. לעיל (פרק ב, בקושיא ז) התבאר שהרבה מהגוים מקפידים ללכת בכיסוי הראש, וזה להם לחוק בדת שלהם. ולפי' נר' שקשה לומר שכיסוי ראש זה דת של יהודים בעוד הרבה גוים ג"כ נוהגים כן.

י. הליכה וישיבה בראש מגולה יש בה טעמים שכליים (שזה יותר נוח, ומקל מן החום וכן הלאה), א"כ אפשר שלא שייך דת יהודית בדברים שכליים¹⁰⁹.

מסקנה דדינא

נר' ברור שאין לאסור הליכה וישיבה בגילוי הראש מטעם דת יהודית, שכן התבאר שאין דעת רוב הפוסקים כן, ואין כאן גזרי דת יהודית ויש עוד הרבה גמגומים בזה, ובספק אם יש דת יהודית או לא יש ללכת אחר המקילים.

¹⁰⁹ ואכן הדברים המובאים במשנה (שם) הם טוה בשוק, מדברת עם כל אדם, מקללת יולדיו בפניו וקולנית, וכל זה דברים שאין בהם טעם שיכלי והם דברים גרועים מצד עצמם. ואף היוצאת וראשה פרוע, היות והתורה חייבה לכסות הראש ברשות הרבים, א"כ אף במעין רשות הרבים יש להקפיד על זה, שהתורה גילתה שזה דבר גרוע, ואין בזה טעם שכלי, שכן התורה גילתה שעליה לכסות את ראשה (עי' בנספחים בסימן א, שהבאנו ראשונים שכתבו שאם התורה גילתה שיש לעשות דבר ש"מ שהוא דבר עם טעם, ואנן היפכא ניקום ונימר).

פרק ד – האם יש איסור בהליכה בגילוי ראש משום חשד

בזמה"ז דרכם של מרבית מאלו שאינם שומרים תורה ומצוות ללכת בגילוי הראש. ויש לדון אם יש לאסור הליכה בגילוי ראש שמא יחשדו באדם שאינו שומר תורה ומצוות.

וביבי"א (ח"ט, חאו"ח סו"ס ט) כתב: "ומי שהולך בגילוי הראש אדרבה יש בו משום מראית העין שיחשדוהו שהוא אדם חפשי פורק עול מלכות שמים עליו, וכבר נאמר בתורה והייתם נקיים מה' ומישראל וכן נאמר ומצא חן ושכל טוב וכו'".

אולם כתב המהרש"ל (שו"ת סימן עב): "ומ"מ נר' בעיני אף שאין איסור בדבר ואף לא מידת חסידות (בהליכה בגילוי הראש) כשאינו מזכיר השם, מ"מ לת"ח יש להיזהר מאוד שהעם תופסים בה לקלות ולפריצות וכו' ואפי' לומד בחדרו אין לסמוך על זה שמא העם יראה ויקל בו וכו' ועכשיו אני אגלה קלון האשכנזים, בודאי מי ששותה יין נסך במלון של גוים ואוכל דגים מבושלים בכלים שלהם וכו' אין חוששין עליו ואין בודקין אחריו ונוהגין בו כבוד אם הוא עשיר ותקיף, ומי שהיה אוכל ושותה בהכשר רק שהיה בגילוי ראש היו תופסין אותו כאילו יצא מן הכלל, על כן החכם עיניו בראשו שידע להישמר שלא יתפסו עליו וכו'".

מבואר מהתשובה שבזמנו של המהרש"ל האשכנזים היו מאוד מקפידים על כיסוי הראש, והיו מחזיקים את ההולך בגילוי הראש כאילו יצא מן הכלל, ואעפ"כ המהרש"ל לא כתב שיש איסור ללכת בגילוי הראש משום חשד לאפיקורס, אלא שכתב שמ"מ 'החכם עיניו בראשו שידע להישמר שלא יתפסו וכו'".

ואף הרב יהודה ממודינה (זקני יהודה, סימן כא) סובר שאין איסור להיות בגילוי הראש, וכתב שבני ליאונטינים ובני אשכנז היו מאוד מחמירים בכיסוי הראש והיו תופסים על בני איטליה ככופרים (בשל היותם הולכים בגילוי הראש). ואעפ"כ ס"ל שמותר ללכת בגילוי הראש, ואף הוא עשה כך למעשה, כמבואר בתשובה הנ"ל.

א"כ הרש"ל והרב יהודה ממודינה ס"ל שאף אם יש חשש שיחזיקו ההולך בגילוי הראש לכופר, מ"מ אין לאסור משום חשד.

ולכא' נר' שהדבר מוכרח, שהרי יש הרבה מקומות שהקפידו ללכת בכיסוי הראש, ואעפ"כ לא מצאנו מהאמוראים או מהגאונים או מהראשונים¹¹⁰ שכתבו לאסור מפני החדש.

אמנם כתב הבית ברוך (ח"א כלל א ס"ט): "ואיני יודע למה לא כתבו (הפוסקים) שיהיה אסור משום חשדא, דכיון דהאידינא כל מי שהולך בגילוי הראש הוא בחזקת חופשי, ונפ"מ לפי מש"כ קצת אחרונים דבפאה נוכרית מותר ולא חיישי' לחשדא וכו' והא אסור משום חשדא דהוא חופשי".

וסברא דומה לזאת כתבו החלקת השדה (לרב אליעזר דויטש, דף כד, סוף אות ב), הרבבות אפרים (או"ח סימן תקלג אות א), עשה לך רב (ח"א סימן כז), הבאר שרים (ח"ג סימן ס) והאבני חן (לרב שלמה אשכנזי, מעמ' 203), ע"ש שהם כתבו סברות דומות.

הטעמים שאין לאסור משום חשד

אמנם לענ"ד יש לדחות דבר זה, ואין לאסור מטעם חשד ומראית עין, ומהטעמים הבאים:

א. בנספחים (סימן ח) העלנו שאיסור חשד שייך רק כשעושה מעשה שיבואו לחשוד בו שעושה כעת מעשה איסור. אבל אם לא יבואו לחשוד בו שעושה כעת איסור, אלא יבואו לחשוד בעלמא שהוא אדם שעושה איסורים, אין זה בכלל איסור חשד.

וממילא בנדו"ד מכיון שהעלנו שאין איסור עצמי בהליכה בגילוי ראש, א"כ כשאדם הולך בגילוי ראש, אין חשד כעת שעושה מעשה איסור. וממילא אף אם נאמר שיחשדו בו שהוא גברא שאינו מקיים מצוות, אין זה בכלל איסור חשד ומראית עין.

ב. מצאנו הרבה פוסקים¹¹¹ שהתירו לאישה ללכת עם פאה נוכרית, ואע"ג שכיסוי הראש לאישה הוא מדאו', והאיסור הוא במעשה ההליכה ממש,

¹¹⁰ בפרק א הבאנו הרבה מקורות מהאמוראים, מהגאונים ומהראשונים בעניין כיסוי הראש, ולא מצאנו מי שאסר מטעם חדש.

ויש מקום לחשד שעובר על דת, מ"מ מבואר מהפוסקים הללו שלא חששו למראית עין וחשד בזה¹¹².

ג. העולת תמיד (ס"ו ס"ב) כתב: "ונ"ל דה"ה שערות פרו"ק (פאה נוכרית) חשובים כיסוי (לגברים), אך מפני מראית העין יש להיזהר אם אפשר".

וכתב על זה רע"א (או"ח סימן צא, א): "ואפשר דוקא לעניין הזכרת השם, אבל לעניין לילך ד' אמות בגילוי הראש דהוי רק מידת חסידות וכו' י"ל פרו"ק שרי ולא חיישי' בזה למראית העין".

וכתב המקור חיים (לרב יאיר בכרך, סימן ב ס"ו סוד"ה ולא ילך): "ומי שעל ראשו פאה נוכרית וכו' מותר אף ללמוד בלי כיסוי אחר שהרי ראשו מכוסה ומפני מראית העין ליכא, אחר דאין איסור כלל וכו'". ועוד אחרונים¹¹³ כתבו כדבריו.

א"כ חזי' שאין האחרונים הנ"ל חוששים למראית העין בגילוי הראש.

ד. עוד כתב המקור חיים (שם בריש דיבורו): "רש"ל בתשובה וכו' וסיים דמ"מ אחר שנהגו איסור וכו' אסור לעשות כן אפי' בחדרי חדרים. וזה צריך לי עיון דאם מונח קיים שהוא דבר המותר רק שנהגו לא הוי בכלל כל מה שאסרו חכמים וכו' דזה הוי רק במילתא דחכמים אסרוהו מפני מראית העין ובתנאי שיש בדבר איסור דאין נגד הרואין וכו'", ע"ש בראיתו מתוס' בכתובות דף ס. (בד"ה ממעכן).

¹¹¹ השלטי גיבורים (שבת דף כט. בדפי הרי"ף, אות א) התיר פאה נוכרית (לאישה), ועי' בקובץ אור ישראל (שנה ו גליון א מעמ' 93) שהרב חיים פרץ הביא עשרות פוסקים שהתירו זאת.

¹¹² ורחוק לומר שבנידון שלנו יש להחמיר יותר מעין סברא כמו דברי חכמים צריכים חיזוק יותר (ובפרט שאצלנו זה אין אפי' חיוב מדרבנן, רק מידת חסידות בעלמא).

¹¹³ הארצות החיים (סימן ב ס"ק נד), החיים שאל (ח"ב סימן לה סוף אות א), האם לבינה (אות כתובה, בד"ה אמר) ועי' בנשמת אברהם (ח"ב, סימן קפב בד"ה פאה, עמ' קמא) שכתב כן בשם השל"ה, וע"ש שהביא דעות נוספות בזה.

ואף הארצו"ח (שם) והאם לבינה (שם) ס"ל שאין לאסור מראית עין מכיון שזה דרבנן.

אלא שדבריהם צ"ע, שכן אף באיסורי דרבנן חוששים למראית העין, כמבואר מדברי המהר"י ברונא, מתקנת נר חנוכה ומעוד מקומות (עי' בנספחים סימנים ז – ה). אך מ"מ נר' שאם זה מילתא דחסידות כמו בנידו"ד, בוודאי שדבריהם צודקים, ואין לאסור מפני מראית העין.

ה. יש להוסיף שעיקר דין והייתם נקיים מהשם ומישראל נאמר דווקא בדיני ממונות, ולא באיסורים (כמבואר בנספחים סימן ז), וממילא מסתבר כדי לחדש איסורים של חשד באיסור מסויים יש להביא ראיה ברורה לזה. וכל שיש להסתפק אם שייך לאסור משום חשד או לא, היות וזה באיסורים יש להקל.

ו. יש להוסיף עוד טעם כעיקר. לעיל (פרק ב) התבאר שלא שייך בהליכה בגילוי ראש משום איסור חוקות הגוים, והובאו שם טעמים רבים לזה. ונר' שהרבה מהטעמים שהובאו שמה שייכים ג"כ בנידון שלנו.

שהרי אם אדם הולך במלבוש הגוי יבואו לחשוד אותו לגוי, ואעפ"כ העלו שאין לחוש לזה במקרה ויש טעם שכלי, שאז יאמרו שמשום הטעם השכלי הוא עושה כן, א"כ ה"ה מטעם חשד, שיאמרו שהוא בגילוי הראש מטעם נוחות ושאר טעמים ולא מטעם איסור. וכן לגבי הטעמים הרבים שהובאו שם רובם שייכים ג"כ כאן.

ז. היות ויש כאלו הפורקי עול המכסים ראשם, ולהיפך יש כאלו שאינן פורקי עול המגלים ראשם, שמא אין להחשיב זאת לסימן לפריקת עול¹¹⁴.

ח. עוד נר' לומר, שהיות ובמהלך כל הדורות היו הרבה מישראל ומחכמיהם שהלכו בגילוי הראש (עי' בסוף פרק א), א"כ קשה לומר שמי

¹¹⁴ ובפרט שבימינו עניין כיסוי הראש נעשה ממש דבר חברתי, שכל כל קהילה יש לה סוג אחר של כיסוי הראש (יש המדקדקים בצבע של הכיפה, יש בגודל הכיפה וכדו'), א"כ אפשר יהיה לומר שמי שלא מכסה ראשו אין זה מטעם שפורק עול חלילה, אלא רק מצד חברתי וקהילתי, וידוע שיש אנשים ששומרים על שבת, כשרות ועוד דברים, אך אינם מכסים ראשם מצד חברתי.

שהולך בימינו כפי שהם הלכו יחשב לפורק עול. שהדבר נר' כמוציא לעז על דורות ראשונים¹¹⁵.

מסקנת האמור:

אין לאסור הליכה, ישיבה ושאר מילי בעשייתם בגילוי הראש משום איסור חשד ומראית עין. אע"פ שבוודאי ראוי לאדם להחמיר בזה ולהסיר כל חששות עליו.

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

¹¹⁵ עי' מש"כ בנספחים (סימן יא) בעניין מוציא לעז על דורות הראשונים, ומה שכתבנו בזה בסימן הבא.

פרק ה – האם יש חובה לכסות הראש משום מנהג

דעת הסוברים שיש משום מנהג בכיסוי הראש

הב"י בהקדמתו לחיבורו, כתב: "ואם בקצת ארצות נהגו איסור בקצת דברים אע"פ שאנו נכריע בהפך - יחזיקו במנהגם, כי כבר קיבלו עליהם דברי החכם האוסר ואסור להם לנהוג היתר כו".

כתב הוילקט יוסף (שם): "הרי מבואר (מהב"י הנ"ל) וכו' כיון שאנחנו נוהגין איסור להזכיר את השם בגילוי הראש בכל אופן ואופן הן בברכה ותפילה הן בלימוד תורה שאסור לן לפסוק כהכרעת המקיל וכו' הנה היא גמ' ערוכה בפ' גיד הנשה (חולין צג.) ביעי חשילתא ("ביצי הזכר המעורים בגופו", רש"י) רב אמי ורב אסי חד אסר וחד שרי וכו' (ו)א"ל ר"י לרב שמן בר אבא הני בעי חשילתא שריין ואת לא תיכול משום אל תטוש תורת אמך כו".

והוסיף: "א"כ בנדו"ד אפי' אם בקצת ארצות לא היה האיסור נתפשט כ"כ להזכיר את השם בגילוי הראש, מ"מ לנו ולבנינו היא איסור עולם להזכיר את השם בגילוי הראש, ואפי' אם היה בא איש א' מאותן המדינות שנהגו בזה היתר, לגור אצלנו במדינתנו אפ"ה היה אסור לו להזכיר את השם בגילוי הראש. ואף אם היה נוסע איש א' ממדינתנו למדינה אחרת שנהגו בזה היתר ודעתו לחזור למדינתנו היה אסור לו להזכיר את השם בגילוי הראש אפי' באותו המדינה שהיו נוהגין בו היתר וכו' ק"ו שלא ידענו על שום מדינה שינהגו בזה היתר ע"פ חכמי ושרי התורה וכו' שאסור לפרוץ גדר וכו'".

בשו"ת שלמת חיים (לרב יוסף חיים זוננפלד, חאו"ה סימן ז) כתב: "במש"כ בביאור הגר"א וכן בשאר פוסקים בגילוי הראש דהוי רק מידת חסידות, וצ"ע שלא זכר איסור מדינא מצד דברים המותרים ואחרים נהגו איסור, גם הט"ז דזכר מצד ובחוקותיהם וכו' למה לא הזכיר גם הטעם הנ"ל. תשובה: האיסור דווקא בפני אותם אחרים, משא"כ הם כתבו דבריהם אפי' שלא בפניהם".

כוונתו להקשות למה הפוסקים לא כתבו שיש בהליכה בגילוי הראש איסור של דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור¹¹⁶.

וכן בהערות של הרב יוסף קאפח על הרמב"ם (פ"ה מהלכות תפילה הע' טו) כתב: "וכתב הלחם יהודה דעת רבינו (הרמב"ם) וכו' שאין איסור לילך ד"א בגילוי הראש וכו' ואף אם נניח שהדין כדבריו (בדעת הרמב"ם) הרי כל דבר שנתקבל על הרבים כזלזול ואפקירותא ודאי שאסור לעשותו בבית הכנסת. ולפי' נר' ברור דבימינו שנתקבל גילוי הראש כפריקת עול שאסור לברך שום ברכה וכו' בגילוי הראש כו'".

וז"ל האפרקסתא דעניא (ח"ד סימן שסב): "באמרם שאין כסוי הראש רק מדת חסידות בעלמא וכו'. הנה הס' כי לא להזכיר וכו' דאפי' תימא שאינו רק מנהג שנהגו בו אבותינו וכו' כבר נודע לכל באי שערי תורה חומר הדבר לשנות מנהג הנהוג וכו' ומכש"כ במנהג שהוא משום גדר וסייג ומנהגי ישראל המה חומות הדת וכו' ועי' בהקדמת ספר מגן אבות להמאירי וכו' ז"ל: ואחר שכן ראוי לכל חכם ולכל בן מעלה להעמיד מנהג מקומו על מתכונתו לבלתי השיג גבול האבות וכו' לשנות מנהג מקומו ללא צורך וללא סיבה, וגם אם יזדמן לו חולק עליהם ראוי לו להשתדל בהעמדתו אחר שלא יתבאר סתרו בראיה וכו'".

וכתב עוד: "וכל זה הוא במנהגים שאין אנו מוצאים להם טעם ולא זכר בש"ס ובשו"ע כלל וכו' ברם בהא דידן בכסוי הראש הלא דינא הוא אשר שרשו וכו' (והביא מקורות לכיסוי הראש)".

ובאור לציון (תשובות ח"ב, פ"ז הלכות תפילה סי"ג) כתב: "ולעניין להלך בכיסוי הראש במשך היום שלא בשעת תפילה וברכות, כבר כתבו בברכ"י וכו' ועוד אחרונים בדעת מרן שאין חיוב וכו' אלא ממידת חסידות וכו'. ומ"מ נר' שכיום חובה לכסות הראש אף שלא בזמן תפילה וברכות שכיון שכיום כל שומרי המצוות מכסים ראשם, א"כ יש איסור לגלות הראש מדין דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור וכו'".

¹¹⁶ בנד' (טו.) ובפס' (נ:) אמרו כן, והכוונה שאם הציבור החמירו על עצמם בדבר המותר, אזי אין לנהוג היתר בפניהם (ועי' בתוס' בפס' נא. בד"ה אי').

ובדברי חיים (האו"ה סו"ס) כתב: "וח"ו להניח לפרוץ גדרן של ראשונים ואל תטוש תורת אמך שנהגו מאז ומתמיד שלא יכנסו לבית המדרש וכו' כ"א בכובע שמכסה כל הראש וכו' ולא גרע מהך דיו"ד בנהגו איסור בדברים המותרים וכו'".

בספר אוצר הכיפה (פרק יג) כתב: "והנה בנדון כיסוי הראש לכאן יש לחלק וכו' דלפי הסוברים שכיסוי הראש הוא חובה לכאן לא שייך כלל דין נדר בכיסוי הראש, שהרי אין זה תחת הכלל של דברים המותרים וכו' אולם להסוברים שתוקף כיסוי הראש הוא ממידת חסידות יש לדון אם ההולך בגילוי הראש עובר על איסור נדר וכו'".

וכן בנצר מטעי (סימן ג) כתב שיש בכיסוי ראש משום מנהג, ע"ש.

דחיות הסוברים שיש בגילוי ראש משום לעבור על המנהג

א. תחילה יש להעיר שהחובה לעשות כפי המנהג היא מדרבנן, וזה 'בל יחל מדרבנן', אך אין זה חיוב תורה. ולכן בספק באיזה מנהג אומרים ספק דרבנן לקולא. וכפי שהוכחנו זאת בנספחים (סימן ט).

ב. המהרש"ל (שו"ת סימן עב) כתב: "ומ"מ נר' בעיני אף שאין איסור בדבר ואף לא מידת חסידות (בהליכה בגילוי הראש) כשאנו מזכיר השם, מ"מ לת"ח יש להיזהר מאוד שהעם תופסים בה לקלות ולפריצות וכו' ועכשיו אני אגלה קלון האשכנזים, בודאי מי ששותה יין נסך במלון של גוים ואוכל דגים מבושלים בכלים שלהם וכו' אין חוששין עליו ואין בודקין אחריו ונוהגין בו כבוד אם הוא עשיר ותקיף, ומי שהיה אוכל ושותה בהכשר רק שהיה בגילוי ראש היו תופסין אותו כאילו יצא מן הכלל וכו'".

מתבאר שהמנהג היה מאוד להחמיר בזה, ואעפ"כ המהרש"ל לא פסק שאין ללכת בגילוי ראש משום מנהג ובל יחל מדרבנן.

וז"ל הר"י מודינה (זקני יהודה, סימן כא): "ומה שאמרו לי קצת שמפני דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתירם בפניהם, היה לי להחריש, אני משיב וכו' אדרבה מפני שראיתי רוב הקהל הזה ורוב בני איטליאה שלא נהגו איסור ראיתי ללמד כי הם דברים המותרים כמו שאם איישר חילי הייתי עושה בכמה דברים אחרים שתופסים עליהם בני איטאליאה שהיה ראוי לגדולי הדור שבינינו לראות את היתרם וכו' ולא

להורות לליואנטינים ואשכנזים שאנו כופרים והם היהודים החסידים, כי גם בנו דבר ה' ותורתו וכו' וכו' אך האמת נכר לכל וה' יעביר אותנו מלעבור עבירות חמורות וקלות אשר הם כן בעצם, וירחיקנו ג"כ מהכיעור והדומה לו – כי דבר זה אינו מהם ויצילנו מלהיות מהצבועים וכו'".

מדברים אלו ומכל שאר התשובה מתבאר שבני אשכנז מאוד היו מחמירים בעניין גילוי הראש, והיו מחזיקים מי שמהלך בגילוי הראש לכופר. ואעפ"כ הוא אומר שאין בזה משום מנהג כלל, ולא רק שזה לא איסור ולא כיעור, אלא גם לא דומה לכיעור אין כאן. וסיים ברמז על המחמירים: "ויצילנו מלהיות צבועים".

א"כ אף מדבריו מתבאר שעל אף שנראה שנוהגים רבים מאוד להקפיד על גילוי הראש, מ"מ אין כאן כלל מנהג ובל יחל.

ואף מדברי הגר"א שכתב (שם): "כלל דמלתא אין איסור כלל בראש מגולה לעולם, רק לפני הגדולים וכן בעת התפילה אז נכון מצד המוסר ושאר היום רק לקדושים שעומדים לפני ה' תמיד".

הרי שלמרות שבזמנו ובמקומו הקפידו מאוד לא ללכת בגילוי הראש, מ"מ הגר"א העלה שאין איסור כלל בזה, אלא רק מעלה יש בזה.

ואע"פ שהבאנו שבשו"ת שלמת חיים התקשה למה הגר"א ושאר פוסקים כתבו שזה רק מידת חסידות, ולא כתבו שזה מנהג, מ"מ כבר הבאנו כמה טעמים למה לא שייך כאן מנהג.

ואף ביבי"א (ח"ט, חאו"ח סימן א) דן באריכות בחובת כיסוי הראש, ובכל התשובה לא הזכיר כלל את הסברא לומר שיש בזה חובה משום מנהג, ואף מסקנת דבריו שזה רק מידת חסידות, אלא שיש לחוש טפי משום חשד. הרי מבואר שסובר שאין כאן כלל עניין של מנהג.

והעיר על זה בילקוט יוסף (או"ח, סימן הערה טו, עמ' רלד): "ולכא"ו יש להעיר דהא קי"ל דברים המותרים וכו' (והביא את מש"כ השלמת חיים) ועוד י"ל דעיקר הדיון אם כסוי הראש הוא ממדת חסידות או מעיקר הדין, אבל בין כך ובין כך אין אנו מתירים דבר זה, ורק הנפ"מ למי שלא הורגל בכיסוי הראש – ואינו במקום שיש מנהג".

א"כ מתבאר שהרבה פוסקים (אלו שמנינו כאן, ועוד הרבה מאלו שמנינו בסימן א) לא חשו בגילוי ראש משום איסור בל יחל דברו, ואינו נחשב למנהג.

ג. כפי שראינו בפרק א כיסוי הראש הוא ממידת חסידות, אלא שבפרקים ב - ד ראינו שהחלו להחמיר יותר מלהיות בראש מגולה בתקופות המאוחרות מפני שרצו להבדל מן הגוים (או מן המושומדים) ולייחד לבוש יהודי.

כל כמה זמן הלבוש של הגוים משתנה ומתחלף. ויכול להיות שדור מסויים יקפידו לגלות ראשם ודור אחריו יקפידו לכסותו. הלכך יש מקום לומר שההנהגה של הדורות האחרונים לכסות הראש לא היתה בדווקא על מנת לנהוג כן לעולם, אלא בעיקר כל זמן שיוצרך להבדל מן הגוים בדבר זה.

ולכך יש לומר שאין זה נחשב מנהג, שכן בנספחים (סימן י) התבאר שרק מנהג שנהגוהו על מנת לנהוג אותו לעולם הוי מנהג. וכמו למשל שהבאנו בפ"א (הערה 15) שרבן יוחנן בן זכאי תיקן לכסות הראש בדעת התפילה להבדל מהגבועונים, ומסתמא לא תיקן זאת לכל הדורות אלא רק בזמן שהיה נצרך להבדל מהגבועונים, וכן יש לומר לגבי כיסוי הראש בזמה"ז.

ויש עוד להוסיף, שאפשר שההקפדה היתה בעיקר כשעם ישראל היה בגלות ומעורבב בין הגוים, ויותר היה נצרך להיבדל מהם. ואולי בא"י בזמה"ז שרובם מעם ישראל שמא פחות נצרך הדגש הזה.

ומה עוד שיש מקום לומר, שבעבר האנשים היו מכירים רק אנשי מדינתם, ואם אדם היה גר במדינה שהגוים מגלים ראשם אז בשבילו כיסוי הראש היה סימן מובהק. אולם בזמה"ז שאנשים נוסעים לכל המדינות בעולם, ואדם רואה כל סוגי העמים שיש, ויש מאוה"ע שמקפידים לכסות ראשם ויש שמגלים ראשם. ובנוסף יש ספרים ותקשורת שאדם יודע למנהגי העמים בעולם. א"כ שמא אין הכיסוי ראש יחשב לסימן מובהק מהגוים (שכן יש עמים נוספים המגלים ראשם), וממילא שמא לא על דעת זה הנהיגו בעבר המנהג¹¹⁷.

¹¹⁷ ע"ע מש"כ בנספחים סוף סימן ה.

ד. היות ומבואר בגמ' ובמדרשים שיש מעלה ומידת חסידות בכיסוי הראש, א"כ אפשר שמה שנהגו רבים להקפיד על זה, היינו מתוך שזה מעלה וחסידות, ומתוך הקפדה יתירה. אך אין כוונתם לאסור יותר על מה שמעיקר הדין. ואין כאן קבלת המנהג כקבלת נדר מדרבנן.

ואולי זוהי ג"כ כוונת הילקוט יוסף (או"ח, סימן הערה טו, עמ' רלד): "ולכאן יש להעיר דהא קי"ל דברים המותרים וכו' (והביא את מש"כ השלמת חיים) ועוד י"ל דעיקר הדיון אם כסוי הראש הוא ממדת חסידות או מעיקר הדין, אבל בין כך ובין כך אין אנו מתירים דבר זה, ורק הנפ"מ למי שלא הורגל בכיסוי הראש – ואינו במקום שיש מנהג".

ה. ואולי אפשר לטעון סברא הפוכה, שהיות והרבה מאוד מקומות¹¹⁸ נהגו להקל בגילוי הראש, וזאת למרות שבוודאי מדברי חז"ל רואים שיש מעלה וחסידות בדבר, א"כ הרי שהמנהג להקל בזה ולא להחמיר בזה.

ומה שיש הרבה שמחמירים, אזי הם עושים זאת כי יש מעלה בדבר ולא בתורת חיוב.

והדבר דומה לעיר שחלק נוהגים להחמיר בדבר וחלק מקילים בו. אם הדבר מופיע בתלמוד בתורת חומרא, יש מקום לומר שהמנהג להקל בדבר שהרי אם היה איסור ממש היאך נהגו להקל, ומה שיש כאלה הנוהגים להחמיר זה מפני שיש מעלה בדבר.

ו. נסתפקתי אם נאמר שהליכה בגילוי ראש נעשתה איסור ממש משום מנהג, שמא יש בזה משום כמוציא לעז על דורות קודמים.

שכן כפי שראינו לעיל (פרק א) גם בזמן האמוראים, הראשונים והאחרונים היו הרבה מאוד מקומות שהיו רגילים בגילוי הראש (בהליכה ואף באמירת שם שמים), וכבר בזמנם ידעו שיש מעלה בכיסוי הראש, והיו כאלו שהקפידו בזה, ואעפ"כ הרבה לא נהגו בזה.

¹¹⁸ בפרק א באות ב הבאנו הרבה מקומות מזמנם של הגאונים והראשונים שנהגו להקל בזה. וכן שם באותיות ד ובאות ה (קושיא ג) הבאנו מקומות שנהגו להקל בזה מזמן האחרונים.

א"כ אולי אם נבוא להחמיר ממש בזה, אנו נוציא לעז על דורות ראשונים. ובנוסף עוד יבואו לומר שמי שלא מכסה ראשו יאמרו שאין הוא עושה כהלכה ויראה כב' תורות ח"ו.

והנה הט"ז (או"ח סימן קסא ס"ק ו) לגבי נטילת ידים אם היא עד הזרוע או עד פרקי האצבעות, כתב: "כתב הב"י ונכון להתנות ולומר שאינו מקבל עליו דבר זה (נטילה עד הזרוע) בתורת חובה דשם לא יזדמן לו פעם א' כ"כ מים לא יצטרך להחמיר כמנהגו וכו', ונר' דיש חשש בחומרא זאת מפני הרואים שיסברו שעיקר הדין כן הוא ולפעמים יראו אחרים שאין נוטלין אלא כפי הדין ויאמרו עליהם שאוכלין בלא נטילה כראוי ויהיה כב' תורות ח"ו בעיניהם ותו דיוציא לעז עליהם כדאיתא פ"ק דגיטין וכו'".

דהיינו אם נחמיר בזה, יצאו ב' תקלות. א, הרואים יחשבו שכך הדין ואם יראו אחר שמקיל יאמרו שיש ב' תורות ח"ו. ב, מוציא על דורות ראשונים.

ובנספחים (סימן יא) הבאנו את הסוגיא של מוציא לעז על דורות ראשונים, והבאנו עוד כמה אחרונים שרואים מהם שיש לחוש לסברא זאת.

אלא שמ"מ העלנו שמה שאם ברור לפוסקים שיש לאסור את הדבר, אחר שעיינו הרבה בטעם של המנהג שהיה להקל, אזי יש להם להחמיר ולא לחוש ללעז, ומ"מ בשעת הדחק וכדו' יש לצרף דעת המקילים.

א"כ בנדו"ד שבוודאי שיש מקום רב למנהג שהיה במהלך הדורות להקל בזה (וכפי שראינו בפרקים קודמים, ובעיקר בפ"א), אזי יש ליישב המנהג של הדורות, ולא לאסור איסור בזה ולשווה לדוקות הקודמים כלא מקפידים בדבר.

שלא יאמרו למשל על תשעת תלמידי רב שלא היו מקפידים בהליכה בגילוי הראש, וכן על בני א"י שהיו נושאים כפיים בגילוי הראש, על אלו שהיו קוראים בתורה בזמן הראשונים, על הרב יהודה ממודינה ובני ארצו ועל עוד הרבה והרבה קהילות וחכמים שלא מהיו מקפידים בדבר הלכה.

הלכך מסתבר יותר לומר שהדין נשאר כבעבר שאין כאן כנדר לאסור גילוי הראש, אלא שהקהל רב החמירו על עצמם בתורת חומרא וחסידות בהנהגה משובחת זאת.

ז. מרבית מבני עם ישראל לא היו מקפידים על גילוי הראש (ואף בזמה"ז המצב כך), הלכך נר' קשה לומר שעשו כנדר לאסור ללכת בגילוי הראש באופן שיודעים בבירור שזה יגרום לעם רב לעבור איסור דרבנן כל יום.

אע"פ שיש ריווח ותועלת לאלו שיבואו להקפיד יותר על הדבר בגלל המנהג, אבל נשמע תמוה לומר שהיתה כוונה לאסור את ההליכה בגילוי הראש בו בזמן שעם רב מאוד מישראל יעבור על האיסור הזה.

ת. היות ואנן קחזי' שלא פשט המנהג אצל רוב עם ישראל, הלכך נר' שאף אם היתה הנהגה לכסות הראש, מ"מ אין היא פשטה אצל רוב העם.

הרמב"ם (פ"ה מהלכות ממרים הל' ה): "בי"ד שנראה להם לגזור גזירה וכו' או להנהיג מנהג צריכין להתיישב בדבר וליידע תחילה אם רוב הציבור יכולין לעמוד בה או אין רוב הציבור יכולין לעמוד בדבר זה. ולעולם אין גוזרין גזירה על הציבור אא"כ רוב הציבור יכולין לעמוד בה". דהיינו לעולם אין מנהגים מנהג אלא אם יודעים שרוב העם יוכלו לעמוד בו.

והוסיף (שם הל' ו): "הרי שגזרו בי"ד גזרה ודמו שרוב העם יכולין לעמוד בה, ואחר שגזרו אותה פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הציבור – הרי זו בטלה ואינן רשאין לכופ את העם ללכת בה". א"כ אם הנמנהג לא נתפס אצל רוב העם, הרי שהוא בטל.

ולגבי טבילת עזרא, כתב הרמב"ם (פ"ד מהלכות ק"ש הל' ח): "ועזרא ובי"ד תיקנו שלא יקרא בעל קרי וכו' עד שיטבול. ולא פשטה תקנה זו בכל ישראל ולא היה כח לרוב הציבור לעמוד בה, לפי בטלה".

וכתב הכס"מ (שם): "אינו שבי"ד עמד ובטלה וכו' אלא בטלה פירוש לא כפו את העם ללכת בה ונתבטלה מעצמה וכו' כלו' לא פשטה תקנה זו בכל ישראל והטעם היה מפני שלא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה ולפי' בטלה מעצמה וכו'".

א"כ נר' שאף בנידו"ד שייכת סברא זו, שאף אם נאמר שהנהיגו מנהג של כיסוי הראש, מ"מ הוא לא פשט ברוב העם, והמנהג בטל מעצמו¹¹⁹.

ועי' בקובץ מרפסן האיגרי (קובץ ג, תשפ"א, מעמ' קכג) שבעיקר בודקים לפי המון העם אם התקבל המנהג, ולא ע"פ החכמים והמדקדקים (שזרכם תמיד לדקדק ולהחמיר, אף שלא מחמת המנהג)¹²⁰.

ט. ז"ל האגרו"מ (חיו"ד ח"א סימן פא): "ובכללי במנהגי הבגדים יש להסתפק טובא אם יש לזה חשיבות מנהג כיון דאין בזה חשש ממש ולא עדיף ממנהג דאין רוחצין שני אחין בכבול וכו' שאינם בדין מנהג ממש, וכו' אלא שת"ח נהגו סלסול לעצמן לסלסול בעלמא והותחל גם הרבה מהעם להתנהג כן מעצמן וכן היה זה בבגדים ארוכים כת"ח שוודאי לא הנהיגו זה בדרך מנהג לאסור מנהג בגדים קצרים, אך הנהיגו מעצמן, וא"כ ודאי קיל מנהג כזה שאין לחייב להתנהג כן במקו"א וכו'".

ונר' שזה דומה למקרה שלנו, שת"ח נהגו סלסול בעצמן לגבי כיסוי ראש, והתחילו הרבה מהעם להתנהג כן, אך לא הנהיגו מעצמן בדרך מנהג לאיסור.

י. בנספחים (סימן יב) התבאר שלא שייך מנהג בקום ועשה, שרק מנהג שהוא בשב ואל תעשה הוא נחשב מנהג שעליו עוברים בבל יחל מדרבנן.

¹¹⁹ ואין לומר שאין להתחשב בהרבה מהציבור הואיל והם אינן מקפידים על מצוות. שהרי אנו באים לומר שזה נעשה למנהג ישראל, והוא מחייב את כל ישראל. והיאך נתעלם ממרבית העם לגבי קביעת התפשטות המנהג, ונאמר שרוב העם (לא כולל אלו שאינם מקפידים על המצוות) אכן קיבל את המנהג והוא מחייב את כל העם אף את אלו שאינם מקפידים על המצוות כאילו קיבלו עליהם כנדר. שזה נשמע תמוה.

¹²⁰ וז"ל: "ובפשטות אדרבה החשובים הרי נוהגים לחשוש לעולם לכל צד של ספק וכו' רק שאם נתפשט איזה מנהג בכל אנשי העיר בחשובים ובפשוטים וכו' והוא ראה שכן הל' וכו' ומקור הדברים בפס' (סו.) במעשה דהלל וכו' (והביא ג"כ הראיה מטבילת עזרא) ועתה מי לנו גדול מעזרא הסופר ובית דינו, ומ"מ מה שהתקין ולא פשט בישראל מתבטל מאליו, וכו' ובזה פשוטי העם קובעים כהמדקדקים, שכל שלא נתפשט ברוב אנשי העיר פשוטים כחשובים אינו מנהג כו'".

והרי אם נאמר שיש מנהג לא ללכת בגילוי ראש, אזי הוא נחשב למנהג בקום עשה. שהרי אדם בהכרח צריך ללכת או להזכיר שם השם, והמנהג מחייב לכסות הראש, א"כ זה מנהג בקום ועשה¹²¹.

יא. כפי שראינו בפרקים קודמים (בעיקר בפרק א) דעת רוב הראשונים והפוסקים שאין איסור מעיקר הדין בהליכה בגילוי הראש. אלא שאנו באים פה להסתפק שמא יש מנהג חדש לאסור, שייכים פה דברי היב"א (ח"ב, חאו"ח סימן כג ס"ק טו): "ומכיון שדעת רוב הפוסקים ומרן להקל כל הבא להוציא עצמו מעיקר ההלכה עליו הראיה, שהרי עיקר דבר זה אינו אלא מדרבנן כנ"ל, ובכיו"ב שנינו (פ"ד ידים) שכל המחמיר עליו ראיה ללמד, ומכש"כ הבא בטענת מנהג אמרי' ליה פוק קיים שטרך וחות לדינא וכו' ואין לקרוא מנהג אלא כשידוע שנתייסד ע"פ רבנים מובהקים, וכמש"כ מהר"ח פלאג'י וכו' (סמיכה לחיים חיו"ד סימן ד), וז"ל: "שאין מנהג מועיל במחלוקות הפוסקים כי אם במנהג שידענו שנתפשט מזמן הרבנים הקדמונים שהיה בידם כח להכריע במחלוקת הראשונים, אבל בדורותינו שנתמעטו הלבבות ואין בנו כח להכריע כי אם לפסוק הלכה ע"פ הרוב וכו' ודון מיניה וכו' שאין רשות למורה לפסוק לאחרים נגד הפוסקים ומרן בטענת מנהג שנתחדש לאחרונה וכו'".

וע"ע בשו"ר ברכה לחיד"א (חיו"ד, סימן ריד ס"ק ב) ובמש"כ בעין יצחק (ח"ג, כללי המנהגים סעיף כג).

מסקנת פרק זה:

הבאנו כמה אחרונים שכתבו שיש איסור משום מנהג בהליכה בגילוי הראש, שהרי רואים שהרבה משומרי המצוות ומהחכמים מאוד מקפידים על זה.

אלא שאנו הוכחנו שאי אפשר לומר שיש בהליכה בגילוי הראש משום איסור מנהג, שכן מוכח מהרבה פוסקים שדנו בנושא, ושיש עוד הרבה ספקות וגמגומים על החשבת דבר זה למנהג.

¹²¹ דומה ברעיון ללאו הבא מכלל עשה שהוא עשה.

והיות ובכל ספק שבמנהג יש ללכת לקולא (כפי שהתבאר), ובפרט במנהגים שלא באו מחשש לאיסורי תורה, הלכך להלכה אין להחשיב הליכה בגילוי הראש משום איסור 'בל יחל דברו' מדרבנן.

הורד מספריית לייבוויץ - leblibrary.co.il

מסקנת המאמר

במאמר זה דנו בעניין הליכה בגילוי הראש או אמירת שם שמים בגילוי הראש.

בפרק א אות א ראינו שהיו אמוראים שהקפידו על הליכה בגילוי הראש (רב הונא, שבת קיח: ריב"ל, קי' ל.). וכן מתבאר מהתלמוד שכיסוי הראש זה דבר שראוי לתלמידי חכמים (מדברי רב אשי, קי' ח.. קי' כט: מדברי רב המנונא. זוה"ק, פנחס רמה:). ואף מתבאר שגילוי הראש לפני חכמים מראה על עזות פנים (מסכת כלה הל' כג. קי' לג., מדברי רבי בונא. סנ' קא:, מדברי רב נחמן). ורואים מהגמ' שזה הועיל ליראת שמים (שבת קנו:, מאימיה דרב נחמן).

ולגבי הזכרת שם שמים בגילוי הראש, נחלקו תנאים אם זה מותר או אסור (מסכת סופרים יד, טו.). כמו כן מתבאר שכיסוי הראש באמירת שם שמים מראה על כבוד האמירה (ירו' ברכות סוף פ"ז, מדברי רבי בא. ברכות נא., מרב פפא ורב אשי).

אלא שעם כל זה, ביארנו שמוכח מהגמרות שאין זה חובה גמורה, אלא מעלה ראויה. שכן נראה מהלשונות שזה היה בתורת הידור, וכן פשטות הדברים בכמה מקומות לגבי הילוך בגילוי הראש (אבות דר"נ, נ"ט, פ"ט. נדרים ל.: שמחות פ"י. ילקוט'ש ויקרא יו.). וכן לגבי הזכרת שם שמים בגילוי הראש נר' שנוקטים כדעת התנא שמתיר (ברכות ס: לגבי עוטר ישראל. ויקרא רבה כזו) ועוד רבות מקורות.

ובפרק א אות ב הוכחנו מדברי הראשונים שיש מעלה בלכסות הרא"ש (הרוקח, הלכות חסידות. ספר היראה, אותיות כא-כב. ספר חסידים החדש, עמ' 12. המנהיג, תפילה אות מה. ספר חסידים, סימן נג.). וכן שזה מעלה בפרט של ת"ח (רבינו גרשום, ב"ב צח. רמב"ם מו"נ ג, נב. דעות א, ו. מהר"י ברונא, סימן לב) וחמור בעיקר להיות בגילוי הראש מול החכמים (המאירי, קי' לג) וכן לא להיות בבית הכנסת בגילוי הראש (רבי דוד בן יהודה. ורבינו פרץ, הובאו בפנים).

ומ"מ מבואר בראשונים שאין זה חיוב ממש (תשובות הגאונים, קעח. תשב"ץ הקטן, אות תקמט. ר"י בן הרא"ש). ושלא נהגו להקפיד על זה (ספר החילוקים, סימן מב. רמב"ם, הלכות תפילה א, ה. ע"ש. ספר הבתים, ש"ח, ס"ו. אבודרהם, השכמת הבוקר. האו"ז, שבת מג) ועוד מקורות רבים הובאו.

בפרק א אות ג הבאנו כמה מקומות שהב"י (או"ח סימנים ה, מו ו - צא) והשו"ע (או"ח: ב,ו. צא,ג. קנא,ו. ר,ג. ויו"ד: א,י) דיברו בנידון. וכן הרמ"א דיבר בחלק ממקורות אלו.

וראינו שיש לכאן כמה ספקות בהבנת דעת הב"י והשו"ע במקומות אלו, ואולי יש סתירה בין המקומות, ונחלקו בזה האחרונים. ומ"מ הוכחנו שהעיקר שדעת הב"י, השו"ע והרמ"א שהליכה בגילוי הראש אינה אסורה מן הדין (אלא ממעלת חסידות), אך אמירת שם שמים אסורה מדרבנן בגילוי הראש.

בפרק א אות ד הבאנו דברי עשרות אחרונים שדנו בנושא, וניתן לראות שהדעה הרווחת שאין איסור מן הדין בהליכה בגילוי ראש, ובפנים הובאו הדעות עצמן והמקורות שלהן. ולגבי אמירת שם שמים, נר' שבזה הדעות די שקולות. אלא שהמנהגים הוכיחו שגם בזה נטו להקל בהרבה מקומות.

בפרק ב הבאנו את דעת הט"ז שהיות והגוים נוהגים לגלות ראשם, א"כ גילוי הראש אסור משום ובחוקותיהם לא תלכו. והובאו כמה ביאורים למנהג המדובר, והעיקר שהם הורידו הכובע להנאת עצמם.

אלא שחידוש זה קשה מאוד. שכן מהרבה מאוד כללים של חוקות הגוים (שהובאו בפרק, ושהוכחו בנספחים) מוכח שלא שייך לאסור דבר זה משום חוקות הגוים, וכן מעוד קושיות, עי' בפנים באורך.

בפרק ג הבאנו דברי המהר"י ברונא והנחלת בנימין שיש בגילוי הראש משום דת יהודית, וחוסר צניעות.

ואף על סברא מחודשת זאת, יש הרבה קושיות והרבה מאוד פוסקים שחולקים עליה.

בפרק ד הבאנו סברא שלכאן מתבקשת לאסור הליכה בגילוי הראש משום חשד ומראית עין. אלא שמ"מ מוכח מהרבה פוסקים שלא חוששים לזה, ועי' בפנים כמה סיבות למה אין לחשוש לזה.

בפרק ה הבאנו סברה שכתבו כמה אחרונים שלכאן יש מנהג גמור ללכת שלא בגילוי הראש, וממילא ההולך בגילוי הראש מבטל המנהג ועובר על 'בל יחל דברו' מדרבנן.

אלא שמלבד שמוכח מכמה פוסקים שאין כאן משום מנהג, ג"כ יש הרבה קושיות על החשבת דבר זה למנהג מחייב, וכמבואר באורך בפנים.

היוצא מכל זה:

א. אין איסור מעיקר הדין בהליכה בגילוי הראש לא מהתורה ולא מדרכי חכמים.

ב. העיקר להלכה להקל שאין איסור מהתורה או מחכמים באמירת שם שמים בגילוי הראש.

ג. ראוי ביותר ונכון מאוד להקפיד לא ללכת בגילוי הראש, שלמרות שאין איסור גמור, מכל מקום יש הרבה פוסקים האוסרים, ויש הרבה מעלות חשובות בכיסוי הראש. ובפרט בזמנינו "שדרך החפשים ללכת בגילוי הראש דרך פריקת עול תורה ומצוות, בוודאי כל מי שהוא ירא שמים צריך להיזהר לכסות ראשו כשהולך ברשות הרבים וכו' והכיפה שעל ראשו וכו' היא לסמל ולמופת שהוא שייך למחנה הדתי ומורא שמים עליו" (יבי"א, ח"ט, תאו"ח סו"ס ט).

ד. עוד יותר ראוי להקפיד שלא לומר שם שמים בגילוי הראש.

נספחים

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

סימן א – איסור חוקות הגוים בדברים שיש בהם טעם

א. דעת רבותינו הראשונים

שנינו במסכת ע"ז (ח.): "ואלו אידיהן של עובדי כוכבים וכו' ויום הלידה ויום המיתה דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים כל מיתה שיש בה שריפה יש בה עבודת כוכבים ושאין בה שריפה אין בה עבודת כוכבים".

ואמר ר' עליה בגמ' (יא.) מכלל דר"מ סבר לא שנא מיתה שיש בה שריפה ולא שנא מיתה שאין בה שריפה פלחי בה לעבודת כוכבים אלמא שריפה לאו חוקה היא, מכלל דרבנן סברי שריפה חוקה היא, והא תניא שורפין על המלכים ולא מדרכי האמורי ואי שריפה חוקה היא אנן היכי שרפינן והכתיב (ויקרא פרק יח) ובחוקותיהם לא תלכו, אלא דכו"ע שריפה לאו חוקה היא אלא חשיבותא היא וכו'.

הרי שמשמע מהגמ' שאם שריפה חוקה היא אזי היא אסורה משום בחוקותיהם לא תלכו, אך למסקנת הגמ' שריפה אינה חוקה אלא חשיבותא, ולכן אין היא אסורה.

ובמסכת סנהדרין (נב:) שנינו: "מצוות הנהרגין היו מתיזין את ראשו בסייף כדרך שהמלכות עושה, רבי יהודה אומר ניוול הוא לו אלא מניחין את ראשו על הסדן וקוצץ בקופיץ, אמרו לו אין מיתה מנוולת מזו".

ואמר ר' עליה בגמ' (שם) תניא אמר להן רבי יהודה לחכמים אף אני יודע שמיתה מנוולת היא אבל מה אעשה שהרי אמרה תורה ובחוקותיהם לא תלכו. ורבנן כיון דכתיב סייף באורייתא לא מינייהו קא גמרי' דאי לא תימא הכי הא דתניא שורפין על המלכים ולא מדרכי האמורי היכי שרפינן והכתיב ובחוקותיהם לא תלכו אלא כיון דכתיב שריפה באורייתא דכתיב (ירמיה פרק לד) ובמשרפות אבותיך וגו' לאו מינייהו קא גמרינן והכא נמי כיון דכתיב סייף באורייתא לאו מינייהו קא גמרי'.

הרי שמשמע שהטעם שמותר לשרוף על המלכים ולהרוג בסייף ואין בזה משום בחוקותיהם לא תלכו הוא משום שזה כתוב בתורה ולא מן הגוים אנו לומדים כן.

והקשו הראשונים¹²² והרי יש סתירה בין הסוגיות, שמהגמ' בע"ז משמע שאין איסור בחוקותיהם לא תלכו בשריפה על המלכים משום שאין זה חוקה, ואילו מהגמ' בסנ' משמע ששריפה כתובה בפס' לכך אין איסור.

ותירצו התוס' (ע"ז יא. בד"ה ואי, וכע"ז בסנ' נב: בד"ה אלא): "לכך פירש ר"י דתרי גווני חוקה הו', אחד שעושין לשם חוק לעבודת כוכבים ואחד שעושין לשם דעת הבל ושטות שלהם, והכא בשמעתין (דמסכת ע"ז) מיירי באותו חוק שעושין לשם עבודת כוכבים וכו' ואע"ג דכתיבא באורייתא יש לאסור כיון שלהם הוא חוק לעבודת כוכבים דומיא דמצבה וכו' ומסיק אלא דכו"ע לאו חוק היא לשם עבודת כוכבים ומ"מ הוא חוק הבל ושטות, ובפ' ד' מיתות (סנ' שם) משתעי בחוק שהוא משום חשיבות לפי מסקנא דהכא (סוגיא דע"ז) ולהכי אפילו רבי יהודה מודי דלא גמרינן מינייהו אי כתיבא באורייתא ולא חוק לעבודת כוכבים הוא, אבל ודאי אי לא הוה כתיבא באורייתא לא היה לנו להתנהג אף במנהגן של שטות וכו'".¹²³

דהיינו חוק שהגויים נוהגים משום ע"ז אסור אפי' אם הוא כתוב בתורה (ובזה הגמ' במסכת ע"ז מיירי), אך חוק של הבל ושטות שהגויים נוהגים מותר לנו לעשות ואם הוא כתוב בתורה (ובזה הגמ' בסנ' מיירי). וכן תירצו התוס' רא"ש (סנ' שם), התוס' שאנץ (ע"ז שם), התוס' ר' אלחנן (ע"ז שם בד"ה אנן) והריטב"א (ע"ז שם בד"ה אלמא)¹²⁴.

עוד תירץ הריטב"א (שם) בשם התוס' שזה מח' סוגיות, והוסיף 'והעיקר כסוגיא דהתם דהיא דוכתא'. הריטב"א כתב זאת על הסוגיא דמסכת ע"ז ולכאול' יוצא שהוא פוסק כסוגיא דסנ', אלא דלפ"ז ק' מה שנימק זאת "דהיא דוכתא", והרי המקום העיקרי של הסוגיות הוא בע"ז ואילו בסנ'

¹²² ס' הישר, תוס', תוס' רא"ש, תוס' ר' אלחנן, תוס' שאנץ, תוס' רי"ד, ר' יונה, ריטב"א ועוד.

¹²³ בהתחלה התוס' כתבו לתרץ דרבנן שבמסכת ע"ז היינו ר"י, וכ"כ בס' הישר (סימן תרצב), אך עי' בהמשך התוס' שכתבו שאין בזה יישוב מספיק.

¹²⁴ למרות שהם לא כתבו חוק הבל ושטות אלא 'חוק האומות' או 'דת הגוים ומנהגיהם' וכדו'.

הם הובאו רק בדרך אגב. הלכך נר' דט"ס יש כאן, וצ"ל 'והעיקר כסוגיא דהכא דהיא דוכתא', וכ"כ בס' נזה שלום (חידושי פוסקים סימן טז, דף קז.), ופשוט הוא.

ותירוץ קרוב לזה כתב הר' יונה (סנ' שם בד"ה כיון, בתירוץ השני). שהוא כתב שהסוגיא בע"ז מתבססת על הסוגיא בסנ'. שהטעם שבסוגיא דע"ז אמרי' דלאו חוקה היא הוא משום שמצאנו שהיא כתובה בתורה.

ומדברי הרא"ה והר"ן עולה תירוץ חדש.

שזה לשון הרא"ה (ע"ז שם בד"ה וחכמים): "וחכמים או' כל מיתה שיש בה שריפה יש בה ע"ז, דסברי רבנן וכו' שלא אסרה תורה בחוקותיהם אלא בחוקות של ע"ז או בדברים של בטלה וכולם סרך ע"ז, אבל בדברים של טעם מותר וכו' ובשריפה על המלכים טעם איכא לכבודן לשרוף כלי תשמישן, כל' אין אדם אחר רשאי להשתמש במה שנשתמש בו הוא".

וכ"כ בחי' הר"ן (סנ' שם ד"ה ורבנן), וז"ל: "ורבנן כיון דכתיב סייף באוריינתא לאו מינייהו קא גמרי' וכו' שהתורה אסרה כל מנהג מיוחד לנימוסי ע"א שמא יימשך האדם כמותם. וכן נמי אם הכותים נהגו באיזה מנהג שאין לו מבוא בדרכי הטבע ולא נתאמת בנסיון העושה כמותו יש בו משום דרכי האמורי וכו'". וכ"כ הר"ן על הרי"ף (ע"ז ב: בדפי הרי"ף בד"ה שורפין).

דהיינו רק חוקים בלי טעם אסורים משום בחוקותיהם לא תלכו. ובשריפה על המלכים יש טעם, שהרי עושין אותה לחשיבות ולכבוד ולכן מותר לעשותה. ומעשה שיש לו פס' מהתורה על כרחך שיש לו טעם ולכך מותר לעשותו¹²⁵. וממילא אין שום סתירה בין הגמרות שבשניהם כוונת הגמ' לומר שיש טעם בדבר ולכך מותר לעשותו.

וכן ביארו את דברי הר"ן כמה אחרונים: היד יצחק (ח"ג סימן רלב), הכהונת עולם (סימן עה), השרידי אש (ח"ב סימן טל, אות יח), הצמח צדק (חיו"ד סימן צא),

¹²⁵ הכהונת עולם (סימן עה) כתב דס"ל לר"ן שמה שהגמ' כתבה שזה כתוב בפס' ולכך מותר הכוונה דחזי' שהנביא משתבח בזה, וע"כ שיש בזה טעם. אולם המלמד להועיל (חאו"ח סימן טז) והצ"צ (סימן צא) כתבו דס"ל לר"ן שמה שהגמ' אמרה שכתוב בתורה היינו לאו דווקא.

הקהילות יעקב (ע"ז סימן ה אות ב), הדברי ירמיהו (פי"א מהל' ע"ז הל' א), המהרש"ג (ח"ב סימן ד), המטה אפרים (לרב אפרים ארדיט, הל' ברכות פ"ז הל' טו, בסופו), המשיב כהלכה (חיו"ד סימן ז, אלא שכתב שזה דוחק), המלמד להועיל (חאו"ח סימן טז), הקדושת ישראל (לר' איתמר מחפוד, פ"ז הע' 8), האהלי שם (עמ' תנח) ובס' בחקתיים לא תלכו (לר' יונתן רוזמן, סימנים א – ג), וכ"נ מהנוה שלום (חידושי פוסקים סימן טז, דף קז, ע"ש).

אמנם יש אחרונים שראו את הר"ן במסכת ע"ז שמתיר אם יש טעם אף בלי פסוק ולא ראו את הר"ן בסנ' שביאר את דבריו (וכש"כ שהם לא ראו את דברי הרא"ה במסכת ע"ז) ולכן הם כתבו בר"ן ביאורים אחרים¹²⁶.

וכ"נ דעת הריב"ש (סימן קנח), שהוא נשאל על המנהג ללכת לבית העלמין כל ז' ימי אבלות, שהוא לכאן נלקח מהישמעאלים אם יש בזה משום חוקות הגוים.

¹²⁶ הר' חיים אשכנזי (כהונת עולם סימן עד), הצמח צדק (שם), המהר"ם שיק (ח"ב סימן קסה), הר' בצלאל זולטי (בחוברת נועם, ח"ב עמודים קסה - קע), המט"י (או"ח סימן תקפא בד"ה משום חוקות העכו"ם, אלא שכ' שזה דחוק), המחולת המחנים (סימן א, דף י). והמשפטי עוזיאל (שם) כתבו שדעת הר"ן היא שיש מח' סוגיות, והעיקר כסוגיא דע"ז.

עוד כתבו הר' חיים אשכנזי (שם) והר' בצלאל זולטי (שם) שדעת הר"ן שהגמ' בסנ' הביאה את מה שרבנן השיבו לשיטת רבי יהודה, וואין הם רבנן דמסכת ע"ז.

עוד כתב המהר"ם שיק (שם) שהר"ן ס"ל שאע"פ שכתוב בפסוק שריפה וסייף, מ"מ לא כתוב איזה סייף ומתי לשרוף, ואת הפרטים הללו היה לנו לאסור אלא שמכיון שיש טעם לכך מותר [לפי תירוץ זה יוצא שאם יש טעם מותר אף בלא פס', ומ"מ לפי מש"כ למעלה מהר"ן בסנ' ומהרא"ה א"צ לתירוץ זה].

עוד כתב המהר"ם שיק (שם) שבעלמא יש להתיר אם יש טעם (אף אם אין פס'), ומ"מ בסייף ובשריפה שהם דברים שאין דרכם של עם ישראל לעשות, לכך צריך פס' להתיר לעשותם.

התפארת ישראל (סנ' פ"ז, בועז ס"ק א) כתב שבגמ' בסנ' מיירי בחק לע"ז ולכך רק אם יש פס' מותר ודבריו תמוהים והם לא כראשונים וכש"כ לא כר"ן.

וכל הביאורים הללו אינם, שהרי הר"ן בסנ' והרא"ה ביארו את טעמיהם באר היטב, ואין לנו לכתוב טעם אחר בדבריהם.

וכתב על זה: "כיון שאין הולכין לשוק לעסקיהם אלא שהולכין לבית החיים וכו' אין לבטל מנהגם כיון שהוא לכבוד המת וכו' ואם מפני שעושין כן הישמעאלים אין זו חוקה שיהא אסור משום ובחוקותיהם לא תלכו כדאמרי' בפ"ק דע"ז שורפין על המלכים ואין בו משום דרכי האמורי, ומפרשי' התם בשריפה לאו חוקה היא אלא חשיבותא וכו'".

נר' שכוונתו ששריפה על המלכים אע"פ שמנהג הגוים כן, מ"מ אין היא אסורה מפני שיש בה טעם (חשיבותא), ולפי' העלה שאין לאסור את המנהג לילך לבית העלמין כל ז' ימי האבילות, שהרי יש לו טעם (חשיבותא).

התוס' רי"ד (ע"ז שם בד"ה לאו, במהדו"ק) תירץ שהגמ' בע"ז אמרה את האמת שאין זה חוק, והגמ' בסנ' הוסיפה שאם תמצי לומר שזה חוק, מ"מ אין לנו לאסור שהרי שהוא כתוב בתורה.

א"כ לדעת הרא"ה, הר"ן, וכ"נ מהריב"ש אסור מדאו' ללמוד מן הגוים חוקים של ע"ז או חוקים של הבל ובטלה. אך בדברים שיש בהם טעם אין איסור מכיון דלאו מינייהו גמרי'. ושריפה וסייף מותרים מפני שיש בהם טעם (בשריפה יש כבוד למלכים ובסייף יש פחות ניוול).

ואף לדעת התוס' ודעימיה התורה אסרה חוק של ע"ז או חוק של הבל ושטות. אלא שהם מחלקים שבחוק של ע"ז אסור לנו לעשותו אם יש פס'. ומ"מ משמע מדברי התוס' שבדברים של טעם מכיון שאין הם חוקים של הבל ושטות לכך אין איסור לעשותם, ובשריפה ובסייף אין טעם (וכמו שהתוס' קראו להם חוק של הבל ושטות) ולכך הם ס"ל שהיה לאוסרם אם לא היה פסוק¹²⁷. וסמך לדבר דכתיב בירמיהו (י, ג): "כי חקות הגוים הבל הוא וגו'", שסתם חוקות הגוים הם דברי הבל, ולא דברים עם טעם.

¹²⁷ ומה שהמשנה (סנ' נב:) אמרה שיש פחות ניוול בסייף, עי' בתוס' (שם בד"ה רבי) שהטעם שיש בזה פחות ניוול הוא משום שאין בזה בחוקותיהם לא תלכו, אך מצד עצמו אין בזה פחות ניוול, וכ"כ הר' יהונתן מלוניל (שם בד"ה מצוות), הפסקי' הרי"ד (על הסוגיא הנ"ל), התוס' ר"פ (שם בד"ה אף), וכ"כ התוס' חכמי אנגליה (שם בד"ה אף) בדעת רש"י (בד"ה ניוול).

וכן מה שאמרו בגמ' (ע"ז יא.) ששריפה על המלכים יש בה חשיבותא הכוונה היא שאם הגוים שורפים זה סימן שהמיתה חשובה להם ומסתמא הם פולחים לע"ז, אך אין

וכן דקדקו המהר"ם בענט (קונ' אלה דברי הברית עמ' חי), הזכרון יהודה (לר' יהודה גרינוואלד, האו"ח סימן מח), בס' באתי לגני (לר' אברהם ארבל, סוף פכ"ו) ובס' בחקותיהם לא תלכו (שם). ואף הגר"א (יו"ד סימן קעח ס"ק כ) כתב שאפשר שלפי התוס' בגלל שסייף ושריפה הם חוקים ללא טעם לכך צריך פסוק בשביל להתיר, אך בדברים שיש בהם טעם אה"נ שמותר אף ללא פסוק, וכמש"כ המהרי"ק (נביא דבריו בהמשך), וכ"כ השרידי אש (ח"ב סימן טל אות כג) והקשה מכוח זה על דברי הגר"א (התבאר באות הבאה).

אמנם מדברי המט"י (או"ח סימן תקפא בד"ה משום חוקות ההעכו"ם), הכרם שלמה (לר' מרדכי גרוס, סימן קעח ס"ק יד אות ד, ובהע' מו), המשפטי עוזיאל (ח"ב סימן כב אות ג) והאהלי יעקב (לר' יעקב פרבשטיין, ויקרא סימן יד אות ד) מתבאר דס"ל דאה"נ לתוס' אף חוקים עם טעם אסורים אא"כ הם כתובים בפס', וכ"נ מדברי הצ"צ (סימן צא) והשרידי אש (ח"ב סימן טל אות יז). ולענ"ד דבריהם אינם ברורים, שבוודאי ק' לדבריהם, למה התוס' כתבו שחוק הבל ושטות אסור בלי פס', והרי היה לתוס' לכתוב שחוק שאינו של ע"ז אסור בלי פס' (בין אם יש לו טעם בין אם הוא חוק של הבל ושטות)¹²⁸.

הכוונה שהשריפה עצמה היא מעשה שנעשה לכבוד המת. ועי' ברש"י (שם בד"ה חשיבא), וכ"כ הגר"א (יו"ד סימן קעח ס"ק ב).

¹²⁸ ומש"כ הצמח צדק והמשפטי עוזיאל שלפי התוס' בעי' שיהא גם טעם וגם פס' לכא' תמוה, שהרי התוס' כתבו לגבי חוק הבל ושטות שאם יש פס' מותר, הרי לנו שלמרות שאין טעם סגי בפס'. ונר' שהם הבינו דאה"נ יש טעם בסייף משום ניוול ובשריפה יש חשיבותא, אך עי' לעיל (הערה 127) שאין הדבר כן.

והאהלי יעקב כתב שא"א לומר שהתוס' התכוונו לחוקים שאין בהם טעם שהרי בסייף יש טעם, ומש"כ התוס' 'חוק הבל ושטות' היינו משום שכל דברי העכו"ם הם הבלים. ודבריו ליתא, שחוק הבל ושטות הוי כפשוטו חוק שאין בו טעם, ומה שהקשה מסייף, עי' (הערה 127) שאדרבה מכאן מוכח דלא כוותיה.

אולם ראיתי בשו"ת בני בנים (ח"ב סימן ל) שכתב שהתוס' ס"ל ששריפה וסייף הם חוקי הבל ושטות, אלא שמ"מ יש בהם קצת טעם, אך לא טעם מספיק ולכך בעי' ג"כ פס' בשביל להתיר. אבל דברים שיש בהם טעם גמור בלי צד של הבל ושטות הם מותרים אף בלי פס'. ומנגד דברים שאין בהם שום טעם גם פס' לא מועיל. וע"ע באגרו"מ (חיו"ד ח"ד סימן יב) שכתב קרוב לזה.

ואכן כ"כ המהרי"ק (שורש פח), וז"ל: "לענ"ד נר' דדבר פשוט דלא לאסור משום חוק אלא בא' משני חלקים. הא' הוא הדבר אשר אין טעמו נגלה כדמשמע לשון חוק וכו'. ועניין הב' יש לאסור משום חוקות הגוים לפי הנלע"ד הוא הדבר אשר שייך בו נדנוד פריצת גדר הצניעות והענוה ונהגו¹²⁹ בו הגוים גם זה אסור וכו' ואף גם זאת נר' דהיינו דוקא כשהוא עושה להתדמות אליהם ולא לתועלת ידועה וכו' אלא ודאי נר' דלא שייך לאסור משום הולך אחר חוקותיהם אלא היכא שהדברים מראים שהישראל מתדמה אליהם כגון שעושה מעשה התמיה אשר אין לתלות טעם בעשייתו אלא מפני חוקם וכו'". הרי דס"ל למהרי"ק שאין איסור בחוקותיהם לא תלכו אלא בחוק שאין לו טעם, אך בחוק שיש לו טעם אינו אסור.

והמהרי"ק האריך בתשובתו להוכיח את דבריו, ובכל התשובה הוא לא התייחס לסוגיות שבע"ז ובסנ' הנ"ל, ואף לא הביא את דברי התוס' הנ"ל, ולכאוף הדבר אומר דרשני.

ונר' דס"ל למהרי"ק כדעת התוס' וסיעתו (וכדרך המהרי"ק להימשך אחרי התוס') שהסוגיא בע"ז מיירי בחוק של ע"ז והסוגיא בסנ' מיירי בחוק של הבל ושטות וקמ"ל שאם אין פסוק הוא אסור. אך בחוקים שיש בהם טעם הגמ' הנ"ל והתוס' לא מדברים כלל, שזה פשוט שמותר (וכמו שפשוט למהרי"ק), ולכך המהרי"ק לא הזכיר את הסוגיות הנ"ל.

ואף מדברי האשכול משמע כן. שהרי ז"ל (הל' ע"ז סימן מג): "שורפין על המלכים וכו' ואין בזה משום דרכי האמורי שנ' בשלום תמות ובמשרפות אבותיך ישרפו לך וכו' ולא אסור משום בחוקותיהם לא תלכו שאין חוק ע"ז אלא לכבוד עושים וקרא מוכיח שנהגו כן בישראל בימי נביאים".

והנה אע"ג שדבריו מתיישבים עם התוס', מ"מ נר' שכמו שביארנו נכון טפי מג' טעמים. חדא, שמלשונם 'חוק הבל ושטות' משמע שאין שום טעם. שנית, עי' (הע' 127-128) שכתבנו שהתוס' סוברים שאין שום טעם בסייף. שלישית, לדבריו היה לתוס' לכתוב במפורש את החילוקים הללו ללמדנו את זה, משא"כ לביארנו שיש רק חילוק א' (אם יש טעם או לא) אזי זה כבר מבואר בתוס' (שכתבו שבזה אין טעם, וממילא נשמע שבאחרים יש טעם).

¹²⁹ כך צ"ל, ובנדפס בהוצאת אורייתא כתוב: 'ינהגו'.

הרי דס"ל שהביאו את הפס' רק בשביל להוכיח שנהגו כן בימי הנביאים, משמע שעקרונית ניתן היה להתיר אף בלא הפס' אי הוה ידעי' שכן המנהג.

ויש להסתפק אם כוונתו לומר שמזה שנהגו הנביאים מוכח דלאו חוק לע"ז הוא, ורק חוקים של ע"ז אסורים משום בחוקותיהם. או שמא כוונתו, שמכיון שנהגו כן הרי שרואים שאין המנהג הזה נלמד מן הגוים. ומ"מ לפי שני הצדדים עולה שיש להתיר דברים שיש בהם טעם¹³⁰.

הרמב"ם בהל' ע"ז (פ"א הל' א) כתב: "אין הולכים בחוקות הגוים וכו' ולא ילבש במלבוש המיוחד להן כו'".

וכתב על דבריו המהרי"ק (שם): "ולמה לו לומר המיוחד להם לימא לא ילבש במלבוש הדומה למלבושם, אלא ודאי דלא נאסר אלא במלבוש שכבר נתייחד אליהם ופרשו הישראלים ממנו משום צניעות כו' או משום טעם אחר, ודין הוא התם שיאסר דכיוון שנתייחד להן מפני גיוותן ופרשו הישראלים ממנו מפני יהדותם אז כשלוּבשים הישראלים נר' כמודה להם ונמשך אחריהם כו'".

ואף המהר"ם שיק (ח"ב סימן קסה) כתב שמשמע מהרמב"ם שאם לא עושה כדי להתדמות לגוים מותר, והוכיח זאת מהרמב"ם בפירוש המשניות (ע"ז פ"א, מ"א) שביאר שאיסור בלורית הוא כדי שלא נתדמה לגוים. הרי שרק אם מתדמים להם אסור, אבל אין איסור אם יש טעם.

ולענ"ד שאין הכרח בדבריהם, שהרמב"ם כתב במלבוש המיוחד להם, לומר שרק במלבוש שהם מקפידים ללבושו והוא ההיכר שלהם יש לאסור. אך אם אין המלבוש מיוחד לגוים, אלא שהם לובשים אותו לעיתים אין לאוסרו, מפני שמכיון שאינו קבוע ללבושם אינו נחשב למלבושם לאסור אותו לישראל. ולעולם כל מלבוש המיוחד להם אפשר שיסבור הרמב"ם שיש לאוסרו אף אם יש טעם.

ואף מש"כ המהר"ם שיק לא ברור. שאע"פ שטעם האיסור הוא בשביל שלא נדמה לגוים, מ"מ שמא אף ביש טעם יש לחשוש לזה.

¹³⁰ וכע"ז הוכיח בס' קדושת ישראל (פ"ז הע' 8).

אמנם ראיתי בשו"ת משפטי עוזיאל (ח"ב סימן כב אות ג) שכתב להוכיח שדעת הרמב"ם כדעת הר"ן, שהרי הרמב"ם בפ"ט מהל' ע"ז (הל' ה) כתב: "וכל מיתה ששורפין בה כלים ומקטירין קטורת בידוע שיש בה ע"ז". הרי שדווקא שריפה עם עישון (קטורת) אסורה. ומקורו מהירו' (ע"ז פ"א, ה"ב) שכתבו שכל מיתה שיש בה עישון ושריפה יש בה ע"ז, הרי שבשריפה גרידא מכיוון שאין עשן אין לאסור ומשום שאינה חוקה לע"ז.

וכן הרמב"ם בהל' סנ' (פט"ו ה"ד): "מצוות הנהרגין מתיזין את ראשן בסיף כדרך שהמלכות עושין". משמע שניתן ללמוד כן מהמלכים, ולכאן מפני שיש לזה טעם (שאין הרמב"ם כתב שההיתר משום שכ"כ בפס')¹³¹. ונר' שאע"פ שאין דבריו מוכרחים, מ"מ משמע מפשט דברי הרמב"ם שאין לאסור ביש טעם, וע"ש שכתב עוד ראייה לדבר זה מהרמב"ם.

ואחר כמה זמן מצאתי שמפורש במורה נבוכים (ח"ג פרק לז) כמו שכתבתי. וז"ל: "ולהרחיק מכל מעשה הכישוף הזהיר מעשות דבר מחוקותיהם ואפי' במה שנתלה במעשה העבודה וכיו"ב ר"ל כל מה שיאמר שהוא מועיל ממה שלא יגזור אותו העיון הטבעי, אבל נוהג לפי דעתם כמנהג הסגולות והכוחות המיוחדות והוא אמרו בחוקותיהם לא תלכו וכו' והם אשר יקראום ז"ל דרכי האמורי מפני שהם סעיפי המכשפים שהם דברים לא יגזרם היקש טבעי, אך הם מושכים למעשה הכשוף וכו'", ע"ש עוד שהאריך בזה.

הרי לנו שגם דעת הרמב"ם שאין איסור בחוקותיהם לא תלכו בדברים שיש בהם טעם וסברא. וכן ספר הבתים (ספר המצוות אזהרה ל, לד) הביא את דברי הרמב"ם הללו והוכיח כן, ופסק שאין איסור בחוקותיהם לא תלכו בדברים של טעם וסברא.

עוד סמך לזה ניתן להביא מהרמב"ם בהלכות ע"ז. שבפי"א הוא כתב דינים של חוקות הגוים, ואח"כ כתב דיני ניחוש, קוסם, מעונן, חובר חבר, לוחש על המכה, דורש על המתים, שואל באוב וידעוני ומכשף. ואחר כל זה הוא כתב: "ודברים הללו כולן שקר וכזב הן וכו' ואין ראוי לישראל שהן חכמים מחוכמים להמשך בהבלים אלו ולא להעלות על הלב שיש

¹³¹ ויל"ע ברדב"ז (על הרמב"ם הנ"ל) שהבין שהרמב"ם במלכי ישראל. וע"ע בחיים שאל (ח"א סימן כט אות ו).

בהן תעלה (תועלת) וכו' שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהם חסרי הדעת וכו'".

הרי שכתב שכל הדברים שכתב בפרק, ובכללם חוקות הגוים, הם הבלים ואינם דברי חכמה. משמע שאין איסור בדברים שהגוים עושים ויש בהם טעם, שאז אין כאן הבל, ואדרבה הם דברי חכמה¹³².

א"כ עלה בידינו שלפי התוס' וסיעתם, הרמב"ם, הבתים, הרא"ה, הר"ן והריב"ש אין אסור משום 'ובחוקותיהם לא תלכו' אלא דברים שאין בהם טעם, ואילו דברים שיש בהם טעם לא נאסרו¹³³.

¹³² ואין לדחות שהרמב"ם דיבר על שאר האיסורים ולא על איסור חוקות הגוים, שכן הוא שם את כל האיסורים כולל חוקות הגוים באותו הפרק, ובסוף הפרק כתב 'שכל אלו הדברים', ועוד לשונות כאלו שמבואר שהוא מירי על הכל.

¹³³ וראיתי בס' אהלי יעקב (לר' יעקב מאיר פרבשטיין, ויקרא סימן יד אות ג) שכתב שמדברי היראים משמע דפליג וס"ל דאף בדברים עם טעם וסברה יש לאסור. שהרי היראים בסימן ערה כתב: "בן סורר ומורה, צוה הבורא שלא לילך אדם בחוקות הגוים לרדוף אחרי שרירות לבבו להיות זולל וסובא דכתיב בפרשת קדושים תהיו 'ולא תלכו בחוקות הגוי' וחוקות הגוים להיות זוללים וסובאים ומכאן למדנו אזהרה לבן סורר ומורה וכו'". הרי שזלילה וסביאה שהם דברים שאדם לא עושה אותם משום חוק בלא טעם אלא לתאוותו, ואעפ"כ היראים אסר משום 'לא תלכו בחוקות הגוי'.

לענ"ד אין מכאן ראייה שהרי בסימן שיג היראים כתב את האיסור לעשות כמעשה הגוים וכחוקותיהם והוא למד את האיסור מהפס' 'ובחוקותיהם לא תלכו' ומדכתיב 'כמעשה ארץ מצרים לא תעשו', אך אין הוא למד זאת מהפס' 'לא תלכו בחוקות הגוים'. א"כ ש"מ האי איסור אחר הוא ואינו קשור לאיסור 'בחוקותיהם לא תלכו'.

והראיה לזה, שהיראים לומד מפס' זה לא להיות זולל וסובא ואינו לומד איסור כללי לא ללמוד ממעשי הגוים. אלא ע"כ שב' לאוין שונים הן ואין ללמוד מזה לזה.

ויש ג"כ להוכיח זאת מזה שהיראים בסימן שיג כתב שרק חוקים של ז' אומות ושל ארץ מצרים אסורים, ורק אם הם עושים אותם לשם תורה שלהם, והרי זלילה וסביאה לכאן אינם לשם תורה שלהם אלא לשם תאוותם, וכן זה מעשה ששייך ג"כ בשאר אומות, אלא ע"כ צ"ל שזה לאו אחר.

ב. דעת רבותינו האחרונים

הב"י (יו"ד, בתחילת סימן קעח) הביא את דברי המהרי"ק ללא חולק, משמע שכן ס"ל להל', אלא שהוא לא הזכירם בשו"ע.

הד"מ (שם ס"ק א) הביא את דברי המהרי"ק והר"ן, ופסקם בהגהותיו לשו"ע (שם סעיף א). ואכן הרבה אחרונים¹³⁴ פסקו כמהרי"ק וכו"ן שכל שיש בו טעם אין בו משום 'ובחוקותיהם לא תלכו'.

אמנם הגר"א (שם ס"ק ז) כתב שאע"פ שניתן ליישב את דברי המהרי"ק, מ"מ לדינא אין דינו נר', שלפי הפשט בשריפה ובסייף יש טעם ואפ"ה היה אסור אם לא היה פסוק. והוסיף: "ולאו דוקא משום דכתיב באורייתא אלא כל דבר שהיינו עושין זולתם מותר וכו'".

א"כ הגר"א ס"ל שאף בדברים עם טעם שייך איסור 'ובחוקותיהם לא תלכו', ומ"מ אם זה דבר שאף בלי הגוים היינו עושים אותו הרי שמותר לעשותו, ומשם דלאו מינייהו גמרי'.

ואף המנ"ח (מצוה רסב) והכהונת עולם (בתשובה מר' חיים ישראל אשכנזי, סימן עד) הקשו כן על המהרי"ק, ונשארו בצ"ע.

אמנם כפי שראינו לעיל (אות א) דעת המהרי"ק היא דעת הרבה מהראשונים¹³⁵, וראינו כמה יישובים מהראשונים לקושיא זו. ואכן הרבה אחרונים יישבו את קושיתו ע"פ דברי הראשונים דלעיל (הובאו למעלה). ויתרה מזו מצאנו בדברי האחרונים עוד תירוצים לקושיא זו.

המהר"ם שיק (ח"ב סימן קסה) כתב שר' ישראל דוד תירץ שרק בענייני חולין א"צ פס' אלא אם יש טעם הם מותרים, אך בעניינים דתיים צריך פס' בשביל להתיר משום שהם חמורים יותר.

¹³⁴ הב"ח, הש"ך, הט"ז לא חלקו והעירו על הרמ"א משמע שמסכימים עימו. ובהמשך יובאו עוד אחרונים שסוברים כן.

¹³⁵ ובגר"א מבואר שהוא חולק מדעת עצמו, והוא לא הביא שום רב או חבר שמסייע לו. ואע"פ שהוא כתב שמהרמב"ם נר' כדבריו, הרי שהתבאר באות א' שדעת הרמב"ם היא כמהרי"ק.

אמנם המהר"ם שיק הקשה עליו:

א. והרי שריפה על המלכים היא עניין חולין ולא דתי.

ב. לא מצאנו בראשונים שהלאו של 'לא תדרוש לאלוהיהם' שהוא בעניינים דתיים שונה מהלאו של 'ובחוקותיהם לא תלכו' שעוסק בענייני חולין.

ג. והרי מבואר בר"ן וברמ"א שהטעם ששורפים על המלכים הוא משום כבוד ולא משום פס'.

והנה את ב' הקושיות הראשונות יש ליישב דס"ל ששריפה על המלכים היא עניין דתי ושאין שום חילוק בין הלאו ד'לא תדרוש לאלוהיהם' ללאו של 'ובחוקותיהם לא תלכו'. ומ"מ הקושיה הג' היא בודאי קשה. אלא שנר' שהוא בא ליישב את המהרי"ק שחולק על הר"ן בביאור הגמ' אע"פ שאינו חולק עליו בדין (עי' באות א). ונר' שיש עוד להקשות על דבריו, שחילוק כזה היה למהרי"ק לכתוב במפורש ולא למסתם סתומי.

והמהר"ם שיק (שם) כתב תירוץ אחר. שבשריפה ובסייף אע"פ שיש טעם מ"מ היינו אוסרים מפני שהם מעשים שאין דרכם של עמ"י לעשותם¹³⁶.

ולענ"ד הקושיא הג' שהמהר"ם שיק הקשה על ר' ישראל דוד קשה עליו. והרי בר"ן מבואר שטעם ההיתר בשריפה הוא משום שיש טעם ולא משום שיש פסוק. ועוד קשה על ביאורו, שבדאי היה למהרי"ק להתקשות מהסוגיא שלנו ולתרוץ חילוק זה.

עוד כתב המהר"ם שיק שהר"ן ס"ל דאע"ג שכתוב סייף ושריפה, מ"מ לא כתוב איזה סייף (בהתזה או בקופיץ) ומתי לשרוף, ולכך אע"ג שיש פס' הו"א לאסור אי לאו שיש טעם. ומשמע מדבריו שבדר"כ מספיק פס' בלבד, אלא שבנדו"ד מכיון שלא מפורש בפס' לא היה לנו להתיר אם לא היה טעם.

¹³⁶ ובספר קדושת ישראל כתב סברא דומה לזאת, שדוקא בשריפה ובסייף שאם התורה לא היתה כותבת הו"א שיש לאסור (ששריפה היא ביזוי, וסייף הוא מדרכי הע"ז) ולכן הוצרכנו לפס'. ואין זה דומה לדברים שגם מצד הסברא יש בהם תועלת.

ויש להסתפק אם כוונתו שמותר אם יש טעם רק בצירוף פס' או שמספיק טעם לבד. מ"מ איך שיהיה דבריו ליתא, שהרי לעיל (אות א) הבאנו את הר"ן בסנ' שביאר דבריו אחרת.

ובספר הדר איתמר (עמ' קיט) כתב שבשריפה על המלכים יש טעם, אך יש ג"כ טעם לא לשרוף וכן בסיף יש טעם בהתזה, אך יש ג"כ טעם בקופיץ ולכך הוצרכנו לפסוק.

אולם לעיל (אות א) התבאר שלפי הר"ן יש טעם שלם בשריפה ובסיף, ואילו לתוס' אין טעם כלל, ולא מצינו מי שעשה פשרה זו.

המהר"ם בענט (קונ' אלה דברי הברית, עמ' ח) כתב שאפשר דס"ל למהרי"ק שדוקא שריפה וסיף שהם חוקי האומה והמלך ואין הם חוקים המשתנים והם מקפידים עליהם, לכך אסור בלא פס'. אך בדברים שהיחידים נוהגים בהם מעצמם והם עלולים להשתנות, מותר אם יש טעם אף בלי פס'. וכע"ז כתב המהרש"ג (ח"ב סימן ז) בתירוצו הב', שיש לחלק בין דבר של רבים שבזה לא מספיק פס' אלא צריך ג"כ טעם, לבין דבר של יחידים שבזה מספיק טעם להתיר. וכ"כ המטה יהודה (או"ח סימן תקפא בד"ה משום חוקות העכו"ם).

אמנם כבר כתב האמרי אש (יו"ד סימן נה) שדברי המהר"ם בענט דחוקים. ומסתברא שאם המהרי"ק היה סובר כן היה לו לכתוב זאת במפורש.

האמרי אש (שם) כתב לתרץ שיש ב' משמעויות לחוק: א. מילתא בלא טעמא. ב. נימוס ומנהג בני אדם. והמהרי"ק שכתב שחוק הוא רק כשאין טעם לא דיבר במנהג בני אדם, שבזה אף כשיש טעם יש לאסור, ואכן משום כך שריפה וסיף אע"פ שיש בהם טעם מ"מ יש לאסור שהם מנהג בני"א.

ולענ"ד דבריו דחוקים, ואין שום ראיה לביאור זה. וכבר התבאר בדעת הר"ן שאין צורך לכל החידוש זה.

המהרש"ג (שם) כתב שאפשר שרק אם עושים את אותו דבר לחוק אסור אף שיש טעם, אך אם כל א' עושה מעצמו וכרצונו ומותר אם יש טעם.

ודבריו אינם ברורים לי, שמכיון שיש טעם לדבר א"כ מה אכפת לנו אם האדם עושה את העניין לחוק, סוף סוף בגלל הטעם הוא עושהו. ועוד

קשה לי, שמה החילוק בין שריפה לבין קאפ"א (שכתב המהרי"ק שזה מותר), והרי בשניהם עושים משום הכבוד ולא משום חוק. אולם אפשר שכוונתו כמש"כ המחזה אברהם (חאו"ח סימן לא) שסייף כשיש טעם אם אינו ניכר מתוך מעשין שעושה בשביל הטעם יש לאסור (משום מראית עין) אא"כ יש פס'. אלא שגם דברים אלו מחודשים, ואין להם רמז.

הצמח צדק (חיו"ד סימן צא) כתב שאפשר שרק דבר הנעשה לפרקים הוי חוק כיון שאינו מוכרח, משא"כ דברים שהאדם מוכרח להם אם יש טעם אין הם חוקה.

ולא הבינותי את טעם דבריו. וקשה על דבריו והרי הקאפ"א שעליה דיבר המהרי"ק היא אינה מוכרחת והיו שמים אותה רק בעת עבודתם, ואעפ"כ כתב המהרי"ק שמפני שיש טעם לכך מותר אין איסור¹³⁷.

והנה ראיתי בשו"ת בית שערים (חאו"ח סימן נז), בשו"ת יד יצחק (שם) ובס' מחולת המחנים (סימן א, דף ט:) שכתבו לתרץ שהמהרי"ק ס"ל דבעי' שיהיה גם לישראל וגם לגוים טעם¹³⁸, ואילו בשרפה ובסייף אע"פ שיש לישראל טעם, מ"מ לגוים אין טעם בזה אלא הם עושים זאת משום חוק. והקרן לדוד (חאו"ח סימן לד) והאבני ישפה (ח"ב סימן ט) כתבו שכן משמע מדברי הרמ"א¹³⁹ ומדברי הר"ן במסכת ע"ז, והקהילות יעקב (שם) כתב כן בדעת המהרי"ק, אלא שכתב שלא משמע כן מדברי הר"ן. והזכרון יהודה (חאו"ח סימן מח) והאבני ישפה (שם) כתבו שלפי המהרי"ק מספיק שלנו יהיה טעם, ודלא כדמשמע מהרמ"א.

ולענ"ד אין מקום לדברים אלו, שבראשונים מבואר שאם יש בדבר טעם אזי הוא מותר אף אם הגוים עושים אותו לחוק (אא"כ אנו יודעים שהגוים עושים אותו לע"ז).

¹³⁷ האב"ע (ויקרא יח, ג) כתב שדברים שאדם מתרגל לעשותם הם נעשים לחוק, ומשמע קצת מדבריו שסברתו הפוכה מדברי הצמח צדק, שדוקא דבר הרגיל נחשב חוק, ולא הנעשה לפרקים. ומ"מ נראה שאין כאן קושיא, שעיקר סברת הצ"צ היא אם הדבר מוכרח או לא.

¹³⁸ היד יצחק כתב שאף אם אין לגוים טעם מ"מ צריך שלא יהיה להם לחוק.

¹³⁹ ומ"מ כתב שמדברי הד"מ לא משמע כן.

והנה דברי הראשונים:

כתב המהרי"ק: "דבר פשוט הוא דלא אסור משום חוק אלא באחד מב' חלקים. הא' הוא הדבר אשר אין טעמו נגלה כדמשמע ל' חוק וכו' אלא ודאי נר' דלא שייך לאסור וכו' אלא היכא שהדברים מראים שהישראל מתדמה אליהם כגון שעושה מעשה התמיה אשר אין לתלות טעם בעשייתו אלא מפני חוקם כו'". הרי מבואר בדבריו שהאיסור הוא דוקא בחוק בלי טעם, שאם יש טעם הרי שיש לנו לתלות שהישראל עושה כן בשביל הטעם. וע"ע בתשובת המהרי"ק שדבר זה פשוט לגמרי.

וכן מפורש במורה נבוכים: "הזהיר מעשות דבר מחוקותיהם וכו' כל מה שיאמר שהוא מועיל ממה שלא יגזור אותו העיון הטבעי, אבל נוהג לפי דעתם כמנהג הסגולות וכו' שהם דברים לא יגזרם היקש טבעי כו'". הרי שאם העיון הטבעי גוזר את אותו דבר אין בו איסור.

וכן מבואר בר"ן, וז"ל: "וכן נמי אם הכותים נהגו באיזה מנהג שאין לו מבוא בדרכי הטבע ולא נתאמת בנסיון העושה כמותם יש בו משום דרכי האמורי". הרי שאם יש למנהג מבוא בדרכי הטבע מותר לעשותו.

וכן יש לדייק בשאר הראשונים שדיברו בסוגיא. וזה דבר כה פשוט וברור, ותמהני היאך האחרונים שהבאנו הסתפקו בזה¹⁴⁰.

¹⁴⁰ ובוודאי יש לתמוה על מש"כ בשרידי אש (שם בסופו) בשם ספר א' שבשריפה ובסייף אע"פ שיש לנו טעם, מ"מ הגוים עושים לשם ע"ז, וכבר דחה את דבריו השרידי אש, ע"ש.

ג. לפסק ההלכה

מכלל דברינו מבואר שהעיקר להלכה שבדבר שיש בו טעם אין בו איסור משום 'ובחוקותיהם לא תלכו'. ומכמה טעמים:

א. באות א' התבאר שכן דעת הרמב"ם, המהרי"ק, ס' הבתים, הריב"ש, הרא"ה והר"ן. ושכן נר' מדברי התוס', ושהרבה אחרונים ביארו כך את דבריהם.

ב. כן פסק הרמ"א (יו"ד קעח, א), וכן הביא הב"י (שם) ללא חולק, ואף הש"ך, הט"ז, הב"ח והפרישה הביאו דעה זו, ולא הביאו שום חולק בדבר.

ג. כן פסקו בהדיא הרבה אחרונים¹⁴¹, וכ"נ מהאחרונים (הובאו באות ב) שכתבו ליישב את דברי המהרי"ק והר"ן.

ד. לקמן (סימן ב) יתבאר שאף בחוקים ללא טעם שכלי, אם אין בהם סרך ע"ז ופריצות הרי שהם ס' אם אסורים מדאו' או מדרבנן ובהצטרף עוד ס' הו"ל ס"ס ומותר, ע"ש.

ה. אע"פ שהגר"א חלק על דין זה, מ"מ הוא יחידאה ולא מצינו מי מהראשונים דס"ל כן. ואין לפסוק כמו הגר"א נגד כל הראשונים, נגד הב"י והרמ"א ונגד שאר האחרונים¹⁴². ואע"פ שהמח' כאן היא באיסור מהתורה לפי רוב הראשונים¹⁴³, מ"מ אין כאן מקום

¹⁴¹ המהר"ם שיק (שם), הכהונת עולם (סימן עה), הכתב סופר (חיו"ד סימן קעה), הזכרון יהודה (שם), השרידי אש (שם, ובסימן קח), האגרו"מ (חיו"ד ח"ד סימן יא אות א), הבני בנים (שם), המשפטי עוזיאל (שם), המטה אפרים (שם), האוהל משפט (סימנים לו - לז), האהלי יעקב (שם אותיות ה - ו) והמרכבות ארגמן (ח"ג סימן כה, אות ו).

¹⁴² והר"ב בצלאל זולטי (שם) פסק להחמיר כגר"א ותמה עליו השרידי אש, היאך פסק כהגר"א נגד כל הראשונים והפוסקים.

¹⁴³ כן מבואר בתוס' (ע"ז יא. בד"ה ואי, סנ' נב: בד"ה אלא) שכתבו שהסוגיא בסנ' מיירי בחוק הבל ושטות, והרי אמרי' בגמ' (שם) 'והרי התורה אמרה וכו'', וכ"נ מהתוס' שאנץ (ע"ז שם), ומהתוס' רא"ש (סנ' שם בד"ה ורבנן) והתוס' ר' אלהנן (ע"ז שם). וכן הר"ן (סנ' שם) כתב: "שהתורה אסרה כל מנהג וכו'", וע"ע ברא"ה (שם), בריטב"א (שם), בספר הבתים (שם), ובטור (ריש סימן קעח) שכן עולה מדבריהם.

להחמיר מאחר שדעת כל הראשונים וכמעט כל האחרונים היא לקולא, וכמו שכתבנו¹⁴⁴.

אמנם עי' במאירי (סנ' נב: בד"ה אע"פ) שכתב שזה אסור מדברי סופרים, ויש לעי' במאירי במסכת ע"ז (יא. בד"ה שריפה). וע"ע בכהונת עולם (סימנים עד - עה), בשו"ת בני בנים (ח"ב סו"ס ל) ובאהלי יעקב (ויקרא עמ' שצב ועמ' ת).

¹⁴⁴ ואף לפי הגר"א אם זה דבר שכלי שהיינו עושים אף בלי שהגוים היו עושים אותו מותר לעשותו. ועי' במשפטי עוזיאל (שם) שכתב שהגר"א דיבר רק בחוקים הכתובים בגמ' שידוע שהיו חקוקים להם, אך בחוקים שלא ידוע לנו כן אין לאסור. ואיני יודע מניין לו לחלק כן, ובדברי הגר"א אין רמז לחילוק זה.

סימן ב – איסור חוקות הגוים בחוקים שאין בהם סרך ע"ז

שיטות הראשונים שאין בחוקים אלו איסור מהתורה

לעיל (סימן א) התבאר שאין איסור משום 'ובחוקותיהם לא תלכו' בדברים שיש בהם טעם. ויש לבאר אם חוקים שאין בהם טעם שכלי וגם אין בהם סרך ע"ז, אם אסורים מהתורה או מדרבנן.

כתב המאירי (סנ' נב: בד"ה אע"פ): "אע"פ שעיקר מניעת הליכה בחוקות עובדי האלילים אינה אלא לעניין שרשי ע"ז וכו' אעפ"כ הדבר מתפשט מדברי סופרים בהרבה דברים וכו'".

הרי מבואר שרק חוקים שיש בהם סרך ע"ז אסורים מדאורי, אך חוקי הבל ושיטות שאין בהם סרך ע"ז אינם אסורים אלא מדרבנן.

וכן מתבאר מדברי היראים (סימן שיג), וז"ל: "ובחוקותיהם לא תלכו אפי' אינם עבירות אלא מעשיהם וחוקיהם שהורגלו לעשות לשם תורה שלהם, וחכמים פירשו מה מעשים וחוקים שהורגלו לעשות לשם תורה שלהם וכו'".

וכן מבואר בס' הבתים (אזהרה ל), וז"ל: "ויראה לי שכללו הרבה דברים בחוקות הגוים לא נאסרו מן התורה אלא בחק שיביא להמשך אחר האמונת הכופרים, אבל ללבוש במלבושיהם או לספר קומי והוא לגלח פניו – לא נאסר אלא שלא להידמות להם בשום צד ואיננו אסור מן התורה וכו' אמנם דבר שיש בו חשש ע"ז לא התירו בשום פנים".

וכן נר' דעת האשכול (הל' ע"ז סימן מג) שכתב: "שורפין על המלכים וכו' ואין בזה משום דרכי האמורי וכו' ולא אסור משום בחוקותיהם לא תלכו שאינו חוק ע"ז אלא לכבוד עושים כו'".

ואולי אף דעת הרשב"א כן, שכן הרשב"א (ח"א סימנים קסז, תתכה) נשאל אם מותר לעשות צורת אריה בשביל רפואה או שיש בכך איסור דרכי האמורים, וכתב: "נר' שכל שלא נאסר בגמ' באותן המנויין בדרכי האמורי אין לנו לאוסרו לפי שאין הסגולות נודעות לנו וכו'".

דהיינו מכיון שיש להספק על כל רפואה שמא יש בה טעם שכלי ומותרת או שמא היא סגולית ללא טעם שכלית ואסורה, והעלה שאין לאסור מה

שלא נאסר מספק, ואפשר שטעמו משום שחוקים שאינם לע"ז אינם אסורים מהתורה, וממילא יש לומר ספק דרבנן לקולא.

לעיל (שם) הבאנו את דברי התוס', תוס' רא"ש, תוס' שאנץ, תוס' ר' אלחנן והריטב"א שכתבו שיש חילוק בין חוקי ע"ז לבין חוקי הבל ושטות. שחוק הבל ושטות אסור אם לא כתוב בתורה, ואילו חוק ע"ז אסור אף אם כתוב בתורה.

ולכא' איכא למידק, אם אף חוקי הבל ושטות שאין בהן ע"ז אסורים מדא', א"כ איך אפשר לחלק ביניהם לבין חוקי ע"ז, והרי תרופתו מדא' מאותו פס'.

וכן יש לתמוה, שאם חוקי הבל ושטות אסורים מדא', א"כ מהיכא תיתי להתירם אם כתובים בפסוק, אדרבה יש לנו לומר להיפך, שהיות והתורה אסרה חוקי הבל ושטות, א"כ לא יועיל מה שכתובים בתורה וכמו שאמרנו לגבי מצבה.

עוד יש להקשות, שאם נאמר שאף חוקי הבל ושטות אסורים מדא', א"כ ע"כ מה שכתוב בתורה בחוקותיהם לא תלכו הכוונה לחוקי הבל ושטות, וחוקי ע"ז אסורים מק"ו, וממילא עיקר האיסור נאמר על חוקים בלי טעם, ומניין לנו לעשות חילוקים בלי שום רמז אליהם ולהתיר אם יש פס' בתורה.

הלכך נלענ"ד שאלו הראשונים סוברים כמאירי, יראים והאשכול שחוקי הבל ושטות אסורים רק מדרבנן, וממילא דברי התוס' ברורים, שבמה שהתורה אסרה (חוקי ע"ז), הרי שאסור בכל אופן ולא יועיל מה שהם כתובים בתורה. ואילו במה שמותר מהתורה ובאו חכמים לאסור, אזי סוברי התוס' שחכמים לא גזרו בדברים הכתובים בתורה. וזה נר' ברור, וכ"כ הכהנת עולם (סימן עה), השרידי אש (שם), הר' בצלאל זולטי (נעם, ח"ב עמ' קכא), הברכת אברהם (לרב אברהם ארלנגר, סנ' נב:), האהל רמ"א (סנ' נב: עמ' קעח) ויעויין בזבחי תודה (ע"ז סימן ה) ובבאר שמעון (ע"ז יא).¹⁴⁵

¹⁴⁵ בשרידי אש כתב לדחות שממצבה למדנו שחוקי ע"ז אסורים אף אם כתובים בפס' ואילו חוקי הבל ושטות מותרים בכה"ג.

התוס' בב"ק (פג. בד"ה התיירו) והשטמ"ק (שם בד"ה של) כתבו בעניין ההיתר לקרובים למלכות לספר קומי: "מתחילה לא גזרו על קרובי המלכות וכו".

הרי מבואר מדבריהם שהאיסור לספר קומי הוא גזרה מדרבנן, וזאת משום שאינו חוק לע"ז, ואע"פ שבוודאי אין בו טעם שכלי והרי הוא חוק הבל ושטות, מ"מ ס"ל שרק מדרבנן אסורים חוקים אלו, וכמאיירי וסייעתו. וכן דייקו מתוס' זה השרידי אש (שם), ה' בצלאל זולטי (שם), הבני בנים (ח"ב סו"ס ל, וע"ש מש"כ בדוחק לדחות ראייה זו) והיפה מראה (על הירו' במסכת שבת, פ"ו הל' א בד"ה שהיו).

המהרי"ק (סימן פח) האריך לבאר שאין איסור בחוקותיהם לא תלכו אלא רק בדברים שאין בהם טעם ובדברי פריצות.

ולענ"ד עיקר ההבנה בדבריו היא שכדי לעבור על איסור תורה צריך שיתקיימו ב' הדברים¹⁴⁶, שזה יהיה חוק שאין טעמו נגלה ושאותו החוק הוא חוק של פריצות (ולכאור' ה"ה ע"ז).

ולענ"ד הדברים תמוהים, שכן אם נסבור שחוקי הבל ושטות אסורים מדאור', א"כ לא היה לנו לחלק אם כתובים בתורה או לא, ובכל אופן לאסור. ועוד היה לנו לומר שאדברה מצבה תוכיח שאין מעליותא לחוקים הכתובים בתורה, ואין חילוק אם הם מחוקי ע"ז או לא. ובפרט כפי שכתבנו שהיה לנו לומר שעיקר האיסור הוא לחוקי הבל ושטות.

וע"ע בקהלות יעקב (ע"ז סימן ה) ובברכת אברהם (שם, בתירוץ הראשון) שלדבריהם יש לומר שאף חוקי הבל ושטות אסורים מדאור', אלא שהם נלמדו מפס' אחר. אך לפי האמת אין נר' לומר כן, שכן אין אף לא רמז קל לדבר זה בראשונים, ועי' בדבריו שדחוקים הם.

¹⁴⁶ שהרי אחרי שהוא כתב שרק דברי פריצות בכלל האיסור הוא הוסיף: "ואף גם זאת נר' דהיינו דווקא כשהוא עושה כדי להידמות אליהם ולא לתועלת ידועה וכו", אלא ודאי נר' דלא שייך לאסור הולך משום חוקותיהם אלא היכא שהדברים מראים שהישראל מתדמה אליהם גדון שעושה מעשה התמיה אשר אין לתלות טעם בעשייתן אלא מפני חוקם וכו".

דהיינו דברי פריצות אינן אסורים אא"כ הם דברים המתמיהים שאין לתלות עשייתן אלא משום חוקות הגוים.

וממילא מתבאר מדבריו שדברים שאין טעמן נגלה אינם אסורים אא"כ הם דברי פריצות¹⁴⁷, ולכאן' כש"כ אם הם דברי ע"ז. הא קמן שדעת המהרי"ק כדעת התוס' ודעימיה, שסתם חוקים שאין טעמן נגלה אינם אסורים מדא' אם לא ידעי' שהם נובעים מע"ז או מפריצות.

ואכן מסתבר לומר כך, שכן כידוע דרכו של המהרי"ק ללכת בשיטת התוס' והרא"ש, ולא מסתבר לומר שהוא יחלוק עליהם (ועוד להקל) מבלי להזכירם כלל.

ואף דעת הראב"ד נראית כדעת המהרי"ק. שכן הראב"ד בביאורו על הסיפרא (אמור, פי"ג אות ט) כתב: "פי' לא תנקור, אדם שרואה עצמו במראה אלא לנאות את עצמו והוא דרך הגוים שמקשטין את עצמן לזנות וכו'".

ולגבי גידול בלורית כתב (שם): "וכמדומה לי שהן מגדלין אותו לע"ז שנה או שנתיים ולבסוף מגלחין אותו ומורדין אותו לנוי ע"ז וכו'".

וכן הראב"ד (הל' ע"ז פי"א הל' א) לגבי בניינת היכלות כמו הגוים כתב: "ולא יבנה מקומות וכו' איני יודע מהו זה אם יאמר שלא יעשה בהם צורות כמו שהן עושים או שלא יעשה בהן חמנים סימן לקבץ בו את הרבים כו'".

הרי שהוא פירש את כל הדברים של חוקות הגוים שהם או דברי זנות או דברי ע"ז, ואפשר שזאת משום שדעתו כמהרי"ק שרק אלו נאסרו מדא', וכ"כ השרידי אש (שם) בדעת הראב"ד.

ונר' שמוכרח לבאר כך, שכן אם לשון 'חוק' נופל רק על דברים שאין טעמן נגלה, ממילא א"א לאסור משום בחוקותיהם אלא בדברים שאין טעמם נגלה, והתנאי של דברי פריצות הוא בנוסף לתנאי דבעי' שיהיה 'חוק', דהיינו דברים ללא טעם נגלה.

¹⁴⁷ ונר' שהמקור הוא מפסיקתא זוטרתא (פרשת אחרי מות, דף נ:): דאמרי': "ת"ר ובחוקותיהם לא תלכו לא אמרתי אלא בחקי תועבותיהם. ומה היו עושין האיש נושא לאיש ואשה נושאת אשה והאשה נישאת לשנים. והאיש נושא אשה ובתה. ד"א ובחוקותיהם לא תלכו. אלו שמנו חכמים שהם מדרכי האמורי". ואכן זה נר' מהפסוקים שהפס' בחוקותיהם לא תלכו כתוב בסמוך לפרשיית העריות.

שיטות הראשונים שיש בחוקים אלו איסור מהתורה

אמנם מצאנו ראשונים החולקים וסוברים שאף חוקי הבל ושטות שאין בהם סרך ע"ז אסורים מדאו'.

שהנה הרמב"ם בס' המצוות (ל"ח ל) כתב: "שהזהירנו מלכת בדרכי הכופרים ומהתנהג במנהגיהם אפי' במלבושם וקיבוצם במושבותם וכו' ומי שיעשה דבר מאלה חייב מלקות, ונכפלה האזהרה וכו' שלא תאמר הואיל והם יוצאים בארגמן אף אני אצא בארגמן וכו' זה כולו להתרחק מהם ולגנות כל חוקיהם אפי' במלבוש".

משמע מדבריו שאף מנהגים בעלמא בכלל האיסור תורה.

וכן משמע מדבריו בהלכות ע"ז (פי"א): "אין הולכין בחוקות הגוים וכו' שנ' ולא תלכו בחוקות הגוי וכו' מזהיר שלא ידמה להן אלא יהיה הישראלי מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו וכו' וכל העושה א' מאלו וכיו"ב לוקה".

ואכן דבר זה מפורש במורה נבוכים (ח"ג סימן לז), וז"ל: "ולהרחיק מכל מעשה הכישוף הזהיר וכו' ר"ל כל מה שיאמר שהוא מועיל שלא יגזור אותו העיון הטבעי וכו' והוא אומקו ובחוקותיהם לא תלכו וכו' שכל מה שיגזרהו העיון הטבעי הוא מותר וזולתו אסור".

ולקראת סוף הפרק כתב: "כי חוקות הגוים כולם אשר היו חושבים שהם כחות וסגולות ואפי' דבר שלא יהיה בו ע"ז אסור וכו'".

א"כ מבואר בהדיא שדעת הרמב"ם שמדאו' אסורים אף חוקי הבל ושטות שאין בהם סרך ע"ז ופריצות. וכ"כ בדעתו הרב בצלאל זולטי (שם), ודלא כשרידי אש (שם) שכתב לדחוק מאוד, ע"ש¹⁴⁸.

ואף מס' החינוך (מצוה רסב) נר' לומר כן, שהרי הוא כתב כדברי הרמב"ם בס' המצוות.

¹⁴⁸ ונר' שאם הוא היה רואה את דברי הרמב"ם במורה נבוכים היה מודה שא"א לומר ברמב"ם כמו שחשב לדחוק בו.

וכן דעת הרא"ה והר"ן (הובאו באות א) שאף חוקי הבל ושטות שאין סרך ע"ז אסורים מדאו', וכלשון הר"ן (סנ' נב: בד"ה ורבנן): "שהתורה אסרה כל מנהג מיוחד לנימוסי ע"א וכו' וכן נמי אם הכותים נהגו באיזה מנהג שאין לו מבוא בדרכי הטבע ולא נתאמת הניסיון, העושה כמותן יש בו משום דרכי האמורי וכו'"¹⁴⁹.

¹⁴⁹ הר"ן (סנ' שם) הביא שיש מפרשים שמה שאמרו בגמ' שמכיון שכתוב בתורה לכן אין בזה משום בחוקותיהם לא תלכו, הטעם משום שהתורה קדמה להם. והוא דחה דבריהם: "ואינו מספיק שבכל הדברים ג"כ יש לך לומר שלא קדמו הם". וכתב הבני בנים (ח"ב סו"ס ל) שכוונת הר"ן שלכן היינו מתירים הכל, וכתב שיש לדייק מכאן שהר"ן סובר שהאיסור הוא מדרבנן. שכן אם האיסור היה מדאו', היה לנו לומר ס' דאו' לחומרא.

ולענ"ד אין דבריו ברורים, חזא שלכאו' תירוצו של הר"ן מדבר זה אף בחוקי ע"ז, ולא רק בחוקים בלי טעם (וממילא אם נאמר שהר"ן סובר שהחוקים אסורים רק מדרבנן, ע"כ שאף חוקי ע"ז יהיה אסורים רק מדרבנן). עוד נר' שאין כוונת הר"ן שלכן היינו מתירים הכל, אלא שאז נבוא להסתפק בכל דבר, ולא נמצא אף דבר ברור. ואולי עוד נאמר שאף בחוקים האסורים מהתורה יש להתיר בספקם, שכן מכיון שאין ברור שהם חוקות הגוים, ממילא לא שייך לומר שזה סימן מובהק של הגוים, ואינם מיוחדים להם. שרק אם הסימן מובהק של הגוים יש לאוסרו מהתורה, וצ"ע בסברא הזאת.

העולה מהאמור להלכה

הטור (יו"ד סימן קעח) לא הזכיר שום חילוק בין חוקים משום ע"ז ופריצות לבין סתם חוקים הבל ושטות, ואפשר משום שמ"מ שניהם אסורים לכך אין לא הוצרך לכתוב החילוק ביניהם, למרות שאחד אסור מדאו' והשני מדרבנן.

הב"י והרמ"א הביאו להל' את דברי המהרי"ק, ומשמע שסוברים כשיטה הא' שמדאו' רק חוקים משום סרך ע"ז ופריצות אסורים.

וז"ל הרמ"א: "וכל זה אינו אסור אלא בדבר שנהגו בו העו"כ לשם פריצות וכו' או בדבר שנהגו למנהג וחוק ואין טעם בדבר איכא למיחש ביה משום דרכי האמורי ושיש בו שמץ עבודת כוכבים מאבותיהם".

קצת משמע מדבריו שאם ברור לנו שחוק זה הוא הבל ושטות, ואין בו משום ע"ז ופריצות, אזי אינו אסור מדאו'. ואינו מוכרח.

סוף דבר מצאנו ב' שיטות בראשונים בעניין חוק של הבל ושטות שאין בו סרך ע"ז או פריצות אם הוא אסור מדאו' או מדרבנן.

שלפי שיטת המאירי, היראים, האשכול, התוס', התוס' רא"ש, תוס' שאנץ, תוס' רש אלחנן, הריטב"א, המהרי"ק והראב"ד חוקים שכאלו אסורים רק מדרבנן. וכ"נ דעת הב"י והרמ"א.

ואילו לפי הרמב"ם, החינוך, הרא"ה והר"ן חוקים אלו אסורים מדאו'.

הלכך נר' שלהלכה יש להתייחס לחוקים שכאלו כס' דאו' ס' דרבנן, ונפ"מ אם הצטרף עוד ס' הו"ל ס"ס מדאו'¹⁵⁰ ומותר.

¹⁵⁰ ס' אם אסור חוק זה מהתורה, ואת"ל אסור מהתורה הרי יש עוד ס' להתיר. ואם בס' הראשון נאמר שזה דרבנן, א"כ בהצטרף עוד ס' הו"ל ס' דרבנן לקולא.

סימן ג – חוקות הגוים בחוקים המתחדשים במהלך הדורות

יש לדון אם איסור 'בחוקותיהם לא תלכו' שייך בכל החוקים שיש לגוים בכל דור ודור או שמא האיסור שייך רק על חוקים שנהגו האמוריים ושאר האומות הקדומות, ולא בשאר הגוים שבמהלך הדורות.

דעות הראשונים שעל הגוים שבכל הדורות האיסור

הרמב"ם (פי"א מהל' ע"ז הל' א - ג), הטור והשו"ע (יו"ד סימן קעח) כתבו בסתמא שאסור ללכת בחוקות הגוים, ולא הזכירו בשום מקום שזה לא שייך בגוים של ימינו, משמע מזה בהדיא דס"ל שאף בגוים של ימינו שייך איסור זה.

ובפרט יש לדקדק זאת מסוף דבריהם: "וכל העושה אחד מאלו וכיו"ב לוקה", משמע שלא דווקא מה שהם כתבו אסור, אלא אף מעשים כיו"ב שנוהגים הגוים אסורים, וכ"כ לדייק הרב בצלאל זולטי (קובץ נעם, ח"ב עמ' קסד).

ויש להוסיף עוד שהרמב"ם בס' המצוות (ל"ח ל) כתב: "והתבארו משפטי מצוה זאת בשישי משבת ובתוספת(א) שבת ג"כ". א"כ ס"ל שכל מה שמובא בגמ' ובתוספתא כדרכי האמורי הוא אסור, ולכאוף ק' למה הוא לא כתב את כל הדברים ביד החזקה עם שאר הלכות חוקות הגוים.

אלא נר' שמשום שאין צורך לפרט את כל הדברים, אלא הוא נתן לנו כלל שכעל מה שהגוים עושים אסור לנו לעשותו, וממילא אין חילוק אם זה גוים קדמונים או גוים של ימינו, אם אנו רואים שכך נוהגים הגוים אסור לנו ללמוד ממעשיהם.

עוד יש להוסיף שכתב הרמב"ם (הל' ע"ז, שם): "שנ' ולא תלכו בחוקות הגוי וכו' ונאמר ובחוקותיהם לא תלכו וכו' הכל בעניין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להן אלא יהיה הישראלי מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו וכו' וכן הו' או' ואבדיל אתכם מן העמים".

והרי אם הישראלים יתלבשו וילמדו מהגוים שבזמננו, היאך אפשר יהיה לומר עליהם שהם נבדלים מן העמים ולא מתדמים להם, הלכך נר' פשוט שכדי להיבדל מן הגוים יש להיבדל אף מחוקי הגוים שבכל דור ודור. וכ"כ האהלי יעקב (לר' יעקב פרבשטיין, ויקרא סימן יד אות ג) בדעת הרמב"ם.

ואכן הב"ח (שם בד"ה ו"כ הרמב"ם) כתב: "והעיקר שבכל מה שמיוחד להם (לגוים) צריך הישראל להיות נבדל מהם, אע"פ שאינו נזכר בדברי רבותינו ז"ל, כי רבותינו ז"ל הזכירו דברים שהיו נוהגים הגוים באותן הימים וה"ה בכל מנהג הגוים שנתחדשו בכל הזמנים שצריך הישראל להיות נבדל ממנהגם וכו'". וכ"פ הפתה"ד (סימן ב סעיף ט) והנווה שלום (חי' פוסקים סימן טז).

ואכן המהרי"ק (שורש פח) והריב"ש (סימן קנח) דנו בשאלתם אם יש לאסור מנהג שהיה נהוג בזמנם שלא היו בעבר, ולא כתבו שיש איזה צד קולא מזה שבעבר לא נהגו מנהג זה.

וכן ניתן למצוא אצל הרבה אחרונים¹⁵¹ שכתבו לאסור דברים שהיו נוהגים בזמנם שלא היו נוהגים בעבר. וכ"נ שיטת רוב הפוסקים, וכ"כ הכרם שלמה (לרב מרדכי גרוס, סימן קעח בהע' נא).

דעות הראשונים שרק על גוים קדמונים האיסור

אמנם ביראים (סימן שיג) מצאנו דבר חדש, וז"ל: "ובחוקותיהם לא תלכו פי' אפי' אינם עבירות אלא מעשיהם וחוקיהם שהורגלו לעשות לשם תורה שלהם הזהירה תורה עליהם, וחכמים פירשו מה המעשים וחוקים שהורגלו לעשות תורה שלהם בשבת ובפרק במה אישה יוצאה ובתוספתא דשבת מונה כל מה שהיתה קבלה ביד חכמים שהיו מחוקותיהם ואין להוסיף עליהם ואינם מסביר כי אם מקבלה וכו'".

א"כ ס"ל שרק החוקים המופיעים בגמ' ובתוספתא אסורים משום ובחוקותיהם לא תלכו, ולא שאר דברים המתחדשים במהלך הדורות.

¹⁵¹ הט"ז (או"ח סימן ח ס"ק ג) כתב לאסור גילוי הראש משום שבזמנו זה היה מנהג הגוים, והסכימו עימו כמה אחרונים (התבאר לעיל בפרק ב). הכתב סופר (או"ח סימן קעח) דן אם לאסור לשאת את המת בעגלה, היות וכן מנהג הגוים בזמנו. המחולת מחניים (סימן א), המהר"ם בענט (קונ' אלה דברי הברית, עמ' יח) המלמד להועיל (חאו"ח סימן טז) דנו אם לאסור ניגון בעוגב היות וכן מנהג הגוים בימיהם. השרידי אש (ח"ב סימן טל) דן אם מותר לעשות טקס בת מצוה היות וכן מנהג הגוים בזמנו. וכן הלאה ניתן להביא הרבה מאוד דוגמאות כאלו, עי' בס' חוקת עולם שהביא הרבה מאוד דברים שנתחדשו במהלך הדורות, ושהרבה פוסקים כתבו לאיסור.

והיה נ"ל שהיראים הולך לשיטתו, שכן הוא סובר שאיסור חוקות הגוים הוא רק במה שנהגו שבעת העמים ומצרים (וכפס' 'כמעשה ארץ מצרים וכו' לא תעשו וכמעשה ארץ כנען וכו' ובחוקותיהם לא תלכו')¹⁵². הלכך אחר שבלבל סנחריב בין האומות הרי שאין עוד לדעת על כל גוי אם הוא משבעת העמים או לא, ולכך אין להוסיף עוד חוק לאיסור.

ובאמת שלפ"ז יהיה מובן שהרמב"ם, הטור ושאר הפוסקים חולקים על היראים בב' דברים אלו, אלא שמהסמ"ג (ל"ת נ) ומהגהות מיימוניות (על הרמב"ם, פ"א מהל' ע"ז) לא משמע כן¹⁵³.

והסכימו עם דעת היראים שאין להוסיף על מה שמנו חז"ל, הסמ"ג (שם), ההגהות מיימוניות (שם) והמהר"ם ריקאנטי (סימן תקסד).

הרשב"א (ח"א סימנים קסז, תתכה) נשאל אם מותר לעשות צורת אריה בשביל רפואה, וכתב: "נר' שכל שלא נאסר בגמ' באותן המנויין בדרכי האמורי אין לנו לאוסרו לפי שאין הסגולות נודעות לנו וכו'".

ולכאור' כוונתו שמכיון שאנו לא בקיאים בכדי לדעת אם הסגולות לרפואה מועילות משום מדרכי האמורי או שמא מפני שיש להן צד שכלי והגיוני מדרכי הטבע, לכך משום הספק אין לנו לאוסרם, אא"כ חז"ל אמרו לנו בפירוש שהן אסורים מפני דרכי האמורי.

אולם בחוקים ומנהגים שהגוים נוהגים ואין בהם משום רפואה, הרי שאין הרשב"א מדבר עליהם באותה התשובה, ואפשר שיסבור שאם אין בהם מבוא בדרכי הטבע הרי שהם יהיו אסורים אף אם אינם כתובים בגמ', וכ"כ בס' יבקש תורה (סימן מד) ואף בכרם שלמה (שם) רמז לחילוק זה. ולענ"ד זה מבואר להדיא בדברי הרשב"א, שכן ז"ל: "לפי שאין הסגולות נודעות לנו".

¹⁵² ואע"ג שהשרידי אש (שם) כתב שדעת היראים שהאיסור שייך בכל הגוים, ע"ש בראיתו, מ"מ אין דבריו נראים.

¹⁵³ שהרי נראה מדברים שהם מסכימים עם הרמב"ם שהאיסור שייך בכל אומות העולם, ובכל זאת כתבו כדברי היראים שאין להוסיף חוקים על מה שכתבו חז"ל.

עוד דבר שיש להסתפק בדברי הרשב"א, האם כוונתו שאין לאסור אלא מה שכתוב בגמ' בלבד או שמא אף מה שכתוב בתוספתא יש לאסור וכדעת היראים.

בס' שם חדש (על היראים, שם) כתב שאין כוונת הרשב"א למעט את הכתוב בתוספתא, שכן התוספתא בכלל הגמ' היא¹⁵⁴.

אמנם אין הכרח בדבריו, שכן אפשר שהרשב"א יסבור שמכיון שלא הובא הדבר בגמ', לכך יש להסתפק שמא משום שיש תנא שחולק וסובר שאין זה מדרכי האמורי לכך לא הובא בגמ', ושוב מספק אין לנו לאסור, וכ"נ שהבינו כמה אחרונים, וכפי שיובא בהמשך.

הב"י (יו"ד ס"ו ס"ס קעח) כתב שהרבה לא משגיחין במה שכתוב בתוספתא, ושמא הם סוברים שאינה להלכה, ואין אסור אלא מה שכתוב בגמ'.

ויש להסתפק אם כוונתו באמת לפסוק כדעה זו, או שמא הוא בא ליתן טעם למנהג המקילים, אך אין דעתו לפסוק להקל כן.

ולעד"ן שאין כוונת הב"י לפסוק להקל שרק מה שכתוב בגמ' אסור. חדא, שהרי הב"י לא הביא קולא זו בשו"ע¹⁵⁵. ואף לא הביא איזה ראשון שיסבור כן. שנית, מלשון הב"י מבואר שהוא רק בא לתרץ את המנהג, אך לא לומר שהוא סובר כן, והראיה שהוא לא הביא אף סיוע לשיטה זו. והיות ואפשר שטעם המנהג להקל הוא אחר, לכן היאך נבוא להקל בלי בירור מוחלט. שלישית, בפ"א (אות ג) התבאר דלא אמרי' קיבלנו הוראות השו"ע אא"כ הוא כתב במפורש, והרי כאן אינו כתב מפורש כלל. רביעית, אין מסתבר שהב"י יחלוק על הרמב"ם שמבואר בדבריו במפורש שמה שכתוב בתוספתא אסור¹⁵⁶. ואם נאמר שהוא לא ראה את הרמב"ם

¹⁵⁴ והביא לדבריו ראיה מזה שהב"י (יובא בהמשך) לא הביא את דברי הרשב"א לסיוע לדבריו, ש"מ שסבר שאין ראיה מהרשב"א לאסור רק מה שכתוב בגמ' ולא מה שכתוב בתוספתא. וע"ז ששהביא עוד ראיה מס' כללי הדינים.

¹⁵⁵ במקום סתירה בין השו"ע לב"י, נחלקו האחרונים כמו מי העיקר (עי' לעיל בפרק א אות ג), אולם בנידו"ד שאינו מפורש בב"י להקל, הרי שבודאי שיש לנקוט כפשע השו"ע לאסור.

¹⁵⁶ שכן בס' המצוות (ל"ת ל) כתב שחכמים ביארו בגמ' בשבת ובתוספתא מה שאסור.

שאוסר, הרי מסתבר שהיה חוזר בו אם היה רואה והיה אוסר מה שבתוספתא.

העיקר להלכה

והנה מצאנו כמה אחרונים שפסקו כשיטת היראים¹⁵⁷, ויש שפסקו כסברא המובאת בב"י הנ"ל¹⁵⁸. ויש אחרונים שצירפו שיטות אלו לעוד סברות להקל¹⁵⁹.

ומ"מ להלכה נלע"ד פשוט שיש לפסוק כדעת רוב הראשונים והאחרונים שאף חוקים ומנהגים שמתחדשים בכל דור אסורים משום בחוקותיהם לא תלכו.

שהרי התבאר שכן פשט דברי הרמב"ם, הטור, המהרי"ק ועוד ראשונים. ושכן נר' דעת השו"ע והרמ"א, ושכן פסקו הרבה אחרונים. ואילו דעת היראים המקל היא כדעת מיעוט, ובדאו' יש לילך אחר המחמיר.

ואעפ"כ נר' שבצירוף עוד טעם להקל יש לצרף את דעת היראים לקולא, שהרי מצאנו ג' ראשונים שהסכימו עימו, ושלא מפורש ממש ברמב"ם ובטור דלא כוותיה, ושכן ראינו שיש אחרונים שפסקו כוותיה (בלחוד או בצירוף צד נוסף להקל).

עוד נלע"ד שבדברים הכתובים בתוספתא ואינם מובאים בגמ' אין להקל כלל ואף לא לעשות ספק ספיקא עם דעה זו, ומשום כמה טעמים:

¹⁵⁷ הערך לחם (יו"ד ריש סימן קעח), השו"ר ברכה (יו"ד סימן קעט ס"ק ד) בשם אביו בעל החסד לאברהם וכן השם חדש (שם).

¹⁵⁸ הנר מצוה (לר' יהודה סיד, סימן יב אות ג) והרב פעלים (חיו"ד ח"ג סימן כט).

¹⁵⁹ הכהונת עולם (סימן עה), הבית שערים (חיו"ד סו"ס רלו), התעלומות לב (ח"ג סימן נו אות ג, אע"פ שתחילה כתב לפסוק כיראים, מ"מ מהמשך דבריו מבואר שרק בצירוף סברת המהרי"ק יש להקל, ע"ש), המט"י (או"ח סימן תקסא ס"ק ו) והיבי"א (ח"ג חיו"ד סימן כד אות ז. ומש"כ בשם האדמת קדש אינו, וכפי שיבואר בהמשך).

א. לא מצאנו אף ראשון שמפורש בדבריו שמה שבתוספתא אינו להל', ובדעת הרשב"א כתבנו שי"א שאינו ממעט מה שבתוספתא, וכן שאפשר שאינו מדבר על חוקות הגוים).

ב. הב"י רק כתב לנמק את הנוהגים להקל, אך לא הכריע כן, ולא פסק כן, ולא אמרי' קיבלנו הוראות בכה"ג (וכפי שהתבאר למעלה).

ג. מסתבר שאף אלו שכתבו להקל בדברים הכתובים בתוספתא, שאם היו רואים את הרמב"ם בס' המצוות ואת החינוך (מצוה רסב) שמפורש בהם שמה שבתוספתא אסור מדאורי', הרי שלא היה מי שכותב להקל בזה נגדם ללא ראייה מפורשת. וזה ברור¹⁶⁰.

¹⁶⁰ בס' חוקות עולם (לר' מנחם גיאת, פ"א סעיף ט) כתב דבר תמוה, שהוא פסק שרק מש"כ בגמ' אסור, ולא מה שכתוב בתוספתא, ואף לא כתב מי שחולק בזה. ודבריו תמוהים. חדא, שהיאך הוא התעלם מכל הראשונים ומהרבה מהאחרונים שלא פוסקים כן, ואפילו לא הזכירם. שנית, לא ברור למה הוא החליט לפסוק להקל שלא כדעת היראים. שלישית, מש"כ שהרשב"א סובר כן, כבר התברר שזה לא ברור כלל, וכמש"כ לעיל. חמישית, מש"כ שהדינא דחיי (לאוין נ) פסק כרשב"א, אינו נכון כלל, שהדינא דחיי רק כתב שהרשב"א מסייע לסברא שכתב הב"י, אך לא פסק כן, ע"ש. וכן מש"כ שהאדמת קדש (לר' נסים מזרחי, חיו"ד סימן ה) פוסק כן, איננו נכון, שכן אם הוא היה פוסק כך לא היה נצרך לטעם שכתב בספרו, ע"ש. וכן מש"כ שהפתה"ד פוסק להקל, עי' בפתה"ד (שם) שהסכים עם סברת הב"ח שמחמיר אף יותר מהיראים. וכן מש"כ שהמט"י פסק להקל, תמוה, שכן המט"י רק כתב שיש לצרף את סברת הב"י, ואדרבה נר' כמבואר מדבריו שאין מועילה סברת הב"י לבדה להקל. הלכך נר' שאין לסמוך על מש"כ כאן החוקות עולם כלל.

סימן ד – חוקים שישראל נהגו בהם קודם לגוים

יש לדון בדבר שעם ישראל הורגל לעשותו במהלך הדורות, ובאיזה דור הגוים החלו לעשותו לחוק עליהם, האם הדבר יאסר כעת לישראל.

כתוב בדברים (פט"ז פס' כו): "לא תקים לך מצבה אשר שנה ה' אלוהיך". ואמרו בספרי (דברים אות קמו): "אין לי אלא מצבה, ע"ז מניין, ודין הוא ומה מצבה שאהובה לאבות שנואה לבנים, ע"ז ששנואה לאבות דין הוא שתהא שנואה לבנים".

דהיינו האבות היו עושים מצבה לה', אלא שבאיזה דור הגוים החלו ג"כ לעשות מצבה לע"ז, ולפי' אסרה הכתוב.

וכתבו התוס' (ע"ז יא. בד"ה ואי): "דתרי גווי חוקה הו, א' שעושים לשם עבודת כוכבים וכו' ואע"ג דכתיבא אורייתא יש לאסור כיון שלהן הוא חוק לעבודת כוכבים דומיא דמצבה כשהיו מקריבין עליה אבות היתה אהובה לפניו, משעשאוה אמוראיים חוק לעבודת כוכבים שנאה והזהיר עליה הכתוב דכתיב לא תקים לך מצבה וכו'".

דהיינו המצבה היתה אהובה לפני המקום בזמן האבות, אך היות והגוים עשאוה לע"ז נאסרה משום חוקות הגוים.

ומשמע במפורש מהתוס' שדווקא אם הגוים החלו לנהוג באותו דבר משום ע"ז אזי הוא נאסר, אע"פ שכבר נהגוהו ישראל והוא כתוב בתורה, אך אם הגוים עשאוהו לחוק שאינו לשם ע"ז אלא לשם הבל ושטות, אין בעשייתם אותו דבר לחוק כדי לאסור לישראל לעשותו היות וישראל נהגוהו קודם וכתוב הוא בתורה, וכ"כ בספר באתי לגני (סוף פרק כו).

וסיבת ההיתר היא דמכיון דכתיבא באורייתא לאו מינייהו גמרי' (סג' נב):. ובביאור סברא זו כתב התוס' רי"ד (ע"ז יא., מהדו"ק בד"ה לאו): "וראיתי שפירשו וכו' דכו"ע שריפה (על המלכים) לאו חוקה היא, לא הוי איסור לעשות משום חוקה דלא מקרי חוקות הגוים אלא דבר שלא נהגנו מקדם לעשותו וכו'". ועי' בתוס' רי"ד שדחה סברא זו.

האשכול (הל' ע"ז סימן מג) כתב: "ולא אסור משום בחוקותיהם לא תלכו (שריפה על המלכים) שאין חוק לע"ז אלא לכבוד עושים, וקרא מוכח שנהגו כן בישראל בימי הנביאים".

דהיינו מכיון שישראל נהגו בדבר קודם שהחלו הגוים לנהוג אותו, ומכיון שאינו חוק לע"ז, לכן אין הוא נאסר.

ואף הר"ן (סנ' נב: בד"ה ורבנן) כתב: "י"מ שהטעם בזה לפי שהתורה קדמה להם, ואינו מספיק, שבכל הדברים ג"כ יש לך לומר שלא קדמו הם".

אולם נר' שאף לדברי הר"ן אם ברור לנו בוודאות שישראל נהגו בדבר קודם שהגוים החלו לנהוג בו, אין לאוסרו משום חוקות הגוים.

ואכן נלענ"ד שבין אם נפרש את הגמ' שאם כתוב בתורה אז מותר מפני שאז מוכח שאין למדים מן הגוים אלא מן התורה, ובין אם נפרש שהכוונה היא שמכיון שכתוב בתורה ע"כ שיש בזה טעם, וממילא אין אנו עושים כי רצוננו להידמות לגוים, אלא בגלל הטעם (וע"ע לעיל בסימן א). מ"מ נלענ"ד שכולם יודו שאם זה מנהג שישראל נהגו אותו במשך דורות, ובאיזה דור הגוים החלו לעשותו לחוק, ואינו חוק לע"ז, הרי שאין לך אגן סהדי גדול מזה דלאו מינייהו ילפי', וזה פשוט.

מסקנה דדינא, שדבר שישראל נהגוהו קודם שהגוים החלו לעשותו לחוק עליהם, אזי אם הגוים עשאוהו ואינו חוק של ע"ז אין הדבר נאסר, דלאו מינייהו גמרי'.

סימן ה – חוקות הגוים בחוקים שהגוים הפסיקו לנהוג בהם

יש לבאר את דינם של החוקים שבעבר הגוים נהגו בהם וכעת כבר עזבו אותם. אם נאמר שמכיון שכעת אין הגוים נוהגים בהם לכך אין בהם איסור או שמא האיסור במקומו עומד.

לכאור' היה נר' שהיות ואין בלאו של חוקות הגוים דברים מוגדרים, אלא האיסור הוא ע"פ מה שהגוים באותו הדור נוהגים¹⁶¹, א"כ כשם שבכל דור מתווספים חוקים ללאו זה כך גם להיפך מתמעטים דברים מהלאו הזה בדברים שהגוים חדלו מלנהוג. שהרי אם נאמר שגם דברים שהגוים הפסיקו לעשות בכלל האיסור, א"כ ע"כ שנפרש שהלאו של חוקות הגוים כולל בתוכו דברים מוגדרים וקבועים ולא תלוי במצב הגוים שבאותו הדור, וממילא יהיה לומר כן אף לקולא (לא להוסיף חוקים חדשים).

הרמב"ם (ריש פ"א מהל' ע"ז) הטור והשו"ע (יו"ד סימן קעח) כתבו: "אין הולכין בחוקות הגוי ולא מתדמין להן וכו'".

ולכאור' בשביל להידמות למישהו צריך שהוא יהיה קיים בעולם, שכן אם למשל אדם יהיה עם בגדי האמוראים בימינו, הרי שבוודאי הרואים לא יבואו לומר שהוא אמוראי. שכן אין בנמצא אמוראים ולא שייך להידמות למשהו שאינו קיים.

עוד הם כתבו: "אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע וכו'". ובוודאי שאם הגוים שבאותו הדור לא לובשים בגדי האמוראים, הרי שאם ישראל ילבש בגדי אמוראים עדיין הוא יהיה ניכר ומובדל מהגוים, ואף אחד לא יטעה לומר שהוא גוי.

ואפשר שמשום כך הרמב"ם, הטור והשו"ע לא כתבו את כל הדברים המובאים בתוספתא שנהגו בעבר הגוים, שכן אין החוקים האסורים משום חוקום הגוים דברים קבועים, אלא כל דור זה לפי מנהג הדור.

¹⁶¹ ע"י לעיל (סימן ג) שכן דעת הרבה ראשונים.

ואכן השיירי קרבן (שבת פ"ו בד"ה מרדכי) כתב: "התוספתא פ"ז איתא וכו' ה"ז מדרכי האמורי וכו' ותימה שאין העולם נזהרים בזה ולא ידעתי טעמו של דבר ואפשר כיון שאבד זכר האמוראים לא חשו בזה וכו'".

כתב הרדב"ז (סימן אלף ערב): "גרסי' בפ' חלק (סנ' צב.) וכו' והא א"ר אלעזר כל המשייר פתיתין על שלחנו כאילו עובד ע"ז שנ' העורכים לגד שלחן וכו' דהאידינא לא חי' להכי כלל, תדע דהא בעל הפסקים (הרמב"ם) לא כתבוהו והרא"ש ז"ל בפסקיו כתב מימרא קמייתא דהאידינא כבר נשתכח שם עכו"ם אפי' מעובריה וכש"כ אנחנו וכו'".

דהיינו הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש השמיטו את דין שיור הפת, אע"ג שהגמ' כתבה שזה חוק ע"ז, ומבאר הרדב"ז שטעמם משום דס"ל שאבד זכרם של הנוהגים במנהג זה ולכך אין איסור בעשייתו, וכ"כ הבאר שבע (שם בד"ה והאמר).

האו"ז בהלכות שחיטה (סימן שפה) כתב: "אין שוחטין לגומא כל עיקר וכו' ובשוק לא יעשה כן שלא יחקה את המינין, פי' מפני שהוא חוק המינין לע"ז וכו' ובשוק לא יעשה כן שנ' ובחוקותיהם לא תלכו וכו' מיהו האידינא שרי אפי' בגומא מנוקה שאין דרך המינין בזמן הזה בכך".

ובסימן שפד כתב שבימינו מותר לשחוט למים או לכלי או לגומא, ואע"פ שבעבר היה זה חוק לע"ז, מ"מ בימינו לא שכיחי גוים שעובדים למים, וכ"פ הראב"ה (סימן תתרפד).

וכע"ז כתבו בתשובות הגאונים קדומים (סימן י) שבמקום שהגוים לא רגילין לזרוק דם לע"ז מותר לזרוק.

א"כ מתבאר מהאו"ז, מהראב"ה ומתשובות הגאונים שמנהג של ע"ז שהגוים הפסיקו לנהוג אותו הרי שהוא נהיה מותר ואין בו משום בחוקותיהם לא תלכו¹⁶².

¹⁶² הכרתי ופלתי (יו"ד סימן י ס"ק ב) הקשה על האו"ז והרי זה דבר הנאסר במניין שאף אם בטל הטעם אינו נעשה מותר בזה. אולם כבר תירץ בס' ובחקותיהם לא תלכו (סימן ה אות ד) שהדיון כאן אינו מטעם גזרת חז"ל, אלא הדיון בדין ובחוקותיהם לא תלכו שאין איסור בדבר שהגוים הפסיקו לנהוג בו.

נמצאנו למדים שלפי התשובות הגאונים, האו"ז, הראב"ה והרדב"ז אין איסור חוקות הגוים בדבר שהגוים הפסיקו לנהוג בו, ושכ"נ מהרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, וכ"כ הבאר שבע והשיירי קרבן.

וכ"כ הקרן לדוד (או"ח סימן מ), המנ"ח (מצוה רנא אות א), הבית שערים (חיו"ד סימן רלו), ההעמק שאלה (שאלתא מב ס"ק י)¹⁶³, הספרי דבי רב (פרשת ראה בד"ה ומש"כ פן תדרוש), הבני בנים (ח"ב ריש סימן ל), האגרו"מ (חאו"ח ח"א סימן א, וחיו"ד ח"ב סימן נג), הדרכי תשובה (סימן קעח ס"ק ה וס"ק אז) בשם הרב יצחק אלחנן (וכ"כ בשמו בחוברת תורה מציון, שנה ה חוברת ב סימן יח אות א), המשנ"ה (ח"ד סימן קטו, וחלק יח סימן ה), השיח נחום (סימן קח), הספר חוקות עולם (פ"א סעיף יג) והספר ובחקותיהם לא תלכו (סימן ה).

והנה הב"ח (סימן קעח בד"ה וכ"כ הרמב"ם) כתב: "נר' דאותן הדברים המפורשים בדברי חכמים וכו' אע"פ שאין הגוים נוהגין עכשיו בהם במקצת מקומות אסור לישראל לנהוג בהם דכיון שכבר היה קבוע חוק זה לשם תורה שלהן נראה כמודה להם ולתורתם".

ויש להסתפק בדבריו בתרתי:

א. אם כוונתו לאסור בגלל שרק במקצת מקומות הפסיקו לנהוג את החוק, אך אם ברוב המקומות (וכש"כ אם בכל המקומות) החוק הופסק אזי דעתו יהיה שאין לאסור. או שמא אין הוא מחלק בין אם הפסיקו רוב הגוים או מיעוטן. ונחלקו בזה הבני בנים (שם) וס' ובחקותיהם לא תלכו (שם הע' ה).

ב. אם כוונתו לחלק בין חוקים הכתובים בגמ' ובתוספתא (שבהם לא מועיל אם הגוים הפסיקו לנהוג בהם) לבין שאר חוקים המתחדשים במהלך בדורות¹⁶⁴.

¹⁶³ ע"ש שכתב שלכן הגמ' קראה למצוה זו 'מצוה קלה', שכן היא קלה שיש היתר לאיסורו, והיינו במקרה שהגוים הפסיקו לנהוג את המנהג.

¹⁶⁴ שמצד אחד הוא כתב 'דאותן דברים המפורשים בדברי חכמים', משמע שדוקא מה שבגמ' ובתוספתא. אך בהמשך דבריו כתב שזה משום שהגוים נהגו בדבר לחוק קבוע וגמור, ולכא' זה שייך בכל מנהגיהם של הגוים.

ומ"מ איך שיהיה, נר' ברור שלהל' יש לפסוק שאין לאסור משום בחוקותיהם לא תלכו חוקים שהגוים כבר לא נוהגים בהם, אף אם הם היו חוקי ע"ז ואף אם הוזכרו בגמ'.

שהרי כן מפורש בהרבה ראשונים ובהרבה אחרונים, וכפי שהובא למעלה. ולא מצאנו מי שיחלוק על זה במפורש¹⁶⁵, ובפרט שכן הסברא נותנת.

ויש להדגיש, שאמנם מרוב המקורות שהבאנו¹⁶⁶ מוכח רק שאם הגוים עזבו מנהג מסויים לגמרי אזי פקע ממנו איסורו, אך אם רוב הגוים עזבוהו ומיעוטן עדיין נוהגים בו או במקרה שהגוים שבאותו מקום הפסיקו את המנהג אלא שיש גוים במקום אחר שעדיין נוהגים במנהג זה, הרי שאין מבואר מדבריהם אם גם בזה נאמר שפקע האיסור.

ומ"מ בנידון כזה כתב הקרן לדוד (שם): "וכבר כתבו הפוסקים דלאו זה משתנה בכל מקום ובכל זמן לפי המקום ולפי הזמן לפי מה שרגילין העכו"ם לעשות בעת ההיא וכו'".

הרי שבכל מנהג יש לבדוק האם הגוים שבאותו המקום ובאותו הזמן נוהגים בו, ורק אם כן יש לאוסרו, ומבואר שלא מתחשבים בגוים שבמקום אחר. וכן משמע שהולכים לפי מרבית הגוים, ואין לחוש למנהגן של מיעוט הגוים.

וכ"כ הספרי דבי רב (שם): "ולענ"ד פשוט וכו' דלא שייך זה (האיסור) אלא באותו מקום שהגוים שם נוהגין כן, אבל חוץ מאותו מלכות לא שייך לאסור, הואיל והגוים שבאותו מקום אין להם חוק זה וכו'".

וכ"נ מהאגרו"מ (חאו"ה שם), שכתב: "שדבר זה (איסור חוקות הגוים) תלוי לפי המקומות וכו'". וכלשון המנ"ח (שם): "וגם מצד הסברא נ"ל דזה תלוי בכל מדינה ומדינה וכו'". וכן משמע מלשון הט"ז (יו"ד סימן קעח ס"ק

¹⁶⁵ ובדעת הב"ח יש מח' וספק בדעתו. ואף אם דעתו להחמיר, מ"מ להל' יש ללכת אחר שאר הראשונים והאחרונים.

¹⁶⁶ תשובת הגאונים, או"ז, ראבי"ה, רדב"ז, באר שבע, שיירי קרבן, העמק שאלה ודרכי תשובה.

(א): "והכלל הוא שיש לישראל להיבדל מהם מה לי בכך כי המדינות חלוקות במנהגם בזה".

והגדיל לכתוב הבית שערים (שם): "ואולי אפשר דלא שייך ובחוקותיהם רק אם כל הגוים עכ"פ במדינה זו נוהגין בנימוס זה וכו'".

א"כ מפורש מהפוסקים האחרונים שכתבנו שאם באותה המדינה אין מנהג הגוים באותו מנהג הרי שהוא מותר באותו מקום, אע"פ שזה מנהג עכו"ם במקום אחר.

אלא שיש להסתפק בימינו היות והתחבורה בין המדינות היא מאוד קלה ומהירה, ויש שיירות גדולות וקבועות בין המדינות (הרבה נוסעים בטיסות מידי יום). וכן היות ויש מידע רב בכל מדינה על מנהגי מדינה אחרת¹⁶⁷. א"כ שמא יש לומר שאף אם באותה המדינה רובם אינם נוהגים את אותו מנהג עכו"ם, מ"מ היות ואם אדם יעשה את המנהג יסברו שמא משום ע"ז של הגוים הוא נוהג כן, שהרי הקשר והידע בין המדינות מאוד נפוץ, וצל"ע בזה כי לא מצאתי התייחסות לזה.

ומ"מ לעד"ן שאם גם רוב תושבי המדינה אין נוהגים באותו מנהג, ואף שאר המקומות שנוהגים במנהג הם מיעוט, הרי שיש לומר שאין לאסור באותה המדינה שרק מיעוט תושביה נוהגים, שממה נפשך הרוב אין נוהגים כן.

¹⁶⁷ ע"י התקשורת, עיתונות, ספרים, אינטרנט ושאר דרכי תקשורת.

סימן ו – חוקות הגוים בחוקים שהם בשב ואל תעשה

יש לדון אם שייך בחוקים של הגוים שהם בשב ואל תעשה איסור בחוקותיהם לא תלכו.

לכא' היה נ"ל שמפשט הפסוקים עולה שיש איסור אף בשב ואל תעשה, שכן כתוב בתורה (ויקרא פ"ה): "כמעשה ארץ מצרים וכו' לא תעשו וכו' ובחוקותיהם לא תלכו, את משפטי תעשו ואת חוקותי תשמרו ללכת בהם וגו'".

דהיינו אין לעשות כמעשה המצריים ואין לילך אחר חוקיהם, אלא יש לעשות את משפטי השם יתברך וללכת אחר חוקיו. וכשם שחוקי התורה הם אף בשב ואל תעשה, כך גם החוקים של הגוים שמהם יש לנו להישמר הם אף בשב ואל תעשה.

ואכן ניתן לראות בתוספתא דשבת (פרקים ז – ח) שחז"ל מנו דברים האסורים משום דרכי האמורי, והרבה מהם בשב ואל תעשה. דאמרי' שם: "האו' אל תשב על המחרשה שלא תיכבד עלינו מלאכה וכו' האו' אל תפשל ירך לאחור וכו' האו' אל תעבור בינותינו שלא תיפסק אהבתינו ה"ז מדרכי האמורי וכו'". ויש שם עוד דוגמאות כעין זה.

ולכא' פשוט שאין האיסור באמירה עצמה, אלא האיסור בהימנעות מלעשות מה שאמר. א"כ מתבאר שאף בשב ואל תעשה יש איסור בחוקותיהם לא תלכו, וכע"ז כתב להוכיח בס' הזכרון (לר' שלמה קאלוש, סימן ס).

וכן בטור (יו"ד סימן קעט אותיות ג – ד) כתב שאסור לומר "אל תתחיל לגבות ממני שחרית הוא מוצא" ש הוא וכו' שאינו רוצה שיהיה תחילת עסקו בנתינת דבר מתחת ידו". והרי זה בשב ואל תעשה, ואעפ"כ הוא אסור.

ואף הב"י (שם, אות ב) כתב לתרץ למה אין איסור להימנע מנישואין שלא במילוי הלבנה או למה לא אסור להתחיל את הלימוד בישיבה בר"ח, ע"ש בתירוץ. ולכא' היה לו לכתוב מפני שזה בשב וא"ת. אלא ע"כ דס"ל שאף דברים שהם בשב ואל תעשה אסורים. וכ"כ לדייק הדעת תורה (או"ח תקנט, ג).

בב"מ בדף כז: אמרי' שאם השליח מצא את הגט קשור לכיס או לארנקי כשר, ואקשי' למה לא חיישי' שמא שליח השאיל את הכיס או הארנקי לאחר, ותירצו שכיס וארנקי לא משאילים אנשים משום דמסמני. ופרש"י (בד"ה דמסמני): "מנחשים ואומרים סימן לאדם שמשאיל כיסו שמוכר לו מזלו".

וכתבו התוס' (בד"ה כיס): "וא"ת והכתיב לא תנחשו, וי"ל וכו' כל דבר שיש בו משום רפואה וכו'". דהיינו אין איסור לא תנחשו בהימנעות מלהשאיל ארנק, משום הטעם שכתבו. ולכאן' ההימנעות מלהשאיל ארנק היא בשב ווא"ת, ואעפ"כ ס"ל לתוס' ששייך לאסור משום דרכי האמורי, וכ"כ לדייק הדעת תורה (שם) והמנחת אברהם (ח"ג עמ' קמח).

ברמב"ם (פי"א מהל' ע"ז) והטור (יו"ד קעח, א) כתבו בדיני חוקות הגוים: "ולא יגדל ציצית ראשו כמו ציצית ראשם", והפ"ה העיקרי לזה הוא שאסור לגדל שיער ארוך כדרכי הגוים¹⁶⁸. והרי גידול שיער זה בשב ווא"ת, א"כ מוכח גם מכאן שאף בשב ווא"ת שייך חוקות הגוים.

כתב הרמ"א (או"ח סימן תקפא, ס"ב): "ורבים נוהגין לאכול בערב ר"ה קודם עלות השחר משום חוקות העמים הנוהגים להתענות בערב חגיהם".

והרי תענית היא בשב ווא"ת, וממילא שעולה שאף בשב ווא"ת שייך לאסור משום חוקות הגוים. וכ"כ לדייק הדעת תורה (שם) והשערי בנימין (יו"ד ח"ב סימן קעח אות ב).

ונר' שבאמת הדבר מוכרח מסברא, שכן היות ואיסור חוקות הגוים הוא רק בדברים שאין בהם טעם, ומשום שהעושה כן נראה כמי שמתדמה לגוים, א"כ אף אם אדם נמנע מדבר ללא טעם, ובכך הוא נראה כמתדמה לגוים, לכאן' יש לאסור משום שנראה כמתדמה להם.

אמנם כתב בס' כרך של רומי (סימן א, דף ה.): "כבר נודע מנהג הנוצרים שג' ימים קודם חגם וכו' שלא להשמיע שום קול פעמונים וכו' וא"כ בהכרח שגם כלי שעתנו ישב בדד וידום וכו'. הנה טרם כל צריך שתדע כי

¹⁶⁸ כמו שפירשו הב"ח, הש"ך, הט"ז ושאר האחרונים, וכ"נ בהדיא מהרמב"ם, ודלא כפי' הב"י, שדחוק טובא.

שם עבודה או מודה לדתם לא יקרא כ"א בקום עשה ולא בשב וא"ת, והפוך כל הספרים מראשם לסופם ובפרט דיני עבודתנו הקדושה ומעולם לא תמצא עבודה בשב וא"ת וכו' דכל דהוי בשב וא"ת אינו נראה שעובר אותה עבירה וכו'".

הרי שהוא סובר שאיסור בחוקותיהם לא תלכו שייך רק בקום עשה, ולא בשב וא"ת. וכ"כ החוות יאיר (סו"ס רלד), השאלת יעב"ץ (ח"ב סימן טו, דף טו:), הקהלת יעקב (לר' יעקב אלגאזי, לשון חכמים סוף אות ד) והבית יהודה (לר' יהודה עייאש, או"ח סימן ח).

ולתרץ את מה שכתבנו לדייק מהרמ"א (על אכילה בערב ר"ה), כתב הבית יהודה: "דכל שאינו נעשה בידים לא מיחזי מניעתו דמשום חוקה הוא וכו' משא"כ בתענית גמור ערב יו"ט אם נשב ולא נאכל כל היום וכו' חשיב בקום עשה וכו'".

דהיינו מכיון שלהיות בתענית זה ניכר, וזה נגד הרגלו של האדם לכך זה נחשב כקום עשה.

אולם תירוצו זה לא יועיל לשאר הקושיות שהקשנו לעיל, שכן אי ישיבה על המחרישה, ההימנעות מלישא אישה בתאריך מסוים, מלהשאיל ארנק, מלהסתפר ושאר הדברים שכתבנו לעיל הרי שהם דברים שאינם ניכרים וא"א לומר שהם נחשבים כקום עשה.

אלא שקשה לומר שכל הפוסקים שכתבנו למעלה יטעו בדברים כה מפורשים שכתבנו למעלה, הלכך נראה שהם יסברו שרק אם ההימנעות מהעשיה היא בגלל חוקות הגוים יש לאסור, אך אם ניתן לתלות את ההימנעות בדבר אחר מותר. וזאת בשונה מדברים שבקום עשה שאף אם ניתן לתלות בדבר אחר יש לאסור.

ואולי זוהי כוונת התוספתא, שלגבי אל תעבור בינותינו, כתוב בתוספתא: "ואם מפני הכבוד מותר". ואין טעם ההיתר משום שיש בזה טעם, שהרי בדבר שיש טעם מותר לעשות בכל אופן, ולא אכפת לנו בכוונת העושה, אלא הטעם מפני שבשב ואל תעשה אם לא מוכח שכוונתו להידמות אין איסור.

וכמדומני שזוהי כוונת הדעת תורה (שם) שכתב שאם עושה בשקט ולא או' שלא רוצה להידמות אין איסור במניעתו, ע"ש. וכע"ז כתב המנחת אברהם, ע"ש היטב.

וכך ניתן לתרץ את כל מה שכתבנו למעלה, שבאמת אף בשב וא"ת שייך איסור חוקות הגוים, אמנם אם האדם שנימנע מאיזה דבר לא אומר או מראה שהוא נמנע משום חוקות הגוים הרי שאין איסור בהימנעו, שכן אין כאן לא מעשה ולא מחשבה לאיסור. וכע"ז כתב בס' בחקותיהם לא תלכו (סימן ז) שאין כוונת הבית יהודה לחלק בין אם עושה מעשה או לא, אלא כוונתו לחלק אם ניכר מעשייתו שעושה מפני חוק הגוים או לא.

ודבר זה נלענ"ד מוכרח לומר כן להשוות את דעת הפוסקים הנ"ל עם כל המקורות שהבאנו, ואף אם אין כוונת איזה פוסק כן, מ"מ כך יש לפסוק לדינא וכדברי התוספתא, הראשונים ופשט דברי האחרונים.

א"כ להל' יש לפסוק שבחוקים שהם בשב וא"ת אין לאוסרם אא"כ העושה אותם אומר שכוונתו מפני החוק או שניכר מתוך מעשיו שעושה לחוק. אך אם אינו ניכר שעושה לחוק, יש להתיר. ואילו בחוקים שבקום עשה יש לאסור אף אם אינו אומר או מראה שעושה זאת מפני חוקם.

סימן ז – החשש לחשד בממונות או באיסורים

שנינו במסכת שקלים (פ"ג, מ"ב): "אין התורם נכנס לא בפרגוד חפות ולא במנעל וכו' שמא יעני ויאמרו מעוון הלשכה העני או שמא יעשיר ויאמרו מתרומת הלשכה העשיר שאדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שהוא צריך לצאת ידי המקום שנ' והייתם נקיים מה' ומישראל וכו'".

הרי שלומדים מהפס' והייתם נקיים מה' ומישראל שצריך לצאת ידי חובת הבריות שלא יחשדוהו, ולכן לא היו נכנסים לתרום באופן שיוכל התורם לקחת ממצות הלשכה, כדי שלא יחשדוהו בזה.

והנה הפס' והייתם נקיים וגו' מופיע בתורה לגבי בני גד ובני ראובן, ככתוב (במדבר פל"ב): "ויאמר אליהם משה אם תעשון את הדבר הזה וכו' ועבר לכם כל חלוץ וכו' ונכבשה הארץ לפני ה' ואחר תשבו והייתם נקיים מה' ומישראל וגו'".

ולכאן כוונת הפס' שמשא א"ל שאם הם יכבשו את הארץ אזי הם יהיו נקיים מציווי ה', וכן מחובתם כלפי ישראל. והרי מדובר שהארץ שייכת לכל ישראל עד החלוקה ומוטל עליהם חובה אישית וממונית להשתתף בכיבוש הארץ. וממילא נמצא שפשטו של הפס' לא מדבר על לנקות עצמו מחשד, אלא על חובה ממונית גמורה.

ואכן הירו' (שם בסוף הל' ב) דן מאיזה פס' הכי מבורר שצריך לצאת ידי הבריות, והביאו בין היתר את הפס' (יהושע כב, כב): "אל אלהים ה' וכו' הוא יודע וישראל הוא ידע אם במרד ואם במעל בה' וגו'".

והרי פשט כוונת הכתוב הוא¹⁶⁹ שבני גד ובני ראובן אומרים שה' יודע את כוונתם, ושהם כנים, וכן עמ"י ידע שכוונתם כנה וטובה.

והרי אף מדובר שהם אומרים שאין הם מתכוונים להפר את ההתחייבות שהם חייבים מהדין, ולא מדובר שהם אמרו רק בשביל שלא יהיה חשד.

¹⁶⁹ וכפי שביארו אותו בתרגום יונתן, ברד"ק ובמצו"ד.

והפס' השלישי שהביא הירו' הוא ממשלי (פ"ג): "ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם". ואכן אפשר להבין שכוונת הפס' ללמד שיש למצוא חן בעיני הבריות, ובוודאי שלא לגרום שיחשדוהו.

ומסקנת הירו' שהפס' והייתם נקיים הוא המקור המחזור מכולם.

א"כ נר' מכאן שמעיקר הדין אין מהתורה חיוב להוציא עצמו מחשד, אלא שחז"ל אמרו שיש להוציא עצמו מחשד והסמיכו זאת לפס' והייתם נקיים.

עוד נר' שדווקא בענייני בנ"א לחבירו הלימוד להוציא מחשד נאמר, וכמו התנאי של בני גד וראובן וכמו המשנה בשקלים הנ"ל שמדברת בענייני בן אדם לחבירו (חשד גזל).

ואכן ניתן לראות כמה דוגמאות שחוששים לחשד בעניינים ממוניים, עי' במדרש שה"ש רבה (פ"ג בד"ה ר' יוחנן).

ובשבת בדף כג. שאלה הגמ' לגבי הצורך להדליק נרות חנוכה משום חשד "ומנא תימרא דחיישי' לחשדה".

וכתב התוס' רא"ש (בד"ה ומנא): "שחושדים אותו שלא קיים המצוה, אבל חשד ממון אשכחן טובא וכו'".

ונר' שכוונתו, שלגבי חשד בענייני ממון מצאנו בהרבה מקומות שחוששים לזה, אך כאן זה חשד בעניין איסור, ולכן הגמ' תמהה מניין לנו שחוששים לחשד בענייני איסור.

ויש להסתפק אם הקמ"ל הוא שיש לחוש לחשד גם באי קיום מצווה או שמא הקמ"ל שאע"פ שחשד שייך מעיקר הדין רק בענייני ממונות, מ"מ יש להקפיד גם על חשד לאי קיום מצוה שלא מעיקר הדין.

ובחי' המהרי"ט (שם בסוד"ה כל) כתב: "אבל הכא דאיכא חסרון כיס שאינו עושה שום שינוי צריך הוא להוציא עצמו מידי חשד דומיא דפאה דמיית, וכדא"ר שמעון גופיה בספרי גבי שמן הדלקת המנורה דכתיב ואתה תצוה אין ציווי בכל מקום אלא בדבר שיש בו חסרון כיס".

א"כ לדברי המהרי"ט אפשר שיש כאן מעין הרחבה לדין והייתם נקיים, שעל פניו היינו אומרים שזה שייך רק כשיחשדו את האדם שלוקח ממון

מאחר, וקמ"ל כאן שאף בענייני ממון של מצוות יש דין חשד זה. אך בענייני איסור בלבד ללא עניין ממוני שמא לא יהיה דין זה.

במסכת כלה (פ"ה) אמרי': "ר"מ או' כל העוסק בתורה וכו' נקרא אהוב אוהב את הבריות וכו' ואמרי' (שם בסוף דף כה.) את המקום, מלמד שצריך לצאת ידי חובת הבריות כדרך שיוצא ידי שמים והייתם נקיים מה' ומישראל".

וכתב הלחם שערים (שם): "שבדבר שבממון צריך להיזהר יותר לצאת ידי שמיים שעל זה נאמר פס' והייתם נקיים מה' ומישראל, ובדברים שהם רק בן אדם למקום העיקר לצאת מידי מקום וגם צריך לצאת בהם מידי אדם".

במשנת רבי אליעזר (פרשה שביעית, דף ל:): אמרי': "גבורתו (של דוד המלך) היה לצאת ידי הבריות כדרך שיוצא ידי המקום, אימתי במעשה אבנר שנאמר וכו' ויקונן המלך על אבנר, ולא עוד אלא ששיבחו וכו' וכל כך למה כדי לצאת ידי הבריות כדרך שיוצא ידי המקום וכו'".

ואמרי' שם (בדף לא.): "וכן הוא או' וישק יעקב לרחל וישא את קולו ויבך, ולמה בכה ראה אנשים מלחשים אלו עם אלו ואומרים וכי בא זה לחדש עלינו דבר של ערוה, מיד בכה, להודיע שאינה נשיקה של תפלות אלא של קריבות".

גם שני דברים אלו הם של בן אדם לחבירו. אלא שיש לשים לב להמשך המדרש: "וכן הוא או' ותען חנה ותאמר לא אדוני, צריכה להודיע לצאת ידי עלי".

ולכא' יש להוכיח מכאן שאף לא בענייני בין אדם לחבירו צריך להוציא עצמו מחשד. אך מהגמ' בברכות (לא.) ניתן להפריך ראיה זו¹⁷⁰.

¹⁷⁰ שמבואר שמה שקודם עלי חשד בה ושאל אותה על זה, ורק אחרי כן היא אמרה לו שאינה שיכורה. ואפשר שאילו מלכתחילה לא היה חושדה היא לא היתה דואגת לומר לו כן להסיר עצמה מכלל חשד.

א"כ מתבאר מהמקורות דלעיל שעיקר דין והייתם נקיים הוא בענייני בן אדם לחבירו, אלא שמ"מ ניתן ללמוד שאף בענייני בן אדם למקום יש להסיר עצמו מחשד שלא יקיים המצוה, וכדלקמן.

הרמב"ם (עה"ת, במדבר לב, כב) כתב: "והייתם נקיים, שצריך האדם להשמר מבני אדם מעבירות כדרך נשמר במה שבינו לבין בוראו כמו שאמר יתעלה והייתם נקיים מה' ומישראל".

וכן מתבאר מדברי הרמב"ם במאמר קידוש השם (עמ' יג), המאירי (משיב נפש מ"א, פ"ד), ס' המנוחה (פ"ה, ס"ו בד"ה ואין), תלמידי ר' יונה (ע"ז מג; בד"ה טבעת, ע"ש), היראים (סימן ער), ר' מתניה היצהרי (פי' למסכת אבות, פ"ו, מ"א בד"ה הרביעי), כללי המצוות לר' יוסף גיקיטיליא (ערך פרהסיא אות ג) המהר"י ברונא (סימן קלב) ועוד.

הלכך נר' לדינא, שאדם צריך להיזהר להוציא עצמו מחשד הבריות, בין בחשד בעניינים ממוניים בין בשאר עניינים שבין אדם לחבירו ואף בענייני בן אדם למקום יש לדאוג שלא יחשדוהו שלא קיים המצוה ואפי' במצוות מדרבנן¹⁷¹.

ומ"מ נר' שאין החיוב להוציא עצמו מחשד על קיום המצוה חיוב גמור, אלא זוהי מעלה והנהגה הראויה. שהרי כפי שהתבאר עיקר הפס' של והייתם נקיים כלל לא עסק בענייני חשד, אלא שמ"מ יש רמז שיש לאדם להסיר עצמו מחשד הבריות בעניינים שבין אדם לבריות. ואע"פ שהראשונים הרחיבו דין זה אף על עניינים ממוניים, מ"מ נר' שזהו רק למעלה בעלמא והידור, אך אין כאן חיוב גמור. וכן ניתן לדקדק מלשונותיהם של חלק מהראשונים שצוינו למעלה¹⁷².

ואכן מסתבר שאם זה היה חיוב גמור, היה לחז"ל לומר כן במפורש, ולא רק לכתוב לשונות כמו (מסכת כלה, שם): "זוכר לדברים הרבה וכו' מלמד

¹⁷¹ שהרי בגמ' (שבת כג.) אמרו כן לגבי נרות חנוכה.

¹⁷² למשל זה לשונו של המהר"י מברונא: "דאפי' דבר שהיתר גמור הוא, מ"מ לכתחילה לא יעשה וכו'", ואם היה איסור בדבר היאך כתב שרק לכתחילה אין לעשותו.

שצריך אדם לצאת ידי הבריות וכו'". שאין מלשונות אלו במשמע שזה איסור גמור.

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

סימן ח – החשש לחשד הוא לגברא או למעשה

יש לעיין האם הדין שאין לאדם להביא עצמו לחשד הוא דווקא כשהאדם עושה מעשה שניתן לפרש את המעשה כמעשה בעייתי או שמא שייך חשד גם אם לא יחשדוהו על מעשה מסויים שעשה אותו באיסור, אלא שיחשדו באופן כללי האדם הוא אדם שעובר עבירות.

והנה מהדוגמאות של מסכת שקלים¹⁷³, וכן מהנהגותיהם של בית אבטינס ובית גרמו¹⁷⁴, וכן מהדוגמאות של משנת רבי אליעזר (הובאו לעיל בסימן ז) מדובר שהחשד הוא שיפרשו את המעשה שעשה כמעשה בעייתי. ואכן בתנאי בני גד ובני ראובן בוודאי שאין החשש שעמ"י יחשוד לשבטים אלו לעוברי עבירה, אלא הנקיות שמדובר שמה הוא שלא יחשבו שהם לא נלחמים עם עמ"י.

במסכת ע"ז בדף מג: לגבי הא דאמר' שאין להניח טבעת שחותמה בולט, כתבו תלמידי רבינו יונה (בד"ה טבעת): "וא"ת ולמה אסור להניחה, והלוא אין האיסור תלוי אלא בעשייתה וכו' תירץ רש"י ז"ל לפי שיש לחושדו שהוא עובד אותה תורה והייתם נקיים מה' ומישראל. אי נמי שחושדין אותו שהוא עשאה".

הרי שהחשד הוא במעשה עצמו, אך אין הוא כתב שהחשש בהנחת הטבעת של הע"ז הוא שיחשדוהו לעובד ע"ז. וכע"ז יש לדקדק מדברי הראים (סימן ער).

ואף לגבי הדין לא להתפלל בחורבה משום חשד (ברכות ג.), ביאר רש"י (בד"ה משום חשד), נימוקי יוסף (בד"ה חדש), רבינו יהונתן מלונגיל (בד"ה ושמר), רבינו מנוח (ס' המנוחה פ"ה, ס"ו בד"ה ואין) ורשב"ץ (שם בד"ה ת"ר) שיחשדוהו שנכנס לחורבה ועשה שמה עבירה. אך ראשונים אלו לא פירשו שיחשדוהו שהוא אדם שדרכו לעשות עבירות.

¹⁷³ שעשו הגבלות על הנכנסים לתרום כדי שלא יחשדום שגנבו מהלשכה.

¹⁷⁴ כמובא בשה"ש רבה (פ"ג בד"ה ר' יוחנן) שהצאצאים של בית אבטינס לא היו יוצאים בבשמים (אף הנשים היו מקפידות על זה) שמא יחשדום שנהנו מהקטורת, וצאצאי בית גרמו לא היו יוצאים עם פת נקייה שלא יחשבו שנטלו מלחם הפנים.

וכ"נ מלשון ר' מתניה היצהרי (שם): "מלמד שצריך אדם לצאת ידי הבריות וכו' שנאמר והייתם נקיים וכו' ואין ספק כי מי שעושה דבר אע"פ שעושהו לכוונה טובה ולשם שמים אם יחשדוהו האנשים לכוונה רעה וכו'".

משמע שכוונתו שיחשדוהו שהפעולה עצמה שעושה אותה היא פעולת איסור, אך אין שייך חשד לגברא שיחשדו שזה אדם שעובר עבירות.

ויש ליתן רמז לזה מלשון המסכת כלה (שם): "מלמד שאדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שיוצא ידי המקום". והרי כלפי המקום יש חובת עשיית המצוות, אך אין איסור להיראות כעובר עבירה כלפי קוב"ה (שהקב"ה יודע האמת), וממילא כלפי בנ"א גם החובה תהיה לצאת ידי חובת המצוות (שיחשבו שעשה המצווה), אך לא לצאת ידי חובה שיחשבו שאינו איש עובר עבירות.

בחולין בדף קי. כתב המאירי (בד"ה טלית): "טלית שאולה מן התורה פטורה מן הציצית לעולם וכו' ומדברי סופרים לחייבה בציצית אחר שלושים יום מפני שכל הרואה אותו שלובשה שלושים יום סבור שהיא שלו שאין דרך להשאיל ליותר משלושים יום ויביא עצמו בכך לידי חשד".

דהיינו החשד הוא שלא יחשדו שהטלית שהוא לובש כעת היא שייכת לו והוא לא מקיים כעת מצוות ציצית, אך אין משום חשד שיחשבו על האדם שהוא אדם שהוא אדם המזלזל בצוות באופן כללי.

ואכן אם האדם לא נמצא בביתו בחנוכה אין הוא מחויב למנות שליח שידליק בחצירו שמא יחשדו שהבעלים לא מקיימים המצווה, אלא החשד שייך רק כשהבעלים נמצאים בבית, ואעפ"כ לא מדליקים ואז יחשדו בהם שכעת הם לא עושים את חובתם.

א"כ נר' שעיקר החשש לחשד הוא כשיחשבוהו כעת לעושה עבירה או שכעת הוא לא מקיים מצווה. אולם אין משום חשד אם במה שעושה כעת לא יחשבו שהוא עושה עבירה, אלא שיחשבו בכללי שהוא אדם שלא מקיים מצוות.

ויש להוסיף שלתלמיד חכם יש להקפיד יותר משאר אדם, כמבואר במאמר קידוש השם לרמב"ם (עמ' יג) ובמשיבת נפש למאירי (מ"א, פ"ד).

סימן ט – בל יחל במנהגים מהתורה או מדרבנן

מנהג הוא כנדר מדרבנן

אמרי' בנדרים (טו.) ומי איכא בל יחל מדרבנן? אין והתניא דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם שנאמר לא יחל דברו.

ובביאור הגמ' נר' מרש"י (בד"ה אי), תוס' (בד"ה רבינא) ור"ן (בד"ה רבינא) שהתירוץ שאכן שייך בל יחל שאסור רק מדרבנן, והיינו דברים המותרים ואחרים נהגו איסור.

וכ"כ הרמב"ם (פיהמ"ש, ריש פ"ב נדרים): "ואלו הדברים הם דברים שאין בהם ממש ולא יתחייב בהם שום דבר מדאו', אבל מדרבנן אסור ולכך אמר ה"ז בבל יחל דברו לפי שהוא מדרבנן שאמרו דברים שאמרו דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור אי אתה רשאי לנהוג בהם היתר כדי לבטלן משום שנאמר לא יחל דברו (הנוסח הזה הוא מהגמ' בנדרים פא:), וקצת שונה מהנוסח שבדף טו.) כו".

וכן מתבאר ממהר"ם מרוטנבורג (סימן עד), מהרא"ש (נדרים פא: בד"ה דברים המותרים), תלמידי ר"פ (נדרים טו. בד"ה אי ובד"ה בזמן), וכ"נ מלשון המאירי (נדרים פא: בד"ה דברים)¹⁷⁵.

ואף הטור (יו"ד סימן ריד): "דברים המותרים ואחרים יודעים שהם מותרים ונוהגים בהם איסור הוי כאילו קיבלום עליהם בנדר ואסור להתירם להם כו".

ודייק מכאן הב"ח (בד"ה דברים): "דליכא איסורא דאו' אלא איכא משום בל יחל מדרבנן, וזהו שכתב רבינו הוי כאילו קיבלום עליהם בנדר כלו' אבל נדר גמור מדאו' לא הוי וכו'".

השו"ע (שם) נקט כלשון הטור, ודייק מזה הברכי יוסף (שירי ברכה, שם ס"ק א): "הא דקי"ל דברים המותרים וכו' יש לחקור אם הוא מדאו' או

¹⁷⁵ שכתב: "הרי הם כעין מי שקבלה בנדר".

מדרבנן, ונר' דבר פשוט שאינו אלא מדרבנן, והכי דייק לשון השו"ע שכתב דברים וכו' ונהגו בהם איסור הוי כאילו קיבלו עליהם נדר וכו' ועוד קי"ל בנדרים עד שיוציא בשפתיו וכו' ונפ"מ לעניין ספיקא אם הוא מנהג או לאו יש להקל דקי"ל ספיקא דרבנן לקולא כו". והוא כתב זאת בשם הרב שלמה עמאר (שהיה אב"ד במרוקו).

הרב חיים פלאג'י (נשמת כל חי, חיו"ד סימן מו, מדף עג:) חקר אם דין מנהג הוא מהתורה או מדרבנן, וכתב שמהרמב"ם, רש"י, תוס', ר"ן, רע"ב, מאירי ועוד אחרונים מתבאר שזה מדרבנן.

וכן בספר ארעא דישראל (לרב ישראל אליהו, מערכת ד אות י) ג"כ חקר בזה, והעלה שזה מדרבנן (ושכן מבואר ברא"ש בנדרים פא:).

וז"ל הבית יהודה (ספר בני יהודה, ח"ב סימן צז, דף קסח:): "נשאלתי בא' שנהג וכו' ובקש התרה וכו'. נר' דאעיקרא דדינא אינו נקרא נדר מן התורה עד שיוציאנו מפיו וכו' אבל במנהג בעלמא בלא דיבור אינו חשוב נדר, ומיהו מדרבנן מיהא אסור כדאיתא בפ"ק דנדרים דף טו וכו'".

ובשו"ת כפי אהרן (לרב אהרן עזריאל, ח"א חיו"ד סימן א מסוף דף כח:) כתב: "דלו יהא ספק אחד מ"מ הוא מותר בהתרה משום דהוי בל יחל דרבנן וגו' והוי פלוגתא דרבוואתא נלך לקולא אפי' בספק אחד עכ"ד נקטי' מכל דברי הרבנים הנ"ל דכיון דהוי מידי דרבנן אזלי' בספקן לקולא וכו'".

וכן בשו"ת נאמן שמואל (לרב שמואל מודיליאנו, סימן כט, דף כח:) כתב שבספק במנהג אומרים ספק דרבנן לקולא. וכ"כ בשו"ת משפט צדק (לרב מאיר מלמד, ח"ב סימן מז, דף צו: בד"ה ועוד יראה), וכן פסק הערך השלחן (יו"ד, סימן ריד ס"א).

והשדי חמד (כרך א, מערכת ד, אות מג) הביא את החיד"א, הרב פלאג'י, מהרשד"ם והנאמן שמואל שכתבו שהמנהגים הם מדרבנן, ותמה על הזרע אמת והפרי תואר שנביא בהמשך.

ועי' בשו"ת מעט מים (לרב אברהם בן נחמן, סימן טוב, דף לד) שהאריך בזה שמבואר בגמ' בנדרים הנ"ל שזה רק מדרבנן, ודלא כמי שכתב שזה דאו'. וכן המהרשד"ם (חיו"ד סימן מ) כתב שמהגמ' בנדרים הנ"ל ומרש"י שם מבואר שזה מדרבנן.

ובש"ת קול אליהו (לרב אליהו ישראל, ח"א חאו"ח סימן מה) כתב: "וכן בדין דהא דברים המותרים וכו' ומאי דקי"ל אי אתה רשאי להתירם בפניהם אינו אלא מדרבנן כמש"כ הרא"ש וכו' וספיקא דרבנן לקולא וכו'".

וכ"כ הלב שמח (הרב אברהם אליגרי, חיו"ד סימן ד, דף טו:): "והמנהג בל יחל מדרבנן הוא ואזלי ביה לקולא וכו'". וכ"כ בש"ת חיים של שלום (ח"ב סימן ע) והוסיף: "ומ"מ קיל הרבה מנודר מפורש וכו' וליכא משום בל יחל כ"א מדרבנן וכו'".

וכ"נ מהמטה אפרים (סימן תקפו, קצה המטה ס"ק ח) שזה בל יחל מדרבנן, ע"ש¹⁷⁶. וכ"פ בש"ת אחיעזר (סוף ח"ג, סימן פד) והשפת אמת (פסחים פג. בד"ה בגמ' אלא). וכ"פ הרב חיים עוזר (מובא בארזי הלבנון, עמוד קנט) כדברי החיד"א, וכ"כ בארחותיך למדני (ח"ו, חיו"ד סימן קמג): "וקבלת מנהג המקום היא מדרבנן כמבואר בב"ח ביו"ד סימן ריד וכו' ולכן בספק יש לאזיל לקולא". וכ"כ בהגהות מהרי"פ (לרב יוחנן פערשיל, על שו"ת מהר"י מינץ סימן ט) ובספר בצדק תשפוט (לרב צדוק אשכנזי, עמ' תסח).

וכ"נ מרב שלמה קלוגר (נדרי זריזין, סוף סימן ריד תשובה ט, דף ז): "ובפרט דחשש המנהג בזה אינו רק מדרבנן דהוי בל יחל רק מדרבנן ולכן במילתא דרבנן להקל שומעין כו'". וכ"כ בש"ת טוב טעם ודעת (ח"ב סימן קכד): "וא"כ כיון דדברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור אינו כ"א מדרבנן כמש"כ בנד' דף טו וא"כ הוי ספיקא דרבנן להקל וכו'".

וכתב בש"ת נחלת יואל זאב (ח"ב, חאה"ע סימן נט): "ולכא"ו היה מקום לומר לפ"ז לשיטת הרמב"ם דכל דרבנן הוי בכלל לא תסור והוי כדא"ו היינו דווקא בתקנה שתקנו חז"ל או בי"ד את הציבור לנהוג בתקנה זו, אבל מנהג אשר לא חייבו הציבור לעשות כן רק שאנשי מעשה הנהיגו בעצמם כן ומהם ראו שאר העם וגם הם הנהיגו במנהג זה, זה בוודאי לא הוי בכלל לא תסור וכו' והגם דהרמב"ם בפ"א מהלכות ממרים כתב דגם

¹⁷⁶ ומה שכתב בספר כל נדרי (עמ' תשיג הע' ט) שמדברי המטה אפרים (דיני קדיש יתום שער ג, באלף למטה ס"ק א, עמ' שמט) משמע שמנהג הוי בל יחל מהתורה, אינו מוכרח. שאפשר שכוונתו שאונן לא נפטר ממצוות לא תעשה מהתורה, וממילא מנהג שהוא לתא של לא תעשה מהתורה (למרות שהוא מדרבנן, מ"מ יש אסמכתא ללא תעשה מהתורה) ג"כ לא יפטר, ע"ש.

במנהג אית ביה לא תסור, היינו דוקא מנהג שתקנו הבי"ד לנהוג כן וכו". והביא ג"כ את רש"י הנ"ל שיש בל יחל מדרבנן במנהג.

וכ"כ הערוה"ש (יו"ד, סימן ריד ס"ה): "דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור אי אתה רשאי להתירן בפניהם משום שנ' בל יחל וכו' ואין זה מן התורה אלא מדרבנן כמבואר שם בגמ' (נדרים טו.) וכו".

וכן הכריע בעין יצחק (ח"ג, כללי המנהגים ס"א) שזה רק מדרבנן, וספיקו להקל, ובקובץ שם משמעון (לרב שמעון דרור, עמ' 292) הביא הרבה אחרונים שכתבו כן.

בדברי החתם סופר

והנה החת"ס (ח"ב, חיו"ד סימן קז) כתב: "כיון דיש דעה להחמיר כבר קבלו אבותינו עליהם כאותה דעה ואסור עלינו בני אשכנז מדינא ואין לו התרה וכו' וקרוב בעיני דהוי נדר דאו', אע"פ שמ"מ קיל ככל איסור דרבנן, היינו כך קבלו הנדר שיהיה אסור עלינו כקולא איסור דרבנן, אבל לעבור על זה עובר על נדר דאו' וכו' ומה שכתבתי שהקבלה הוא נדר דאו' אע"פ שלא אסר עצמו בלשון קונם, מ"מ כל שמקבל על עצמו לעשותו דבר מצוה הוה דאו' ונפקא מפיך זו צדקה כ"כ ר"ן נדרים ח ע"א וכו'".

דהיינו הוא לומד שמנהג הוא כנדר מהתורה מהר"ן בנדרים, שבגמ בדף ז. אמרו שצדקה הוקשה לקרבנות כדכתיב (דברים פרק כג) "אשר דיברת בפ"ך", בפ"ך זו צדקה. וכן דרשו בר"ה (בדף ו.).

ועל זה כתב הר"ן (נדרים ח. בד"ה עליו להשכים): "ותרתי קמ"ל חזא דבקבלה בעלמא לדבר מצוה מהניא, דמאי דאמר הכא לא הזכיר לא נדר ולא שבועה ואפ"ה בדיבורא בעלמא סגי דומיא דמאי דאמר' דקבלה בלחוד מהניא לצדקה כדכתיב בפ"ך זו צדקה וה"ה לכל דבר מצוה כו'".

אמנם כמה אחרונים התקשו בדבריו.

וז"ל העמק מהלכה (לרב יהושע בוימל, ח"ב סימן נב): "הן אמת דדברי החת"ס תמוהים לי דהרי בש"ס נדרים ט"ו וכו' הרי מפורש יוצא דנהגו בהן איסור לא אוי אלא בל יחל מדרבנן וכו' (והוכיח כן מתוס' והטור) ומדברי הר"ם שהביא החת"ס אין ראיה כלל, דהרי הר"ן מיירי שקיבל בפיו לעשות מצוה על זה שייך שפיר הדמיון לצדקה מקרא דבפ"ך זו צדקה,

והחילוק שבי נדבר מצוה לדבר הרשות הוא דבדבר הרשות בעי' לשון קונם וכו' אבל בדבר מצוה סגי בדיבורא לחוד, אבל במה שנהגו לעשות דבר דאין כאן אפי' דיבור לא נפיק מקרא דבפיך, ולא הוי רק איסור דרבנן. וראיה ברורה לחילוק זה מדברי הר"ם גופיה פסחים וכו' וז"ל שכל שנהגו איסור בדבר כעין נדר הוא וכו' לא הוי רק כעיון נדר". וע"ש עוד שהביא ב' ראיות לזה.

וכן בשו"ת דבר יהושע (לרב יהושע אהרנברג, ח"ב סימן לח אות ג) תמה על החת"ס, וז"ל: "ולא זכיתי להבין, חדא דלהדיא מבואר בנדרים דף טו וכו' (עוד הקשה): מהיכא תיתי לומר שמה שנהגו לפסוק כדעה המחמיר קבלו עליהם בקבלה גמורה אשר מעולם לא שמענו כזה, וכו' והלא לא אמרו בפיך זה צדקה אלא כשמקבל בפיו וי"א אפי' בלב ומהני קבלה זו גם כשלא אמר בלשון קונם לשון קבלה על עצמו בעי' וכו'". וע"ש שכתב עוד דקדוקים על דברי החת"ס.

ובדעת תורה (למהרש"ם, חיו"ד, סימן כג אות ה) כתב: "ותדע שהרי בכל דברים המותרים ואחרים נהגו בו איסור וכו' ומפורש דהוי רק בל יחל מדרבנן וכו' הגאון חת"ס וכו' כתב דהיכי דיש דעה להחמיר וקבלו אבותינו כאותה דעה קרוב בעיני דהוי נדר דאו' וכו' אבל לפענ"ד יש לדון דהא בר"ן פ"ק דתענית וכו' מפורש דקבלה בעלמא אינו נדר גמור וכ"ה ברא"ש וכו' וכן מוכח מדברי הרמב"ן וכו' ודוקא במקבל על עצמו לעשות מצוה של תורה ס"ל לר"ן דאיכא ביה משום בפיך זו צדקה וכו'".

ובהגהות מהרי"פ (שם) כתב: "מצאתי למרן החת"ס וכו' והטהו לבו הטהור צוק"ל לומר נגד דבר המפורש בפוסקים ודבר אי אפשר וכו'".

בשו"ת לבושי מרדכי (לרב מרדכי יהודה ווינקלר, תניינא, חיו"ד סימן קסז, דף קיט:.) הביא את החת"ס הנ"ל, וכתב: "ואני בער ולא אבין היאך נפרנס סוגיא ערוכה מסכת נדרים וכו' דהוא רק מטעם גזרה וכו' וצל"ע למצא ד"ק וכו'".

ובקובץ בית אהרן וישראל (גליון 1 שנה כ, מאמר של הרב דוד מרדכי גולדנברג, עמ' צד) כתב: "דברי החת"ס וכו' שכתב דכל מנהג וכו' הו"ל דין דאו' וכו' ותמה עליו טובא בשו"ת לבושי מרדכי וכו' ועוד קשה להבין בדברי החת"ס שדן שם בעניין מנהגי איסור, ובזה וודאי לא שייך לכאו' קבלה לדבר מצוה דלא הוי דומיא דצדקה וכו'". וע"ש עוד מש"כ.

ואף בשו"ת מהרי"ץ (לרב יוסף דושינסקי, ח"א, סימן פח) התקשה בדברי החת"ס, וע"ש מש"כ ליישב. וכן בספר הלכות צדקה (נכתב בעילום שם, סימן כד הע' ב) תמה על דברי החת"ס הללו.

אלא שיש עוד מעט אחרונים שאפשר להבין שדעתם כדעת החת"ס.

שהפמ"ג (או"ח, אשל אברהם ס"ק יא) כתב: "וצ"ע גם מנהג אי הוי נדר הוי ד"ת וכו'". הרי שנוטה לומר שזה מהתורה.

וכן מדברי הפרי תואר (סימן טל ס"ק לב, במהדורה החדשה עמודים רחצ – ש) יש משמעות שהבין שמנהג מחייב מהתורה, ע"ש באורך.

ואף משו"ת זרע אמת (ח"ב סימן יט, דף יז:) משמע כן, וז"ל: "קי"ל דדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור דינו כנדר וכו' וא"כ הדר הנ"ל איסורא דאו' וכו' ואפי' נימא דיחשב כאיסורא דרבנן בעלמא וכו'". נר' שנוטה שזה איסור מהתורה.

העיקר להלכה

אולם בוודאי שהעיקר להלכה שמנהג נחשב כדין דרבנן, ובספקו יש להקל. שכן כך מתבאר מהגמ' הנ"ל, וכ"ה דעת הרבה ראשונים ואחרונים, ומלבד החת"ס, שכבר הקשו עליו כמה קושיות, ואת ראיתו מהר"ן דחו, ומה עוד שהר"ן עצמו סובר שמנהג הוא רק מדרבנן, וזה ברור.

וע"ע בעין יצחק (שם אותיות א-ב, ט) ובספר כל נדרי (לרב יצחק שטסמן, פרק ע"ב ס"ה).

סימן י – מנהג שלא נהגוהו על דעת לעשותו לעולם

כתב המרדכי (פסחים סימן תרב): "נשאל לרבינו מאיר על מי שרגיל להתענות בכל שנה תענית לפני ר"ה וכו' ורוצה לחזור בו וכו' והשיב וז"ל שצריך שלושה שיתירו לו וראייתו מפ"ב דנדרים (התבאר לעיל סימן ט) וכו' וכגון שבשעה שהתחיל לנהוג דעתו היה לעולם לנהוג כן דומיא דאחרים נהגו בו איסור דהוי לעולם ואפי' בפעם אחת אם נהג צריך היתר כו", וכ"כ בהגהות מיימוניות (פי"ב מהלכות שבועות אות ג) ותלמידי ר"פ (נדרים טו. בד"ה אי אתה).

ובב"י (יו"ד ריש סימן ריד. ובאו"ח סו"ס תרכד) והדרכי משה (יו"ד שם) הביאו דברי המרדכי האלו, אלא שהב"י כתב שהסמ"ק ג"כ פסק כן. אולם יש לשים לב שבסמ"ק (סימן פא, עמ' ר) ובתשב"ץ (סימן תקסד) הביאו א עיקר פסקו של המהר"ם, אך ללא התוספת: "וכגון שבשעה שהתחיל לנהוג דעתו היה לעולם לנהוג כן".

ומ"מ השו"ע (יו"ד ריד, א) פסק כמו המהר"ם, וז"ל: "דברים המותרים והיודעים בהם שהם מותרים ונהגו בהם איסור הוי כאילו קיבלו עליהם בנדר וכו' אם בשעה שהתחיל לנהוג היה דעתו לנהוג כן לעולם ונהג כן אפי' פעם אחת צריך התרה וכו'".

וכתב בשו"ת המהרשד"ם (חיו"ד סימן מ): "וכן או' לי לבי שמה שנהגו עד עתה הקהלות כמנהג האונגארוש (בעניין נפיחה) אינו נקרא מנהג, לפי שכבר כתב מהר"ם וכו' מכאן נר' בעיני שבכל מקום שאנו אומרים מנהג צריך שבכוונת המכוון קבלו עליהם כן, ודעתם היה לנהוג כן לעולם, לא שנהגו כן במקרה או לסבת מה, באופן זה אינו נקרא מנהג

וכן הדברי ריבות (לרב יצחק אדרבי, סימן נב) הביא דברי המרדכי הנ"ל להל', וסיכם: "הרי שאם לא היה כוונתו לנהוג כן לעולם לא חשיב מנהג". וכ"פ המשא מלך (בחקירה ה - יא, עמ' רי), הכנסת הגדולה (חיו"ד, סימן טל ס"ק רפט), המחצית השקל (סו"ס קסא), שו"ת הרב עזריאל (סימן קב) והעין יצחק (שם, ס"ה). וכ"נ מדברי המשנ"ב (סימן רמט ס"ק כב), ע"ש.

וביאור המהרי"פ על המר"י מינץ (סימן ט, דף לט.) כתב: "וצריך לומר דלעניין נדר צריך החלטה ממש בדעתו לנהוג כן לעולם (ולפי) המבואר אינו הסכמה והחלטה ממש וכן פי' הב"ח ומג"א וכו' ודעתו לנהוג כן

הכוונה שאינה הסכמה גמורה ודעת חלוטה על שנים הבאים (הכוונה שאין דעה ברורה לנהוג כך גם בשנים העתידיות) אפי' נהג כן עתה וכו'".

בשו"ת אמרי יושר (לרב מאיר אריק, ח"ב סימן קלו) כתב: "ומשמע בשו"ע דגם בלי תנאי כל שלא היה בדעתו לנהוג כן לעולם לא בעי' התרה, והתנאי (שלא מקבל עליו המנהג בתורת נדר) הוא לרווחא דמילתא, וכו' ובאמת לא מצאתי דבר בפוסקים שיהיה הבדל בין פעם א' ל ג' פעמים. דמשמעות השו"ע משמע דוקא לנהוג כן לעולם נעשה נדר, ולא מחלק כלל בין פעם א' לג' פעמים וכו'", ע"ש מש"כ עוד בזה¹⁷⁷.

בשו"ת משפטי צדק (לרב שמואל גארמיזון, סימן עג) הביא את דברי המרדכי, אלא שכתב: "ונר' וכו' דסתמא נמי כל שלא התנה כן בשעה שהתחיל לנהוג פרישות מסתמא היה דעתו לנהוג כן לעולם וצריך התרה כו'".

א"כ עלה בידינו שמנהג הוא מחייב רק כאשר הנהיגו אותו על מנת שינהגוהו לעולם.

¹⁷⁷ הוא התקשה במה שאומרים בהתרת נדרים: "או איזו הנהגה טובה או איזה דבר טוב שנהגתי שלש פעמים ולא התניתי שיהא בלי נדר". והעירו בזה בשו"ת מהר"ם בן חביב (ח"א סימן ע), בשו"ת מנח"י (ח"ה, סימן לד אות ד) ובאהבת עולם (לרב דוד כודרי, נדרים ושבועות עמ' תעח), ע"ש. וכן עי' בספר כל נדרי (פרק עב הע' ה) שהביא כמה אחרונים שכתבו שאף בב' פעמים נחשב לרגיל בדבר. ועי' בריב"ש (סימן תעה) שלגבי מנהג בעניין ממוני כתב שבפעם או פעמיים אין זה נחשב למנהג, ואין נר' ליקח משמה ראייה לנידו"ד.

סימן יא – מוציא לעז על דורות ראשונים

שייך דווקא לגבי פסול בגיטין ודכוותיה

אמרי' בגיטין (ה): בר הדיא בעי לאתויי גיטא, אתא לקמיה דרבי אחי דהוה ממונה אגיטי א"ל צריך אתה לעמוד על כל אות ואות (שצריך לראות את כתיבת כל הגט). אתא לקמיה דר' אמי ור' אסי א"ל לא צריכת, וכי תימא אעביד לחומרא – נמצא אתה מוציא לעז על גיטין הראשונים (דהיינו מספיק לעמוד על שיטה א', וא"צ על כל הגט).

כתב המרדכי (גיטין סימן שטז): "פסק בספר התרומה דאין לזיין בגט אותיות של שעטנ"ז ג"ץ כמו שעושין בס"ת כי אין לשנות המנהג פן יוציאו לעז על גיטין הראשונים".

וכתב התרוה"ד (סימן רלב): "יראה דדברים הללו צריכים לימוד רב אימתי שייך לומר נמצאת אתה מוציא לעז ואימתי לא אמרי הכי, דהא ע"כ כלל הוא וכו' והיה נר' לחלק דכל היכא דמילתא דפשיטא הוא להתיר ובא א' להחמיר ולעשות זהירות יתירתא – כה"ג אמרי' לא תעביד דא"כ אתה מוציא לעז, אבל היכא דאיכא ספיקא וצדדים שמן הדין היה ראוי להחמיר מוטב יותר לעשות כדת וכתורה לגמרי וניחוש לגיטין לפנינו שלא יהא בהן ספק משניחוש ללעז גיטין הראשונים וכו' אפי' האמוראים החמירו שלא לצורך ולא חשו ללעז גיטין הראשונים וכו'".

ולגבי מש"כ המרדכי על שעטנ"ז ג"ץ, ביאר: "וכן אותיות דשעטנ"ז ג"ץ אם נחמיר לזיינם א"כ סוברים אנו דלא מיקרו אותיות בלא זיון, וא"כ כל גיטין הראשונים שלא זיינו אותם פסולים לגמרי היו כי לא היה כתב כלל וכו'".

ואף הפר"ח (או"ח, סימן תצו אות יב) כתב מעין זה: "ול"נ ליישב והוא קרוב למה שיישב הרב ז"ל (תרומה"ד) דהיכא דאיכא פלוגתא בדבר אע"פ שהיא סברא יחידאה טפי אית לן למיחש אולי יבוא שום ב"ד ויסברו כסברת אותו היחיד וכו' ואיכא לעז דידן. א"כ טפי אית לן לתקוני ולמיחש ללעז דילן מלמיחש ללעז דקמאי, אבל בההיא דפ"ק דגיטין הדבר היה ברור בעיני ר' אמי ור' אסי דלא היה צריך לעמוד על כל אות ואות ואיכא לעז דקמאי וליכא לעז דידהו שלא ימצא חולק בדבר וכו' (והביא עוד ראיות לזה)".

ובשו"ת הראנ"ח (מים עמוקים, ח"ג סימן יב) הביא דברי התרוה"ד, והוסיף: "אבל בשאר אסורים אפי' אתה מוציא לעז על דורות הראשונים לומר שאכלו דבר אסור מאי דהוה הוה וכו'".

ובספר כנסיה לשם שמים (לרב מנשה סתהון, דף ס:): "וכש"כ לפי מש"כ מהראנ"ח וכו' דוקא בדבר של אישות שאם אנחנו נחמיר בהם בשום ענין נמצינו מוציאין לעז על דורות הראשונים שנשאו שלא כדין ונמצאו לפ"ז כל הנולדים באותה משפחה והבאים מזרעם אשר אתנו עכשיו פגומים וכו' ונמצא הלעז ההוא בדבר ההווה עכשיו וכו'".

החקרי לב (חאו"ח, סימן צה, דף רד:): כתב: "דאי טעו בדין לכו"ע היתכן שנחוש ללעז ולהניחם בטעותם ויהיו בניו ממזרים גם לעתיד. ואי דעת הרב הוא דכיוון דבדיעבד יפה נהגו להכשיר ע"פ רבם אף אם טעו לכתחילה אי שייך לעז שבקי' להו בטעותם כיון דעכ"פ בדיעבד שפיר דמי, גם זה אינו, וכו' (משום שרק אם פוסלים בדיעבד יש חשש ללעז, ע"ש)".

וע"ע ביב"ע (ח"ה, בהוספות ומילואים על חאה"ע, סימן ה) שהעלה כן והביא עוד אחרונים שכתבו כן.

יש דעות שחוששים ללעז אף בשאר האיסורים

ומ"מ בספר עין יצחק (שם, בהערה יא, מעמ' תרנג) שהביא כמה מקומות שמצינו שחששו לסברת מוציא לעז.

שהאבקת רוכל (סימן רי) כתב: "ועוד דאיך נוציא לעז על אבותינו שאכלו טריפות ונבילות, וכדו' לזה כתב רי"ו בשם ספר האשכול וכמו החמירו רז"ל כדי שלא להוציא לעז על הראשונים אפי' בדבר ערוה כש"כ בדבר קל כזה וכו'".

והרמ"א (בתשובות סו"ס קיז) כתב: "והנה לא אוציא לעז על הראשונים שנהגו לברך על אתרוגים כזה (בעניין אתרוגים מורכבים) במקום הדחק, מ"מ לא שבקי' היתרא לברך על אלו שלא בדוחק גדול".

והלבו"ש (יו"ד, סימן קצח סעיף לא) כתב: "תמיהני מאוד מה שראיתי נוהגין במקצת קהילות שעושין מקווה נסרים למטה לעמוד עליהם בשעת טבילה, וכו' ויותר תמהתי פה ק"ק לובלין שעושין הקפים וכו' והיה נ"ל דשייך

למיגזר באלו משום גזירת מרחצאות של כלים וכו' ואפי' בדיעבד לא תעלה לה טבילה וכו' והיה נ"ל דלאו שפיר עבדי ואין טבילתן עולה להן ח"ו, וכמה פעמים הייתי מתבונן על זה ודאגתי עליו כי לא מלאני לבי לפסול אותה עליהם להיותה עיר ואם בישראל וכו' וכולם (כל החכמי העיר שמנאם) ראום ולא מיחו בידם וכו' כי בדבר כזה לא שייך לומר הניחו לי מקום להתגדר בו חלילה להם, דאדרבה ח"ו זה הוא דבר המוציא לעז על הראשונים לומר שהיו כולם בועלי נדות מדרבנן וכו', ע"ש באורך.

הרי שהרב יוסף קארו, הרמ"א והלבוש סוברים ששייך מוציא לעז על דורות ראשונים אם באים להחמיר בדבר שנהגו בעבר להקל בו. וע"ע בעין יצחק (שם) שהביא עוד אחרונים שרואים מהם כן.

אולם נר' שבאמת עיקר הדבר וההקפדה היא על גיטין ודכוותיה, וכמש"כ התרוה"ד והאחרונים לעיל, שיהיה השלכה לדורות שלנו (שזה עלול לגרום שיהיה בינינו ממזרים). דהיינו בעיקר חוששים ללעז שישליך על דורינו.

ומ"מ אעפ"כ מסתבר שיש להיזהר מלהחמיר בדבר שבעבר נהגו בו היתר, ומטעם שהיות ונהגו היתר כנראה טעם היה להם וסיבה ברורה, ולכך יש לברר הרבה יותר את הדברים ולהיזהר מלהחמיר בקלות, שמסתבר שהיה להם טעמא רבה לקולא.

אמנם אם אחר העיון הרב עדיין ברור לפוסק לגמרי להחמיר, יש לו להחמיר ואין לו לחוש אם מוציא בזה לעז לדורות עבר, אלא שהיות והקלו בעבר וגדולי הדור ידעו מזה, יש אולי להתייחס לזה כאילו יש פוסקים שאמרו במפורש להקל, וא"כ אין להחמיר כאילו זה לכו"ע, אלא מתורת ספק לחומרא, כן נלע"ד ליישב.

חילוק כזה ניתן לראות בלבוש (שם) שבכל דבריו עולה שאם לא היה מוצא שום צד למנהג להקל הרי שהוא היה אוסר, ולכך טרח מאוד מאוד למצוא מקור למנהג להקל.

וכן הרמ"א אע"פ שהעלה להחמיר, מ"מ לא אסר בהכרח, אלא כתב שבדחק גדול ניתן להקל.

וכן ניתן להוכיח מדברי התרוה"ד (סימן עד) שלגבי מנהג ששאלו אותו בתשובה, כתב שאין לשנותו, ושהמנהיגים שמה כתבו שאין להוציא לעז על דורות ראשונים, והוא אכן טרח ליישב המנהג. ומ"מ נר' מדבריו שאין הדבר לכתחילה, אלא שכדי לא להוציא לעז על דורות עבר כתב זאת.

ולכאור' קשה והרי התרוה"ד גופא כתב שלא שייך בכה"ג מוציא לעז על דורות ראשונים. אלא שהכלל עצמו של הגמ' לא נאמר באמת במקרים כאלו (אלא דווקא בגיטין ודכוותיה), אמנם מ"מ למדים משמה שאין לבטל דברים שנהגו היתר כי כנראה יש טעם וסיבה, ואין להוציא עליהם לעז כזה.

וכן יש להוכיח מדברי הט"ז שכתבתי בפנים (פרק ה), ע"ש.

מסקנה דמילתא

אם בדורות עבר נהגו היתר באיזה דבר, מותר לפוסקים להחליט להחמיר בזה, אע"פ שמוציאים בכך לעז על דורות עבר (שכביכול נהגו איסור), ומ"מ צריכים להיזהר בזה יותר משאר פוסקים, ולטרוח יותר ליישב המנהג להקל, וכמו כן אין לאסור בהחלט גמור, אלא יש להתחשב במנהג דורות עבר¹⁷⁸.

¹⁷⁸ נפקא מינה לשאר הדחק.

סימן יב – מנהג בקום עשה

נדרים הם דווקא על החפצא

כתב הרמב"ן (במדבר ל, ג): "שהרי אמרו בנדרים (ב:) דהוה אסר חפצא עליה, ולפי' אינן חלין על דבר שאין בו ממש, כגון נדר שלא אדבר עימך וכו' וכיון שהדבר כן נראין הדברים שאפילו בדבר הרשות אם אמר נדר עלי שאוכל היום וכו' אינו נדר שאין הדבר חל על החפץ כלל אלא עליו שיעשה, ולא הוזכרו נדרים בגמ' בקום ועשה כלל וכו'".

דהיינו נדרים שייכים רק בלאסור דבר, אך לא לחייב לעשות דבר בקום ועשה.

איתא בנדרים (ה) ואמר רב גידל אמר רב האומר אשכים ואשנה פרק זה וכו' נדר גדול נדר לאלהי ישראל כו'.

וכתב הר"ן (בד"ה והלא): "כלו' ודאי אע"ג דקאמרת נדר גדול שבועה קאמרת, דאמר בהדיא בשבועה אשנה פרק זה שהרי נדר כיון שהוא מיתסר חפצא אנפשיה ליתיה לעולם באעשה כו'".

וכ"כ התוס' (שם בד"ה האומר): "נדר גדול נדר וכו' לכך נר' לפרש דאיירי שהזכיר שבועה מפיו שאמר שבועה שאשנה פרק זה וכו'".

וכ"כ התוס' רא"ש (שם בד"ה האומר) ובפירוש הרא"ש (שם י. בד"ה נדר) בשם יש מפרשים.

וכ"כ בסמ"ג (לאוין רמב): "עליו להשכים ולשנות שזה הוא כמו נדר וכו' ומדקדק ר"י וכו' משמע שגם כאן נשבע אשנה פרק זה".

וכ"כ התוספות ישנים (שם ה. בד"ה אשנה): "אשנה פרק זה וכו' נר' דמיירי כגון דאמר שבועה שאשנה פרק זה וכו' (והביא ראיות לדבריו) ומתוך כך ניחא, דאי מיירי בנדר, הרי אין נדרים חלים בדבר שאין בו ממש וכו'. פירוש אחר, נדר ממש ולא הוינו נדר דקרא, דהוה דמתפיס בדבר הנדור מיירי וכו' ודמי לשבועה דחמירא וכו'".

ובספקי הר"ש מלונדון (שם בד"ה ואומר כל): "כל הנודר לעשות מצוה אחת חייב לעשותה וכו' והא דאמר שמואל בפ' שבועת ביטוי אמר שמואל שצריך שידור בדבר הנדור, מיירי כשאוסר דבר אחד עליו".

ובפסקי הרי"ד (נדריים שם): "ואע"ג דתנן הנדרים חלים על דבר מצוה, דוקא כשאוסר המצוה עליו, אבל לקיים את המצוה לא מצינו וכו'".

וכ"כ בתוס' רי"ד (שם בד"ה והא מושבע): "ואע"ג דתנן הנדרים חלים על דבר מצוה דוקא כשאוסר המצוה עליו, אבל לקיים את המצוה לא מצינו וכו'".

וכ"כ רבינו אברהם מן ההר (שם בד"ה והלא): "והעיקר דשפיר קא מוטיב, דלא שייך למימר בקיום מצות עשה נדר חל על דבר מצוה, אלא כשאוסר חפצא עליוה וכו'".

ובשו"ת דברי יוסף (לרב יוסף אירגאס, סימן כו, דף מו:): הביא שהמרה"ם פדוואה (סימן עח) כתב שלר"ן אם לא אמר במפורש לשון נדר ושבועה אין מיחוש בדבריו, ושהרא"ש חולק¹⁷⁹. והדברי יוסף חולק עליו, וס"ל שאף לר"ן א"צ להזכיר לשון שבועה ממש.

אמנם נר' שאף לדברי יוסף לפי הר"ן אין צריך להזכיר לשון שבועה ממש, אבל וודאי שלר"ן זה מטעם שבועה, ולא מטעם נדר. ולכן לגבי מנהג שהוא משום 'בל יחל' ומטעם נדר, אין מנהג נחשב מנהג לעשיית מעשה.

ואף מהרמב"ם מתבאר כן. שכך הרמב"ם פסק דין זה (פי"א מהלכות שבועות הל' ג): "ומותר לאדם להשבע על המצוה לעשותה וכו' שנאמר נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך".

הרי שהרמב"ם כתב דין זה בהלכות שבועות, ולמד הדין מפסוק נשבעתי ואקיימה, ובוודאי שלדעתו זה מדיני שבועה, ולא מדיני נדר.

הרי שראינו מכל הראשונים הנ"ל שלא שייך נדר בקום ועשה, ומה שהגמ' אומרת שאומר אקום ואשנה פרק זה, זה מדיני שבועות, לא מדיני

¹⁷⁹ ולפי מה שהבאנו מתוס' הרא"ש ומפסקי הרא"ש מוכח שלא חולק על הר"ן.

נדרים. א"כ לגבי מנהגים, לעיל (סימן ט) התבאר שכל חובת מנהגים היא משום נדר ומדרבנן זה בכלל 'בל יחל דברו'. וממילא כשם שנדר לא שייך בקום עשה ודי שאף מנהגים שהם נדר מדרבנן לא יחולו בקום עשה.

ואכן כתב בשו"ת שמש צדקה (לרב שמשון מורפורגו, חיו"ד סימן ז דף נח:): "שיותר יש להחמיר במי שנהג ועשה ממי שאמר ועדיין לא קיים וכו' דבקום עשה האמירה חמירה מהעושה (אולי צ"ל מהעשייה) שהרי מי שנהג כו' לומר יח פרקים בכל יום כו' אף אם יבטל מלעשות אותה פעמים לא מפני זה יחשב לו עוון אשר חטא. אבל אם אמר לעשות ולא עשה למ"ד בפ"ך זו צדקה וכו' ודאי קי"ל בלא יחל דברו וכו' משא"כ בשב ואל תעשה דחמיר מעושה כו' שהרי היודע בדבר שהוא מותר ונהג בו כאיסור כו' לדעת הרשב"א והר"ן הנ"ל אין מתירין לו כלל וכו'".

א"כ ס"ל לשמש צדקה שלא שייך מנהג בדבר שהוא בקום ועשה.

וכן דעת האגרו"מ (חיו"ד, ח"א סימן קכז, ענף ט), וז"ל: "אך יש לעיין עוד דהא דברים המותרים ונהגו בהן איסור הוא כקבלו עליהם נדר מדרבנן, ומשמע אף באיזה הידור ומדת חסידות בעלמא וכו' אבל מסתבר לענ"ד דאינו כלום, דרק בנהגו איסור בדברים המותרים תקנו רבנן דהוי נדר, ולא בנהגו לעשות איזה מצוה, דלא מצינו בגמ' ובפוסקים רק בדברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור, בל שיהיה שייך גם בנהגו לעשות – לא מצינו ואין למילף מנהג איסור. והטעם פשוט דלתקן שיהיה לנהגו איסור דין שבועה א"א, דשבועה אינה שייכת בלא הזכרת שבועה, ורק בדין נדר שייך לתקן וכו' אבל לעשות בדבר שאינה מצוה גמורה אלא הדור בעלמא שלא שייך בו נדר גמור אין שייך לתקן בנהגו שיהיה נדר וכו'".

וכ"כ בשו"ת בית שלמה (לרב שלמה בן חסון, סימן יז דף לח. בד"ה עוד): "דהא דאמר' דברים המותרים ואחרים נוהגים בו איסור, דעל הסתם י"ל דהוא מתורת נדר וכו' בדברים כי הם מותרים והוא נהג בו איסור, אבל בדברים שהם מצוות עשה וכו' הנאמר בזה דהוא נדר ויהיה חייב לנהוג כן כל ימיו וכו' זה אינו ודאי, כיון שהוא מצות עשה וכו' שאפשר לא שייך בדבר זה תורת נדר אם לא פירש וכו' ולא מתורת דברים המותרים וכו' דהתם הוא בענין שהוא נשמר שלא לעשות אותם הדברים וכו' והוא דבר ברור בעיני וכו'".

וכ"כ בספר בגדי קודש (לרב שמעון דרור, סימן ריד ס"א, עמ' 85) בשם הרב שלמה קלוגר (כנוי נדרים): "נר' דהך כללא דדברים המותרים וכו' הוי רק אם קיבלו עליהם איסור בשב ואל תעשה שלא תשכח דבר זה וכו' דהרי למדוהו מלא יחל דברו וכו' וכל עיקר נדרים הוי בשב ואל תעשה ולא מצינו נדר בקום עשה וכו'".

וע"ע בשו"ת קרן לדוד (לרב אליעזר גרינוואלד, חאו"ח סו"ס סב, דף פג.).

יש מחמירים בנדרים קום עשה

אולם בספר בגדי קודש (שם) ובספר כל נדרים (לרב יצחק שטסמן, פנ"ז סעיף) הביא כמה אחרונים שעולה מדבריהם שאף מנהג בקום עשה נחשב מנהג. ומ"מ בספר שם משמעון (עמוד 294) צירף את הסברא שלא אומרים מנהג בקום עשה להקל, ע"ש.

ונר' שהדעה הסוברת שמנהג בקום עשה הוי מנהג, מסתמכת על השיטות הבאות.

שהנה הטור (יו"ד סימן ריג) כתב: "נדרים אינם חלים על דבר שאין בו ממש כיצד אמר קונם שאיני מדבר עימך וכו'. האומר אשנה פרק זה הוי נדר גמור כיון שנדר לדבר מצוה".

והב"י (שם בד"ה האומר) הביא עליו דברי הרא"ש שכתב שזה לא נדר ממש, אלא כאילו נדר, וכתב: "וזהו שכתב רבינו כיון שנדר דבר מצוה כו'". ואח"כ הביא דברי הר"ן שמדובר שאמר במפורש שבועה, וקרא לשבועה בשם נדר.

ואכן השו"ע (ריג, ב) כתב: "האו' אשנה פרק זה הוי כאילו נדר לתת צדקה". והוסיף הרמ"א: "או לעשות שאר מצוות ונדרו קיים".

וכתב הברכי יוסף עליו: "דקדק לכתוב כאלו נדר דלא הוי נדר גמור וכו' אבל לשון הטור כאן הוי נדר גמור וכו'".

ולכא' קשה לומר שהטור יחלוק על אביו בזה¹⁸⁰, ומה עוד שבקיצור פסקי הרא"ש (נדרים פ"א סימן ו) כתב: והאומר אשנה פרק זה הוי כמו נדר", ובפרט שראינו שכן דעת התוס', התוס' ישנים והרמב"ם, וקשה לומר שהטור יחלוק עליהם מבלי להזכירם אפילו.

הלכך נר' שאף לטור זה נדר מדרבנן, ולא מדאורי', וזה נדר גמור מדרבנן שהוא כנדר של תורה.

א"כ נמצא שדעת הטור והשו"ע שמדרבנן שייך נדר בקום ועשה לדבר מצוה.

וכן פסק הב"ח (שם בד"ה האומר), וז"ל: "מיהו אנן נקטי' בכי האי גוונא הוי נדר גמור בין הזכיר שבועה בין לא הזכיר שבועה".

ואף מהפרישה (ס"ק ג) נר' שפוסקים כשיטה זאת, אלא שמדבריו משמע שהטעם מכיון שכן דעת הרא"ש. אולם לפי מה שראינו בתוס' הרא"ש הסיק שמדובר שאומר שבועה, ואף בפירוש הרא"ש לדף י. הביא יש מפרשים שצריך לומר שבועה, וכ"ה בקיצור פסקי הרא"ש.

העיקר להלכה

נר' שהעיקר להלכה כדעת התוס', הרא"ש, הרמב"ם הרמב"ן הר"ן ועוד כמה ראשונים שלא שייך נדר בקום ועשה כלל (אלא רק שבועה שייך בזה). אלא שאעפ"כ יש להחמיר עקב חומרת נדרים, שאם אמר במפורש נדר בקום עשה בדבר מצוה להחשיב זאת כנדר מדרבנן, שהרי הטור, השו"ע ועוד אחרונים נקטו כן.

ומ"מ לגבי מנהגים בקום עשה, היות וכל המנהגים הם משום נדר מדרבנן, הרי שאין להחשיב מנהג אלא בדברים שהם בשב ואל תעשה.

שבדרבנן יש ללכת אחר המיקל, ובפרט שרוב הראשונים ככה נקטו, ואף הפוסקים שהחמירו להחשיב נדר בקום ועשה אפשר שזה כי לא ראו דעת הרא"ש (בתוספותיו, או בפירושו) או שהחמירו כי סברו שזה באמת

¹⁸⁰ וכמבואר ברא"ש שהבאנו, וכפי שדייקו הב"י (שם) ובחידושי בית מאיר (ריג, ב) מדבריו.

שבועה אלא שנאמרה בלשון נדר, אבל וודאי שאף הם מודים שאין נדר בקום ועשה, וממילא אף הם יודו שאין מנהג בקום ועשה.

ואכן ראינו כמה אחרונים שפסקו כן למעשה, אלא שהיות וחלקו עליהם כמה אחרונים ראוי להחמיר בזאת, אך עיקר הדין להקל.

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il

הקדשות

וזאת הברכה לאשתי הצדקת

דליה מזל בת דניאל שתחיה

ולבני יצחק נ"י, לבני שלמה נ"י ולביתי אפרת שתחיה,

ימלא ה' משאלות ליבם לטובה, ויזכו לאורך ימים ושנות חיים

ובכל אשר יפנו ישכילו ויצליחו, בבריאות איתנה ונהורא מעליא.

∞

וזאת הברכה להורי הצדיקים

אבי מורי נסים בן משה נ"י. ואימי מורתי נורית בת רפאל שתחי'.

ולחמי וחמותי

דניאל בן נסים נ"י. וסילבנה בת אברהם תחי'.

ימלא ה' משאלות ליבם לטובה ולברכה, לאורך ימים ושנות חיים ויזכו לראות נחת מכל
יוצאי חלציהם גדולים בתורה ובמצוות.

∞

ותבורך אימי זקנתי

פנינה בת יעקוטה תחי'

תבורך

סלין בת רנה תחי'

שיתברכו בכל מעשי ידיהם, ולרפואה שלמה ובריאות איתנה.

ולהבדיל בין החיים לנפטרים

יהיו הדברים הכתובים בקונטרס זה

לעילוי נשמת:

אבי זקני משה (מרסל) בן ייטי ז"ל.

אימי זקנתי אסתר בת נונה ז"ל.

אבי זקני רפאל בן זוהרא ז"ל.

ת.נ.צ.ב.ה

∞

נר ה' נשמת אדם

הלימוד בקונטרס זה יהיה לעילוי נשמת

ריקרדו נסים בן מרסל ז"ל

שרלוט בת פורטונה ז"ל

רוג'ר אברהם בן אסתר ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה

הורד מספריית לייבוביץ - leblibrary.co.il